МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Лотоцький Віталій Володимирович

УДК 94(477.8):352.071(=161.2)(477.86-21)“1848/1914”(043)

ДИСЕРТАЦІЯ

УКРАЇНСЬКА ГРОМАДА СТАНИСЛАВОВА (1848–1914 РР.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.
_____ В.В. Лотоцький

Науковий керівник:
Райківський Ігор Ярославович,
доктор історичних наук, професор

Івано-Франківськ – 2024

АНОТАЦІЯ

Лотоцький В.В. Українська громада Станиславова (1848–1914 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2024.

Актуальність роботи зумовлена потребою комплексного й узагальнювального дослідження, у якому розкривається процес становлення і розвитку української громади Станиславова впродовж 1848–1914 рр. Дослідження діяльності місцевої української громади дає можливість не тільки простежити динаміку становлення окремої етнокультурної спільноти, а й визначити історично зумовлені фактори, які впливали на її соціально-економічний, господарський, релігійно-духовний і культурний розвиток. Окремої уваги заслуговують міжнаціональні взаємини, які підкреслюють феномен окремої спільноти, дають змогу верифікувати її унікальність. Са́ме впродовж другої половини XIX ст. відбулася чітка диференціація політичних, культурних, економічних та деяких інших чинників національної самоідентифікації, що уможливило галицьким українцям усвідомити себе як окремий народ, з вимогами власної державності.

Встановлено, що в умовах поліетнічності Габсбурзької монархії основними чинниками національної (етнічної) стратифікації населення Станиславова були віросповідання та мова. При цьому, русини-українці становили абсолютну більшість сільського населення Східної Галичини, а в містах і містечках домінували поляки та євреї. Це було закономірним результатом традиційного укладу господарських і суспільних відносин. Завдяки численним і регулярним переписам населення в імперії Габсбургів можна констатувати, що українська громада Станиславова поступалася в кількісному плані євреям і полякам (відсоткове співвідношення між етнічними спільнотами міста на початку XX ст. складало близько 50 % євреїв, 30 % поляків та 20 % українців).

Однак якщо оцінювати рівень матеріального достатку українців, сферу їх професійної занятості, належність до управлінських установ, то українська громада поступалася і численно меншим німецькій та вірменській громадам. Як наслідок, можна говорити про недостатню соціальну структурованість української етнонаціональної спільноти Станиславова.

Аналіз характеру міжнаціональних (міжетнічних) взаємин окремих громад Станиславова дав змогу встановити, що місто в другій половині XIX – на початку XX ст. було одним з найтолерантніших у регіоні та імперії Габсбургів. Закономірно, що найбільш контроверсійні стосунки були з польською громадою міста, вони залежали загалом від міжнаціональної ситуації в Галичині. Натомість з німецькою та єврейською громадами стосунки українців відзначалися навіть фактами активного співробітництва. Назагал, палітра міжетнічних відносин у Станиславові відображала в досліджуваний період досить типову схему європейського ґатунку, що свідчить про високий рівень інтелектуального розвитку міста.

Дослідження соціально-економічного життя української громади Станиславова показало, що друга половина XIX – початок XX ст. стали періодом пришвидшеної урбанізації. Чисельність населення міста зросла порівняно з кінцем XVIII ст. у 3,3 рази. Темпи урбанізації дають підстави стверджувати, що імперська влада сприяла розвитку міст краю, зокрема заохочуючи до розвитку міських промислів. Слабкість української громади Станиславова була зумовлена історичними реаліями, бо з перших днів виникнення міста іноземні переселенці, переважно багаті патриції і бюргери з поляків і вірмен, посіли ключові позиції як у міському самоврядуванні на магдебурзькому праві, так і в цеховій системі організації міського ремесла. Вони мешкали у фортифікованому середмісті Станиславова, натомість представники української громади загалом проживали на його околицях. Розвиток міста характеризувався багатоукладністю, паралельно з ремісничим виробництвом в останні десятиліття XIX ст. почала з’являтися велика

фабрично-заводська промисловість, набула піднесення стаціонарна, магазинно-крамнича торгівля, покращилися засоби комунікації.

Традиційно, що різні етнічні спільноти міста по-різному залучалися до його господарського розвитку: поляки контролювали фабрично-заводське виробництво, натомість єврейська громада – сферу торгівлі, виробництво алкоголю тощо. За таких умов русини-українці розвивали ремісничі промисли. Прикладом цього був Й.Гурик – уродженець с. Долішнього Угринова Станиславівського повіту, який здобув славу будівничого мостів та двічі був обраний послом Галицького крайового сейму.

Констатовано, що основною формою організації виробничих можливостей русинів-українців Станиславова стало створення кооперативів. Цей процес зумовлений об’єктивними процесами зростання прошарку найманих працівників та актуалізації соціального питання як категорії добробуту населення. Українська громада Станиславова активно долучалася до заснування кооперативів, найвідомішими з яких були господарсько-промислове об’єднання «Народна торгівля», спілка «Союз крамниць», товариство «Руська хата», кооператив «Кредит» та ін. До популяризації кооперативного руху долучалося також товариство «Просвіта», при більшості міських читалень якого створювали позичкові каси. Кооперативний рух, що набув популярності на зламі XIX–XX ст., не тільки сприяв зростанню рівня добробуту русинів-українців, а й виступав консолідувальним фактором для українського національного руху Галичини, заохочував до економічного протекціонізму. Учасники кооперативів сформували основу української соціально активної спільноти, що активно обстоювала власні права, організовувала мітинги і страйки.

Доведено, що ключовим моментом, який утвердив за українською громадою Станиславова статус окремого етнічного об’єднання, стали революційні події 1848–1849 рр. та формування місцевого відділення Головної руської ради (далі – ГРР) – першої політичної організації галицьких русинів-українців. Філія ГРР у Станиславові була заснована 30 травня 1848 р. під час

проведення загальних зборів українського населення міста. Новостворена інституція дотримувалася визначених центральним проводом ідей щодо розвитку національної культури, українізації системи шкільництва, формування воєнізованих загонів для забезпечення громадського спокою і можливого захисту від угорських повстанців та ін. Ключовою політичною ідеєю ГРР та її місцевих осередків був поділ Галичини за етнічною ознакою на Східну – українську та Західну – польську. Революційні події продемонстрували відмінності між польським та українським національними рухами, наявність у кожного з них власної ідеї національно-культурного і політичного розвитку. Однак спочатку, зокрема під час революційної «весни народів», Станиславів не був осередком міжнаціонального протистояння.

Досліджено, що черговим етапом активізації національного життя галичан загалом та української громади Станиславова зокрема стали 1860–1870-ті рр. в умовах конституційних реформ в імперії Габсбургів. З цього часу і до 1914 р. національно-культурна діяльність місцевої української громади відзначалася створенням і діяльністю значної кількості громадських товариств і об’єднань. Для неї були притаманні риси передових ідей тогочасної Європи, що яскраво продемонструвало заснування 1884 р. у Станиславові першого жіночого товариства в Україні – «Товариства руських женщин» на чолі з Н.Кобринською. Важливою перевагою української громади Станиславова було отримання 1885 р. вірильного (гарантованого) мандату до Галицького сейму, а також постійне делегування до представницького органу краю представника місцевої громади. На межі XIX–XX ст. русини-українці Станиславова долучилися до діяльності новостворених українських політичних партій.

Досліджено, що ключовими ідентифікувальними ознаками українства були мова і віросповідання. Боротьба за утвердження державного статусу української мови реалізувалася насамперед у системі шкільництва. Зростання чисельності української громади та підвищення рівня її правової свідомості зумовило боротьбу за українізацію чи двомовність шкіл і навіть відкриття окремих українських гімназій. Розвитку української громади сприяло

становлення українськомовної освіти. Са́ме завдяки ініціативі української громади міста і численних таємних та напівтаємних товариств, у тому числі при місцевих закладах освіти, 1905 р. відкрито українську гімназію. До цього часу українська молодь з міста та навколишніх сіл була змушена здобувати середню освітупереважно в польській гімназії Станиславова.

Статус української мови та її поширення були ключовими вимогами численних громадських об’єднань у Станиславові, серед яких особливу роль відіграла «Просвіта». Серед лідерів міської філії товариства був Є.Желехівський – відомий філолог, фольклорист і громадський діяч Галичини, автор українського правопису, названого за його іменем «желехівкою», що був визнаний офіційним у краї з 1892 р. і до кінця існування Габсбурзької монархії. В останні десятиліття XIX ст. місто стало своєрідним «магнітом» для лідерів суспільної думки Галичини. Станиславів у різний час відвідували М.Драгоманов, І.Франко, М.Павлик та інші громадсько-політичні і культурні діячі. У місті проживали, працювали і були поховані авторитетні представники українського національного руху Є.Желехівський, М. Бучинський та ін.

Ще одним важливим чинником розвитку і свідченням зрілості української громади Станиславова було створення окремої єпархії Греко-католицької церкви. Як наслідок, місто перетворилося на духовно-політичний і культурний центр регіону. Усі станиславівські єпископи з 1885 р. до початку Першої світової війни – Ю.Пелеш (1885–1891 рр.), Ю.Сас-Куїловський (1891–1899 рр.), А.Шептицький (1899–1900 рр.) та Г.Хомишин (з 1904 рр.) – активно долучалися до процесу становлення української громади, споруджуючи нові храми, підтримуючи заклади освіти, розвиваючи національну культуру і т. п.

Встановлено, що в середині XIX – на початку XX ст. українська громада Станиславова постала як цілісний організм, який пройшов тривалий шлях еволюції: від соціально розрізненої спільноти людей у перші десятиліття австрійської влади до структурованого об’єднання з чіткими політичними, культурними та духовними устремліннями. Завдяки поліетнічній структурі міста, внеску в його розвиток різних громад, зокрема української, Станиславів

упродовж другої половини XIX – початку XX ст. перетворився з провінційного містечка у важливий повітовий центр. Він закріпив за собою роль культурного і духовного осередку українства в Галичині.

Наукова новизна роботи зумовлена поставленими завданнями та результатами їх розв'язання. У роботі вперше: уведено раніше не опубліковані архівні джерела, які розкривають особливості політичної, господарської та культурної самоорганізації представників української громади Станиславова; розкрито основні етапи її організації та ступінь залученості до міжетнічних відносин, господарського і культурного розвитку міста; простежено структурні компоненти та напрямки процесу політизації національного руху в Станиславові; удосконалено: теоретичні знання про процеси національно-культурного і соціально-економічного розвитку Станиславова другої половини XIX – початку XX ст.; конкретизовано чинники, що сприяли розвитку міста та його окремих громад; концептуальне розуміння основних структурних компонентів національної самоідентифікації русинів-українців міста – мови, релігії, системи господарювання та ін.; одержали подальший розвиток: відомості про сферу господарської зайнятості української громади Станиславова, розвиток кооперативного руху в місті, факти політичної організації в період революції 1848–1849 рр., свідчення про особливості громадсько-культурної діяльності містян русько-української національності; новий рівень розвитку отримало: осмислення місця і ролі української громади Станиславова досліджуваного періоду в господарському, соціальному, культурному, політичному та духовному розвитку міста.

Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані для проведення подальших історичних та етнографічних досліджень, у навчальній і виховній роботі серед учнівської та студентської молоді, для популяризації історії м. Івано-Франківська, розроблення експозицій краєзнавчих музеїв, виставок тощо.

Ключові слова: Станиславів, українська громада, русини-українці, поляки, суспільні відносини, «Просвіта», громадські товариства, етнічні

взаємини, господарство, промисли, кооператив, церква, духовність, українська мова, система шкільництва, національно-культурне відродження.

SUMMARY

Lototsky V. V. Ukrainian community of Stanislavov (1848-1914). – Qualifying research paper with manuscript rights.

Thesis for a Candidate Degree in History on specialty 07.00.01 – “History of Ukraine” – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University MES of Ukraine, 2024.

The relevance of the work is stipulated by the need for a comprehensive and generalizing study that reveals the process of formation and development of the Ukrainian community of Stanislaviv during 1848-1914. The study of the activities of the local Ukrainian community makes it possible not only to trace the dynamics of the formation of a separate ethno-cultural community, but also to identify historically determined factors that influenced its socio-economic, economic, religious, spiritual and cultural development. Special attention should be paid to interethnic relations, which emphasize the phenomenon of a particular community and allow for the verification of its uniqueness. It was during the second half of the nineteenth century that there was a clear differentiation of political, cultural, economic and some other factors of national self-identification that allowed Galician Ukrainians to realize themselves as a separate people with demands for their own statehood.

It is established that in the context of the multiethnicity of the Habsburg monarchy, the main factors of national (ethnic) stratification of the population of Stanislaviv were religion and language. While Ruthenian-Ukrainians constituted the absolute majority of the rural population of Eastern Galicia, Poles and Jews dominated the cities and towns. This was a natural result of the traditional way of economic and social relations. Due to numerous and regular censuses in the Habsburg Empire, it can be stated that the Ukrainian community of Stanislaviv was inferior in number to Jews and Poles (the percentage of ethnic communities in the city in the early twentieth century was about 50% Jews, 30% Poles, and 20% Ukrainians).

However, if we evaluate the level of material well-being of Ukrainians, their sphere of professional employment, and their affiliation with administrative institutions, the Ukrainian community was inferior to the numerically smaller German and Armenian communities. As a result, one can speak of the lack of structure in the social fabric of the Ukrainian ethno-national community of Stanislaviv.

An analysis of the nature of interethnic (interethnic) relations of individual communities in Stanislaviv has made it possible to establish that the city in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was one of the most tolerant in the region and the Habsburg Empire. Naturally, the most controversial relations were with the city's Polish community, which depended on the overall interethnic situation in Galicia. In contrast, Ukrainians' relations with the German and Jewish communities were characterized by active cooperation. In general, the palette of interethnic relations in Stanisławów reflected a fairly typical European pattern during the period under study, which indicates a fairly high level of intellectual development of the city.

The study of the socio-economic life of the Ukrainian community in Stanislaviv showed that the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was a period of accelerated urbanization. The city's population increased by 3.3 times compared to the end of the eighteenth century. The pace of urbanization suggests that the imperial authorities promoted the development of the cities of the region, including by encouraging the development of urban crafts. The weakness of the Ukrainian community in Stanislaviv was due to historical realities, since from the first days of the city's foundation foreign immigrants, mostly wealthy patricians and burghers from Poland and Armenia, took key positions in both the city government based on Magdeburg law and the workshop system of organizing urban crafts. They lived in the fortified city center of Stanisławów, while representatives of the Ukrainian community generally lived on its outskirts. The development of the city was characterized by a multifaceted structure; in parallel with handicraft production,

a large factory industry began to emerge in the last decades of the nineteenth century, stationary and shop trade gained momentum, and communication means improved.

Traditionally, different ethnic communities of the city were involved in its economic development in different ways: Poles controlled factory production, while the Jewish community controlled trade, alcohol production, etc. Under these conditions, Ukrainian Ruthenians developed handicrafts. An example of this was Y. Huryk, a native of the village of Dolishne Uhryneve in the Stanislaviv district, who became known as a bridge builder and was twice elected ambassador to the Galician Provincial Sejm.

It is stated that the main form of organization of production capacities of Stanislaviv's Rusyn-Ukrainians was the creation of cooperatives. This process was conditioned by the objective processes of growth of the layer of hired workers and actualization of the social issue as a category of population welfare. The Ukrainian community of Stanislaviv was actively involved in the establishment of cooperatives, the most famous of which were the economic and industrial association Narodna Torgovia, the Union of Shops, the Ruska Khata Society, the Credit Cooperative, and others. The Prosvita society also contributed to the popularization of the cooperative movement, and loan offices were established at most city reading rooms. The cooperative movement, which gained popularity at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, not only contributed to the welfare of Ukrainian Ruthenians, but also acted as a consolidating factor for the Ukrainian national movement in Galicia, encouraging economic protectionism. Members of cooperatives formed the basis of the Ukrainian socially active community, which actively defended their rights, organized rallies and strikes.

It is proved that the key event that established the status of a separate ethnic association for the Ukrainian community of Stanislaviv was the revolutionary events of 1848-1849 and the formation of the local branch of the Main Ruthenian Council (hereinafter - GRR), the first political organization of Galician Ruthenians-Ukrainians. The GRR branch in Stanislaviv was founded on May 30, 1848, during a general meeting of the city's Ukrainian population. The newly created institution

adhered to the ideas defined by the central leadership regarding the development of national culture, the Ukrainization of the school system, the formation of paramilitary units to ensure public peace and possible protection from Hungarian rebels, etc. The key political idea of the GDR and its local branches was to divide Galicia along ethnic lines into Eastern Ukraine and Western Poland. The revolutionary events demonstrated the differences between the Polish and Ukrainian national movements, and the existence of each of them with their own ideas of national, cultural, and political development. However, at first, in particular during the revolutionary "spring of nations," Stanisławów did not become a center of interethnic confrontation.

The article shows that the 1860s and 1870s, in the context of constitutional reforms in the Habsburg Empire, were another stage in the intensification of the national life of Galicians in general and the Ukrainian community of Stanislaviv in particular. From that time until 1914, the national and cultural activity of the local Ukrainian community was marked by the creation and activity of a significant number of public societies and associations. It was characterized by the features of the advanced ideas of Europe of that time, as clearly demonstrated by the founding in 1884 in Stanisławów of the first women's society in Ukraine, the Society of Russian Women, headed by N. Kobrynska. An important advantage of the Ukrainian community of Stanisławów was the fact that in 1885 it received a full (guaranteed) mandate to the Galician Sejm, as well as the permanent delegation of a representative of the local community to the representative body of the region. At the turn of the nineteenth and twentieth centuries, Rusyns-Ukrainians of Stanislaviv joined the activities of the newly formed Ukrainian political parties.

It is shown that the key identifying features of Ukrainians were language and religion. The struggle to establish the state status of the Ukrainian language was realized primarily in the school system. The growth in the size of the Ukrainian community and the increase in its legal awareness led to the struggle for the Ukrainization or bilingualism of existing schools and even the opening of separate Ukrainian gymnasiums. The development of the Ukrainian community was

facilitated by the establishment of Ukrainian-language education. It was thanks to the initiative of the city's Ukrainian community and numerous secret and semi-secret societies, including those at local educational institutions, that a Ukrainian gymnasium was opened in 1905. Until that time, Ukrainian youth from the city and surrounding villages were forced to receive secondary education, usually at the Polish gymnasium in Stanisławów.

The status of the Ukrainian language and its spread were key demands of numerous civic associations in Stanisławów, among which Prosvita played a special role. Among the leaders of the city's branch of the society was Yevhen Zhelekhivskyi, a well-known philologist, folklorist, and public figure in Galicia, the author of the Ukrainian spelling system named after him "Zhelekhivka," which was recognized as the official one in the region from 1892 until the end of the Habsburg monarchy. In the last decades of the nineteenth century, the city became a kind of "magnet" for the leaders of public opinion in Galicia. At various times, Stanislaviv was visited by M. Drahomanov, I. Franko, M. Pavlyk, and other social, political, and cultural figures. Authoritative representatives of the Ukrainian national movement E. Zhelekhivskyi, M. Buchynskyi, and others lived, worked, and were buried in the city.

Another important factor in the development and evidence of the maturity of the Ukrainian community in Stanislaviv was the establishment of a separate diocese of the Greek Catholic Church. As a result, the city became a spiritual, political, and cultural center of the region. All the bishops of Stanislaviv, starting in 1885 and until the outbreak of the First World War - Y. Pelesh (1885-1891), Y. Sas-Kuilovsky (1891-1899), A. Sheptytsky (1899-1900), and H. Khomyshyn (since 1904) - were actively involved in the process of formation of the Ukrainian community through the construction of new churches, support of educational institutions, development of national culture, etc.

It is established that in the mid-nineteenth and early twentieth centuries the Ukrainian community of Stanislaviv emerged as an integral organism that has gone through a long path of evolution: from a socially dispersed community of people in the first decades of Austrian rule to a structured association with clear political,

cultural, and spiritual aspirations. Thanks to the city's multiethnic structure and the contribution to its development by various communities, including the Ukrainian community, Stanisławów transformed from a provincial town into an important county center in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. It consolidated its role as a cultural and spiritual center of Ukrainians in Galicia.

The scientific novelty of the work is due to the tasks set and the results of their solution. For the first time: previously unpublished archival sources are introduced that reveal the peculiarities of political, economic and cultural self-organization of representatives of the Ukrainian community of Stanislaviv, the main stages of its organization and the degree of involvement in interethnic relations, economic and cultural development of the city are revealed; the structural components and directions of the process of politicization of the national movement in Stanislaviv are traced; theoretical knowledge about the processes of national, cultural and socio-economic development of Stanislaviv is improved.

The materials and conclusions of the dissertation can be used for further historical and ethnographic research, in educational and upbringing work among pupils and students, for popularizing the history of Ivano-Frankivsk, developing expositions of local history museums, exhibitions, etc.

Key words: Stanislaviv, Ukrainian community, Ukrainian Ruthenians, Poles, social relations, Prosvita, civic societies, ethnic relations, economy, crafts, cooperative, church, spirituality, Ukrainian language, school system, national and cultural revival.

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Лотоцький В. Діяльність українських громад у Станиславівській гімназії й учительській семінарії в другій половині XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Івано-Франківськ, 2010. Вип.18. С. 150–155.

2. Лотоцький В. Розвиток міського господарства Станиславова в 1848–1914 рр. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2011. Ч. 18–19. С. 26–36.

3. Лотоцький В. Релігійне життя української громади Станиславова другої половини XIX ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* Івано-Франківськ, 2013. Ч. 22-23. С. 288-298.

4. Лотоцький В. Соціально-господарський фактор розвитку української громади Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні питання у сучасній науці*. Київ, 2023. №. 4 (10). С. 374–385. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4(10)-374-385.

5. Лотоцький В. Українські таємні й напівтаємні організації Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Věda a perspektivy*. Прага, 2023. № 4(23). С. 187–202. DOI: https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-4(23)-187-202.

Опубліковані праці апробаційного характеру

6. Лотоцький В. Русини-українці в структурі населення міста Станиславова та їх соціальний статус (1848–1900). *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції. 12 листопада 2010 р. Львів, 2011. С. 138–144.

7. Лотоцький В. Створення і практична діяльність окружної Руської Ради у м. Станиславові (1848–1850 рр.). *XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи»*, присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича (6–7 жовтня 2011 року). Збірник матеріалів. Івано-Франківськ, 2011. С 231–238.

8. Лотоцький В.В. Взаємовідносини національних меншин Станіславова в другій половині XIX ст. *Формування науки: стан і перспективи розвитку в умовах сьогодення*. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24–25 березня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 51–55. https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/book/31

ЗМІСТ

ВСТУП……16
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ……...22
1.1. Стан наукової розробки проблеми…….……...22
1.2. Джерельна база……....39
1.3. Методологія дослідження та категоріально-понятійний апарат……....52
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ СТАНИСЛАВОВА …….....65
2.1. Етнічна стратифікація населення Станиславова, місце і статус у ній русинів-українців…….....65
2.2. Участь у розвитку міського господарства: ремесло, промисловість, торгівля, транспорт, засоби комунікації, будівництво…….....85
2.3. Боротьба за соціальні права. Кооперативний рух та економічна діяльність українських товариств міста ……...104
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ, ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ СТАНИСЛАВОВА …….….....118
3.1. Національне пробудження під час «весни народів» 1848–1849 рр. та післяреволюційна реакція 50-х рр. …….....118
3.2. Громадсько-культурна діяльність української громади та розвиток освіти в місті ……..…...……..129
3.3. Політична діяльність української громади Станиславова ……...154
3.4. Релігійне життя української громади …….....174
ВИСНОВКИ……191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……..…..195
ДОДАТКИ……....235

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасний розвиток історичної науки характеризується принципом локалізації, що закономірно з огляду на основний об'єкт історичного дослідження – людину та середовище її безпосереднього проживання і життєдіяльності. Неодмінним атрибутом подібної розвідки є локальна історія та вивчення певного урбанізованого простору в соціально-економічній та культурно-духовній площинах. Дослідження діяльності української громади міста Станиславова дає можливість не тільки простежити динаміку становлення окремої етнокультурної спільноти, але й визначити історично зумовлені фактори, які впливали на її соціально-економічний, господарський, релігійно-духовний і культурний розвиток. Окремої уваги заслуговують міжнаціональні взаємини, що підкреслюють феномен окремої спільноти, уможливлюють верифікувати її унікальність. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. відбулася чітка диференціація політичних, культурних та суспільних чинників національного самовираження, які дали змогу галицьким русинам-українцям ідентифікувати себе як окремий «соборний» народ, що претендує на власну державу.

Наукова актуальність дослідження зумовлена потребою характеристики та узагальнення маловідомих фактів із господарського, соціального, культурного та політичного життя української громади Станиславова, міжнаціональних взаємин та увідповіднення цих процесів із загальнорегіональною тенденцією. Суспільна актуальність продиктована тим, що вивчення історії окремих громад дає змогу отримати більш детальне й об'єктивне розуміння локальних процесів, простежити історично детерміновані засади формування національної ідентичності та мультикультурної різноманітності, сприяє утвердженню патріотизму. В умовах сьогодення дослідження на локальному рівні культурного, політичного, освітнього та релігійного життя української громади Станиславова дозволяє прослідкувати витоки модерного українства, особливості українського руху в австрійській Галичині, процесу національного самоусвідомлення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках загальних наукових тем: «Історія Галичини. Український національний рух у Галичині: політичний, економічний, духовно-культурний аспекти» (номер державної реєстрації 0109U005847), «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, музеєзнавство» (номер державної реєстрації – 0115U001560), «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, методика викладання історії» (номер державної реєстрації № 0122U000223) кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Об'єкт дослідження – українська громада м. Станиславова в 1848–1914 рр.

Предмет дослідження – соціально-економічне, культурно-освітнє, духовне та політичне життя української громади міста в досліджуваний період.

Мета дослідження полягає в комплексній та об'єктивній характеристиці ключових етапів та напрямків розвитку української громади Станиславова другої половини XIX – початку XX ст.

Для досягнення поставленої мети передбачається розв'язання таких **завдань**:

– з'ясувати висвітлення досліджуваної теми в історіографії та джерелах, охарактеризувати її методологічну основу;

– визначити місце і роль української громади Станиславова в етнічній структурі міста, встановити характер міжнаціональних взаємин і визначити ступінь залученості русинів-українців до соціально-економічного розвитку міста;

– конкретизувати вплив революційних процесів 1848–1849 рр. на свідомість русинів-українців Станиславова, участь їх у складі місцевої філії Головної руської ради;

– встановити особливості громадсько-культурної діяльності української громади Станиславова, висвітлити процес боротьби за українізацію шкільної освіти;

– розкрити особливості політизації українського національного руху та способи і форми залученості української громади Станиславова до суспільно-політичних процесів у Галичині та усій Австро-Угорщині досліджуваного періоду;

– охарактеризувати особливості релігійного життя міста, міжконфесійні взаємини та роль Греко-католицької церкви у становленні української громади.

Методологічна основа дисертації. Для комплексного висвітлення теми і наближення дисертаційної роботи до сучасних ідейно-теоретичних засад наукового осмислення використано низку принципів пізнання історичної урбаністики, локальної історії, галузей досліджень міжнаціональних (міжетнічних) відносин, які поєднуються із загальнонауковими принципами системності, історизму, науковості, гуманізму, світоглядного плюралізму та інтегративності знань. Для реалізації поставлених завдань орієнтовано на ряд загальнонаукових методів, таких як діалектичний, аналізу та синтезу, абстрагування і моделювання, системно-структурний та структурно-функціональний та спеціально-наукових – геоурбаністичного, статистичного та соціологічного, комплексу історичних методів (біхевіорестичний, біографічний, хронологічний, проблемно-хронологічний, ретроспективний, історичного джерелознавства, історико-порівняльний, історико-культурний, історико-топографічний, історіографічного аналізу, антропологічний та ін.).

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1848–1914 рр. *Нижня межа* обумовлюється революційними подіями в Європі 1848–1849 рр., що увійшли в історію як «весна народів», поширилися на Галичину і вперше поставили «українське питання» як політичну проблему. Ліквідація кріпацтва в Галичині відкрила можливості для буржуазного розвитку, що дало поштовх до урбанізації краю, пожвавлення міського життя і в цілому позитивно позначилося на соціально-економічному, культурному, політичному і

духовному розвитку міста, поліетнічного за своїм характером, у т. ч. на становище української громади. *Верхня межа* – 1914 р., початок Першої світової війни, що охопила безпосередньо територію Галичини.

Географічні рамки дисертаційної роботи співвідносяться з агломерацією Станиславова та сусідніх сіл Опришівці, Княгинин, Пасічна, Хриплин, Микитинці, Вовчинець, Крихівці, Угринів, Угорники, жителі яких активно долучалися до громадсько-політичного, культурного і соціального життя, були природнім джерелом збільшення тогочасної української громади міста. Співвідношення території Станиславова другої половини XIX ст. і сьогодення представлено в додатках.

Наукова новизна полягає в тому, що дисертація є одним із перших комплексних досліджень історії української громади Станиславова другої половини XIX – початку XX ст., в якому конкретизовано способи самоорганізації українців міста, їх місце в соціальній стратифікації, господарській, культурній, духовній та політичній сферах. У дисертації сформульовано низку нових концептуальних положень та висновків, які мають важливе теоретичне та практичне значення, зокрема:

вперше:

– введено в науковий обіг раніше неопубліковані архівні джерела, які розкривають особливості політичної, господарської та культурної самоорганізації представників української громади Станиславова;

– розкрито основні етапи організації української громади та ступінь залученості до міжетнічних відносин, господарського і культурного розвитку міста;

– простежено структурні компоненти та напрямки політизації національного руху у Станиславові;

удосконалено:

– теоретичні знання про процеси національно-культурного і соціально-економічного розвитку Станиславова другої половини XIX – початку XX ст., конкретизовано чинники, що сприяли розвитку міста та його окремих громад;

– концептуальне розуміння основних структурних компонентів національної самоідентифікації русинів-українців міста – мови, релігії, системи господарювання та ін.;

отримали подальший розвиток:

– відомості про сферу господарської зайнятості представників української громади Станиславова, розвиток кооперативного руху в місті досліджуваного періоду, політичну організацію русинів-українців у 1848–1849 рр.;

– свідчення про особливості громадсько-культурної діяльності русинів-українців у Станиславові;

– осмислення місця і ролі української громади міста в соціально-економічному, культурному, політичному та духовному розвитку міста.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані положення та обґрунтовані висновки і пропозиції можуть бути використані в науково-дослідній (для подальших історичних та етнографічних досліджень), навчальній (для розробки підручників, навчальних посібників, методичних рекомендацій), громадській та просвітній (для популяризації історії м. Івано-Франківська, розробки експозицій краєзнавчих музеїв, виставок і т. п.) роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського університету, а також оприлюднено на всеукраїнських та міжнародних конференціях, семінарах, круглих столах: п’ятій науковій краєзнавчій конференції «Історичні пам’ятки Галичини» (Львів, 12 листопада 2010 р.); XII Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи» (Івано-Франківськ, 6–7 жовтня 2011 р.); науково-практичній конференції «Формування науки: стан і перспективи розвитку в умовах сьогодення» (Київ, 24–25 березня 2023 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у восьми публікаціях, чотири з яких – у фахових наукових виданнях України, одна стаття – в науковому періодичному виданні держави ЄС (Республіка Чехія).

Структура дисертації обумовлена специфікою досліджуваної проблеми, а також метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (387 найменувань) та чотирьох додатків. Основний текст становить 181 сторінку, загальний обсяг – 246 сторінки.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Під час вивчення історії української громади Станиславова в 1848–1914 рр. є межа між суто джерелами та історіографічними напрацюваннями. Пам'ятки, які співвідносяться з хронологічними рамками дослідження, належать до джерел. Щоправда, деякі праці виходять за верхню хронологічну межу, їх написали автори в міжвоєнний період, до Другої світової війни, що були, однак, безпосередніми свідками або учасниками досліджуваних подій. Натомість пласт напрацювань різних дослідників середини XX – початку XXI ст. повністю співвідноситься з групою історіографічних джерел. Зважаючи на їхню різну часово-хронологічну належність, змістово-тематичну спрямованість, вважаємо за доцільне виокремити чотири окремі групи.

За історико-хронологічним принципом їх можна поділити на історіографію довоєнного (до 1939 р.), радянського (1940 р. – кінець 1980-х рр.) періодів та сучасну українську (після 1991 р.) літературу. У довоєнний період історією Станиславова активно цікавилися не лише українські, але й польські дослідники. У радянський період основною альтернативою краєзнавчим працям радянських науковців, що мали вкрай заідеологізований характер у руслі комуністичної ідеології, були публікації діаспорних учених з досліджуваної проблематики, які ґрунтувалися переважно на особистих спогадах авторів і були радше джерельною, а не теоретичною базою. Упродовж останніх десятиліть, після проголошення національної державності України, закономірно зросла кількість праць українських та іноземних, насамперед, польських учених, в яких висвітлюють особливості соціально-економічного, духовно-культурного і політичного розвитку Івано-Франківська, колишнього Станиславова.

Характеризуючи роботи довоєнного періоду, варто наголосити, що першим ґрунтовним дослідженням історії Станиславова була праця викладача Станиславівської гімназії Алоїза Шарловського. 1887 р. він опублікував книгу

«Станиславів і Станиславівський повіт з погляду історичного та географічно-статистичного» [344]. Матеріали, що лягли в основу цієї праці, А.Шарловський зібрав на прохання редактора багатотомного «Географічного словника королівства Польського» 1881 р. У вступі автор, зокрема, зазначав, що «у першу чергу, намагався віднайти рукописні матеріали, які зберігалися у Станиславівському міському та парафіяльному римо-католицькому архівах, переглянути обидві костельні бібліотеки (латинську і вірменську), використати рукописні пам'ятки, що перебували у приватній власності» [344, с. 20]. Історія міста у праці А.Шарловського доведена до 1886 р. Книга містить, крім хронології, детальні описи видатних пам'яток архітектури, навчальних закладів, архівів, бібліотек, владних установ та громадських товариств. Названа праця А.Шарловського лягла в основу більшості праць пізнішого періоду, як українських, так і польських дослідників. Історичні події 1850–1860-х рр. вчений описував на підставі особистих спостережень.

Першими дослідниками Станиславова стали поляки, що є закономірним, адже в місті впродовж австрійського періоду і до 1939 р. була численна та впливова польська громада. Окремих досліджень, які розкривають місце української громади в соціальній структурі міста, немає, але в низці праць представлено цікаві статистичні відомості про господарський розвиток краю, міжнаціональні взаємини. Польські вчені були одними з перших, хто почав давати фаховий аналіз подіям «довгого» XIX ст. У цьому контексті заслуговує на увагу робота С.Глабінського і Л.Фінкля [357], які, досліджуючи соціальну структуру населення Австро-Угорщини, навели чітку статистику етнічних груп Станиславова середини XIX ст. В основу виокремлення «руської» (української) народності дослідники ставили релігійний чинник.

Окремі відомості про участь українців у суспільно-політичному житті міста можна почерпнути з праці Й.Зелінського, який досліджував польську міщанську спільноту другої половини XIX – першої половини XX ст. [363]. Автор практично не навів конкретних прикладів комунікації польської та

української спільнот міста. 2021 р. його працю перевидано українською мовою [195].

На жаль, аналогічної праці українських дослідників початку XX ст., яка б стосувалася життя і розвитку Станиславова в попередні історичні періоди, не було. Натомість українські вчені кінця XIX – початку XX ст. активно описували суспільно-політичні рухи і культурне життя українців Галичини, зокрема характеризували окремі епізоди з історії нашого міста. Для прикладу, 1903 р. вийшло дослідження О.Терлецького «Галицько-руське письменство 1848–1865 рр.». Хоч ця праця безпосередньо не стосувалася Станиславова, однак представлений у ній матеріал відкриває широку панораму духовно-культурного і громадсько-політичного життя Галичини в один із важливих періодів історії – революційних подій в Австрійській імперії та час перетворення її на дуалістичну Австро-Угорську державу. Автор багато уваги приділив Станиславову, зокрема його видатним діячам письменства і науки, які в той час відіграли немаловажну роль у революційних подіях 1848–1849 рр. та у процесах започаткування на якісно новому рівні процесу національного відродження [328, с. 164–167].

Суспільно-політичні події напередодні та під час загальноєвропейської революції 1848–1849 рр. у Станиславові детально описав М.Грибович у праці «Історія окружного міста Станиславова в Галичині в 1847 р.» [164]. Хоч робота не є класичною науковою працею, проте в ній детально схарактеризовано суспільно-політичне життя Станиславова 1830–1840-х рр. Однак окремої уваги діяльності представників української громади Станиславова М.Грибович не приділив.

Серед праць авторів довоєнного періоду, до 1914 р., особливу увагу слід звернути на дослідження членів Наукового товариства ім. Шевченка. У 90-і рр. XIX – на початку XX ст. деякі вчені, зокрема М.Возняк, І.Кревецький, З.Кузеля, А.Франко та ін., детально проаналізували етнічну картину регіону, характер міжнаціональних взаємин. Так, І.Кревецький у публікації «Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччу 1848–1849 рр.»

[223; 215] детально описав події «весни народів», зокрема процес формування воєнізованих загонів, які мали допомагати австрійській владі у боротьбі проти угорських повстанців. Він вказав, що декілька десятків жителів Станиславова (не конкретизуючи національну належність) вступили до лав воєнізованих дружин. У праці «Справа поділу Галичини в рр. 1846–50» І.Кривецький виокремив основні причини поділу Галичини за етнічною ознакою й оцінив перспективи галицьких русинів-українців на шляху реалізації цієї ідеї [225]. Автор зробив критичний аналіз суспільно-політичних процесів у Галичині середини XIX ст., побіжно охарактеризував перебіг революційних подій у містах краю, зокрема Станиславові.

Деякі деталі суспільно-політичного, культурного та господарського розвитку Станиславова та сусідніх сіл можна отримати з узагальнювальних праць, напр., «Галичина в её прошлом и настоящем: очерки истории национальной жизни русинов в Австро-Венгрии» А.Яриновича (псевдонім громадсько-політичного і державного діяча, літературознавця, публіциста з Наддніпрянщини Андрія Ніковського). У названій роботі глибоко проаналізовано суспільно-політичні процеси в Австро-Угорщині протягом XIX – початку XX ст. Дослідник доходить висновку, що українці в містах Східної Галичини вдало використали можливості, надані демократичним устроєм Австро-Угорщини, а також свій внутрішній потенціал для творення основ національно-культурної ідентичності та розвитку національного життя [353, с. 31].

Отже, упродовж другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. вийшли друком перші розвідки, в яких розкрито окремі аспекти соціального та політичного життя Станиславова в регіональному контексті, історії Галичини.

Щодо праць радянського періоду, то після 1939 р. автори зосереджували увагу насамперед на дослідженнях соціально-економічних процесів у Галичині загалом та Станиславова зокрема. У радянській історіографії особливо наголошувалося на польсько-шляхетському та німецькому засиллі в місті протягом кінця XVIII – початку XX ст. Закономірно, що радянські дослідники

акцентували на соціально-економічних і демографічних процесах розвитку регіону. Як результат, окремі статистичні відомості можна отримати з праць Г.Ковальчака [214], С.Копчака [217], М.Кравця [220], Я.Мельничука [259] та ін. З огляду на те, що роботи згаданих дослідників побачили світпереважно в умовах лібералізації суспільних відносин у 1960–1970-х рр., вони позбавлені критичних ідеологічних упереджень і загалом відображають фактологічні відомості про етнічний склад Галичини, основні сфери зайнятості селянства краю та ін.

Окрему увагу в контексті аналізу наукових праць, виданих після 1939 р., слід звернути на колективну роботу «Географія українських і сумежних земель», що вийшла в Кракові 1943 р. за редакцією В.Кубійовича [226]. Це енциклопедична праця, у якій на основі єдностей соціально-культурних та географічних принципів подано соціальну стратифікацію населення Галичини другої половини XIX – початку XX ст., наведено статистичні відомості про мозаїку міжетнічних відносин, особливо на порубіжних землях.

Мабуть, найбільш ґрунтовним дослідженням історії Станиславова, підготовленим у радянський період, була «Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область». Опублікована 1971 р., праця є енциклопедичною за своїм змістом, назагал історії міста присвячено близько 30 сторінок [203, с. 53–80]. З погляду змістового наповнення, основним джерелом, на підставі якого в згаданій праці викладено інформацію про розвиток міста в XIX – на початку XX ст., було дослідження А.Шарловського [372]. Традиційно, багато уваги приділено соціально-класовій боротьбі населення, що в розумінні авторів активізувалася на межі XIX–XX ст. У праці описано перебіг декількох масових робітничих страйків, що відбувалися в місті, зокрема страйк 1911 р., у якому взяло участь більше 1200 робітників [203, с. 62]. При цьому, жодним чином не виокремлюється культурне, господарське чи політичне життя власне української громади міста.

У другій половині 1980-х рр. в умовах горбачовської «перебудови» українські історики поступово відмовляються від радянських ідеологем і

всупереч офіційній ідеології акцентують не на соціально-економічних проблемах розвитку регіону, а на національно-визвольному русі, боротьбі за українську освіту і т. п. Так, у грудні 1986 р. в газеті «Прикарпатська правда» виходить стаття В.Грабовецького «Перша українська» [160], у якій автор спробував показати тривалий, значною мірою болісний процес відкриття першої української гімназії у Станиславові на початку XX ст. Невдовзі у співавторстві з О.Карпенком В. Грабовецький видає невеличку за обсягом працю «Сходинками історії – у майбутнє. До 325-річчя міста Івано-Франківська», у якій особлива увага була приділена другій половині XIX – початку XX ст. – періоду, коли українська громада Станиславова стала на шлях активного обстоювання своїх інтересів різними способами [163]. Вивчення історії та культурної спадщини Станиславова привело В.Грабовецького до більш ґрунтовних досліджень. Так, 1989 р. було опубліковано «Нариси історії Івано-Франківська. З найдавніших часів до початку XX ст.» [159]. Це була перша фундаментальна праця, в якій подавався детальний опис основних подій від моменту заснування міста на території с. Заболоття до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.

Щодо наукових розвідок, які вийшли друком в українській діаспорі, то, насамперед, найбільший інтерес викликає колективний збірник «Альманах Станиславівської землі», що вийшов у трьох томах 1975 р. Насамперед, варто відзначити багату на фактологічний матеріал працю випускника української гімназії у Станиславові П.Ісаїва «Історія міста Станиславова» [79]. Учений особливу увагу приділив розвитку міста в XIX–XX ст., деталізував процес утворення та діяльності культурно-просвітніх товариств і політичних об’єднань. Назагал, робота являє собою короткий виклад хронологічно послідовних подій, що стосувалися розвитку міста. Інший діаспорний науковець Л.Попович досліджував населення Станиславова в 1732–1970 рр., описав етнічний склад населення міста в різні історичні періоди і дійшов висновку, що українська громада міста під австрійською та польською владою (до 1939 р.) фактично була етнічною меншиною в міському середовищі [98].

Ю.Синишин висвітлював питання соціально-економічного життя міста в статті «Купецтво і промисел у Станиславові» [100]. Він звернув увагу, що в різні періоди історичного минулого торгово-промисловим обличчям Станиславова були вірмени, поляки, німці, євреї. Однак на початку XX ст. така ситуація починає поступово змінюватися на користь українців, що було можливо на основі заснування та діяльності українських банківсько-кредитових товариств, кооперативних спілок, закладів торгівлі й ремесла.

В «Альманасі Станиславської землі» особливе місце посідає рубрика про діяльність окремих персоналій, які здійснили вагомий вклад у розвиток національного руху у Станиславові досліджуваного періоду: О.Лев «Д-р Николай Сабат – директор Станиславівської гімназії» [85], С.Олесницька «”Українська бесіда” у Станиславові» [90], С.Слюсарчук «Міщанські товариства у Станиславові» [101], Л.Шулякевич «Северин Софрон Снігурович – патріарх українських ремісників» [107], І.Сохоцький «Микола Лемеха – урядовець суду, громадський діяч» [103], О. Залеський «Музичне життя Станиславова» [78], Б. Олесницький «Наші лікарі» [93], І. Ставничий «З театрального життя у Станиславові» [104] та «Станиславівські українські товариства 1913 року» [105].

Представлені в «Альманасі Станиславівської землі» праці крізь призму свідчення очевидців чи безпосередніх учасників описуваних подій дають уявлення про загальну атмосферу розвитку української громади міста, сферу зацікавленості лідерів громадської думки. Одночасно подібні праці містять низку неточностей, а їхні автори схильні до ідеологізації окремих процесів чи подій, які описували.

У напрямку вивчення соціально-економічного життя працював І.Витанович, що видав окреме монографічне дослідження «Історія українського кооперативного руху» (Нью-Йорк, 1964 р.), з якого можна довідатися окремі аспекти про кооперативний рух у Галичині та Станиславові зокрема [131]. У публікаціях М.Дем’янчука [75] та М.Ковальської [81] детально описано процес створення і діяльності громадсько-політичних і просвітницьких організацій.

Так, М.Дем'янчук у дослідженні «Початки «Пласту» в чоловічій українській гімназії» вказав на високий рівень зацікавленості й залученості учнів до просвітницької діяльності. Натомість М.Ковальська у «Спогадах про мою працю в т-ві «Українських жінок» в Станиславові» описала розвиток феміністичного руху в місті, що був пов'язаний з діяльністю Н.Кобринської та ін.

Після проголошення незалежності України з'явилися нові можливості щодо об'єктивної характеристики історико-культурного минулого міста. Інтерес до краєзнавства, уведення в обіг маловідомих чи взагалі невідомих джерел, новий рівень методологічних підходів до дослідження підсилювали цю тенденцію. 1998 р. вийшла друком колективна праця Б.Гавриліва, П.Арсенича та Р.Процака «Літопис Івано-Франківська (Станислава): Історична хроніка міста з 1662 року» [137]. Незважаючи на відносно скромний осяг, са́ме австрійському періоду історії Станиславова науковці приділили найбільше уваги. Власне, в період з 1848 до 1914 рр. дослідники описують 148 подій, які, на їхню думку, мали визначальне значення для господарського, культурного, духовного та політичного життя міста.

1999 р. вийшла друком фундаментальна праця В.Грабовецького «Історія Івано-Франківська (Станиславова). З найдавніших часів до початку XX століття» [158], яка стала доповненим виданням роботи, опублікованої 1989 р.

Цікавий історико-краєзнавчий ракурс дослідження міста на основі окремих локальних його характеристик запропонував у своїх працях В.Полєк. Характеристику історичного минулого і культурної спадщини міста, зокрема XIX ст., автор подав через огляд в історичній ретроспективі окремих площ, вулиць. Основна його праця має назву «Майданами та вулицями Івано-Франківська», що вийшла у Львові 1994 р. [293]. Подібний метод дослідження активно практикувалив українській та зарубіжній історіографії, оскільки він цілком виправдовує себе для повномасштабного і деталізованого охоплення історико-культурної спадщини міста. Це дає змогу відтворити картину в плані

взаємовідносин «людина – етнокультурне середовище – місто», показати внутрішньолокальну специфіку міста на тлі життєвого світу людини й архітектурних комплексів. Відомим дослідником історії Станиславова був М.Головатий. У його працях «Етюди старого Станиславова» 2007 р. [152] та «200 вулиць Івано-Франківська» 2010 р. [150] деталізовано розвиток окремих районів та мікрорайонів міста.

Важливе завдання щодо вивчення і популяризації історії Івано-Франківська (Станиславова) виконує історико-краєзнавче об'єднання «Моє місто», засноване 26 червня 2007 р. До складу товариства традиційно входили відомі історики, краєзнавці, митці, власники історичних колекцій. За час існування товариство підготувало до друку кілька десятків книжок з історії рідного міста. Серед найменувань були перевидання маловідомих досліджень краєзнавців XIX ст., публікація збірників документів, мемуарної літератури та творів сучасних авторів. Завдяки об'єднанню «Моє місто» побачили світ такі цікаві проєкти, як окремий випуск львівського історичного часопису «Галицька брама» та спеціальний випуск журналу «Ї» «Франко – Станиславів» [336], авторами якого були як краєзнавці, так і літератори – мешканці Івано-Франківська. Однак більшість публікацій у журналі є публіцистичними; такі автори, як Т.Прохасько, Ю.Андрухович, В.Єшкілєв, описували «довколанаукові питання». Останній, зокрема, представив розвідку «Проблема вампіризму у межиріччі Бистриць» [186].

Учасники товариства «Моє місто» виступили співавторами і упорядниками двох енциклопедичних науково-довідкових видань. Під загальним керівництвом З.Федунківа було опубліковано «Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради. Книга 1. Пам'ятки археології, історії та мистецтва» [145; 194] та «Пам'ятки історії та культури Івано-Франківська. Книга 2. Археологія, історія та мистецтво» [281], які є зібранням відомостей про основні культурні, мистецькі й архітектурні пам'ятки міста та довколишніх населених пунктів.

Позитивно, що впродовж останніх років побачили світ декілька нових узагальнювальних праць, які розкривають окремі аспекти розвитку м. Станиславова. 2012 р. вийшла друком колективна монографія «Станиславів-Станіслав-Івано-Франківськ» [325], присвячена 350-річчю з моменту отримання містом магдебурзького права. Авторський колектив за редакцією В.Великочого з участю відомих івано-франківських дослідників упорядкував ґрунтовний фактологічний матеріал, виклавши його за історичним, архітектурно-мистецьким, культурним та освітнім напрямками. Однак автори окремо не акцентували на діяльності власне української громади міста, за винятком опису практичної діяльності відомих громадсько-політичних діячів, лідерів суспільної думки того часу Є.Желехівського, М.Січинського, С. Недільського, Л.Заклинського та ін. [323, с. 43–45].

2020 р. П.Гаврилишин та П.Чорненький опублікували праці «Станиславів: віднайдені історії» [136], а 2022 р. – «Станиславівщина. Віднайдені історії» [135],які мають науково-популярний характер і, попри розкриття цікавих проблем з історії міста, його установ, участі в житті міста відомих українців XIX – початку XX ст. та ін., відомостей про функціонування власне української громади не подають.

2022 р. опубліковано працю «Життєпис Івано-Франківська. Книга перша» [175]. Автори монографії Р.Діда та В.Устинський хронологічно викладають події розвитку Станиславова з моменту заснування до 1939 р., при цьому описують тільки відомі й раніше конкретизовані наукові факти і події. Автори не приділяють уваги розвитку української громади міста, що з моменту свого заснування було поліетнічним. Р.Діда був автором монографічно-довідкової роботи «Вони народилися в Івано-Франківську», у якій зібрана інформація про 525 уродженців та відомих жителів міста [174].

У дослідженнях місцевих істориків та краєзнавців сформувалося кілька тематичних напрямків, що стосувалися, зокрема, релігійно-духовної, соціально-економічної, культурної та політичної спадщини Станиславова, а також біографістики відомих громадсько-політичних і культурних діячів, які або

народилися в місті, або вели тут власну діяльність. Так, релігійно-церковні аспекти життя Станиславова австрійського періоду досліджували згадувані В.Полєк та В.Грабовецький. 1995 р. в «Шематизмі Івано-Франківської єпархії» була надрукована ґрунтовна стаття В. Полєка «Нарис історії Івано-Франківської єпархії» – перше в подібному напрямку дослідження [294]. Автор дійшов висновку, що са́ме релігійна ідентичність, яка опиралася на ідеї греко-католицизму, була важливим фактором національного самоствердження представників української громади Станиславова.

Якщо В.Полєк подав історію єпархії в загальних штрихах, то В.Грабовецький обмежився вивченням духовно-організаційного центру в житті як цілої єпархії, так і самого Станиславова – Собору Святого Воскресіння. Відповідно його праця мала назву «Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння», що вийшла 1999 р. [161]. На прикладі Собору Святого Воскресіння В.Грабовецький відтворює картину релігійного життя міста та роль цієї станиславівської святині в процесі національно-культурного відродження міста.

Загалом упродовж останньої чверті століття сформувалася ціла школа дослідників церковно-духовного життя Галичини, у розвідках яких містилися згадки про жителів Станиславова. Серед істориків можна виділити передусім І.Андрухіва [109; 110], М.Вуянко [134], Р.Делятинського [172-173], О.Єгрешія [184-185], В.Марчука [257–258], І.Пилипіва [287] та ін. Внесок цих дослідників важливий з огляду на те, що релігійно-духовна складова надзвичайно важлива в характеристиці історичного минулого Станиславова, зокрема під час вивчення діяльності української громади міста. Найбільшої уваги заслуговують насамперед праці, що стосуються окремих громадсько-політичних діячів Станиславова, зокрема О.Єгрешія («Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча») [184] та П.Кам’янського («Станиславська єпархія за єпископа Юліана Сас-Куїловського (1891–1896 рр.)») [208].

Ґрунтовною працею, у якій розкрито процес боротьби за створення окремої єпархії в Станиславові, її діяльність, є монографічне дослідження Р.Делятинського «Історія Станиславської Єпархії (1885-1900)» [172]. Важливо, що автор акцентував на служінні трьох єпископів – Ю.Пелеша, Ю.Сас-Куїловського та А.Шептицького. Власне, дослідник звернув увагу, що «боротьба» за створення окремої єпархії тривала з перервами впродовж 1790-1885 рр. [172, с. 75].

У контексті нашого дослідження варто виокремити роботу М.Вуянко «Катедральний собор Воскресіння Христового в Івано-Франківську – Станиславові. Друга половина XIX – середина XX ст.» [134]. Авторка не тільки деталізувала процес боротьби за відкриття окремого єпископства, а й описала його діяльність у період Ю.Сас-Куїловського, А.Шептицького. Г.Хомишина. Дослідниця навела прізвища, а також інформацію про всіх священнослужителів Катедрального собору другої половини XIX – середини XX ст. [134, с. 163-206].

Поряд з релігійно-церковним життям близьким є питання освітнього розвитку міста, зокрема щодо відстоювання права дітей на освіту рідною мовою в умовах австрійського правління. Яскравим прикладом була багаторічна боротьба за українську гімназію, засновану на початку XX ст. Щоб відобразити цю сторінку в історії міста, колектив авторів під керівництвом професора Б.Ступарика 2000 р. видав дослідження «Івано-Франківська (Станиславівська) українська державна гімназія» [198]. Подія, як і сама ініціатива щодо заснування українськомовної гімназії, стверджують автори, набула великого резонансу в Австро-Угорщині; справа дійшла аж до Галицького сейму, де українські посли рішуче виступили проти подальшого блокування цього питання польською більшістю. Діяльність українських педагогічних товариств Галичини в другій половині XIX ст. детально описала й івано-франківська історикиня Л.Шологон [386].

Національно-культурне піднесення у Станиславові в кінці XIX – на початку XX ст. викликало активну діяльність громадських організацій, що стала предметом аналізу в монографії Г.Білавич і Б.Савчука «Товариство

«Рідна школа»» [119]. Б.Савчук у дисертаційній роботі «Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.)» та численних публікаціях навів приклади консолідації українців Станиславова навколо товариства «Просвіта» в останній третині XIX ст. [384]. Основним чинником консолідації української світської інтелігенції, духовенства та селянства історик вважав польський політичний рух Галичини, що мав великодержавний характер і підштовхував русинів-українців до створення власних товариств «Рідна школа», «Пласт» та ін. [384, с. 392].

Увагу дослідників привертали також суспільно-політичні та господарсько-економічні аспекти історії Станиславова, зокрема його українську громаду в 1848–1914 рр., що розглядалися в контексті історичного розвитку Галичини. Щодо суспільно-політичної сфери, то виділимо узагальнювальні дослідження Я.Грицака «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття» [166], М.Кугутяка «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.)» [227], І.Райківського «Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття» [300], В.Сарбея «Національне відродження України» [314], Ф.Стеблія «Початки українського національного руху в Галичині» [324], Б.Яцишина «Соціально-демографічні зміни в містах Східної Галичини (XIX – початок XX ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження» [355] та ін. Ці дослідники згадували про Станиславів як складову частину суспільно-політичних подій у Галичині, що дає змогу зіставити локальні моменти розвитку української громади міста з процесами політичного та економічного розвитку регіону.

Суспільно-політичні процеси, а також довколовиборча боротьба останньої третини XIX – початку XX ст. стали об’єктом наукових пошуків О.Жерноклеєва, А.Королька, Я.Капущака, І.Райківського. Так, О.Жерноклеєв та І.Райківський у низці одноособових та індивідуальних публікацій розкрили особливості становлення української соціал-демократії, зокрема, формування осередку партії в Станиславові [187-188]. Натомість публікація А.Королька та

Я.Капущака «Українська громада міста Станиславова у виборчому русі в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.)» [209] є прикладом дослідження, у якому на основі даних періодики, неопублікованих архівних джерел деталізовано політичне життя українців Станиславова, описано процес виборів, зловживання, уподобання громади стосовно окремих кандидатів та ін.

Окремі відомості про суспільно-політичний розвиток Станиславова містяться в публікації В.Молинь «Станислав як осередок українського національного життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст.» [261]. Характеризуючи рівень розвитку культури і духовного життя, дослідниця доходить висновку, що «з XIX ст. у місті чітко простежується прагнення українського населення до національного відродження і особливо з кінця 1918 р.» [261, с. 245]. Одночасно, авторка звернула основну увагу на публікації, розміщені в журналі «Господар и Промышленник», який виходив у Станиславові з 1879 р., а також описала роботу профільних закладів освіти – деревообробної школи, яка 1891 р. була перейменована на «Крайову школу столярства і токарництва» [261, с. 246]. Дослідниця не конкретизує кількість українців, що навчалися в згаданому закладі освіти.

Економічні аспекти розвитку української громади Станиславова періоду Австро-Угорщини розкрито в статтях Я.Щепанського «Економічний розвиток міста Станиславова у другій половині XIX – на початку XX століття» [351], У.Головчанської «Від цехового ремесла до перших промислових підприємств Станиславова (на матеріалах збірки Івано-Франківського краєзнавчого музею)» [155]. Автори звернули увагу на те, що українціпереважно займалися дрібними промислами або працювали як наймані працівники. Ситуація змінилася тільки після активізації роботи місцевого осередку «Просвіти».

Важливе значення для аналізу досліджуваної теми має вивчення системи міжнаціональних відносин у місті. Передусім згадаємо про доробок І.Монолатія, який охопив у різних напрямках (українці – поляки, українці – німці, українці – євреї, поляки – євреї) міжетнічні відносини в австрійський період у контексті відповідних явищ у Галичині [263; 265; 266; 268].

Питання міжнаціональних відносин у досліджуваний період розглядали також С.Копчак, М.Романюк і В.Мойсеєнко в колективній монографії «Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико-демографічне дослідження)» 1996 р. [218].

Водночас значний масив інформації представлено в працях українських та іноземних учених, які досліджували життєвий і професійний шлях відомих галицьких діячів культури, політиків, духовних лідерів. У цьому контексті варто відзначити дві узагальнювальні праці – роботу І.Андрухіва та П.Арсенича «Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939» [109], що вийшла 1996 р., та М.Петріва «Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурноосвітні діячі кінця XIX – першої половини XX ст.» 2014 р. [286]. У першійкнизі автори зібрали короткі відомості про українців Галичини, які здобули фахову юридичну освіту і працювалипереважно адвокатами. Натомість М.Петрів детально описав життєвий шлях і практичну діяльність 27-ох українських правників кінця XIX – початку XX ст.

Упродовж останніх десятиліть зростає увага до біографістики. Так, у контексті вивчення української громади Станиславова цінні відомості можна почерпнути з досліджень, що стосуються Л.Бачинського [286, с. 25–42], Т.Окуневського [286, с. 269–290], Є.Олесницького [286, с. 291–318]. Назагал, варто погодитися з думкою С.Кобути, що «більшість імен місцевих адвокатів та їх діяльність ще залишаються маловідомими навіть історикам» [212, с. 171]. Такий висновок дослідник зробив на основі історіографічного аналізу праць українських учених, які вивчали розвиток адвокатури в Галичині, практичну діяльність окремих правників. У дисертаційній роботі І.Чуйко «Громадська та парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860–1917 рр.)» [385] конкретизовано станиславівський період діяльності Є.Олесницького. Особливо детально дослідниця описала події судового процесу 1897 р. над селянами Чернієва біля Станиславова, які під час так званих «баденівських виборів»

навіть під тиском жандармів не голосували за пропольських кандидатів [385, с. 55-57].

2021 р. опубліковано монографію І.Дейчаківського «Доктор Микола Сабат – педагог, науковець, державний діяч» [171], у якій описано не тільки біографію відомого станиславівського педагога, а й основні перипетії, пов'язані з відкриттям української гімназії в місті. Дослідник розкриває перебіг освітніх дебатів у контексті загального суспільно-політичного розвитку міста кінця XIX – початку XX ст. Вказана праця багата на статистичні відомості, які дають змогу зробити загальний висновок про розвиток освіти у Станиславові, насамперед україномовної.

Деякі відомості про участь у житті Станиславова відомого галицького політика і правника Л.Бачинського почерпнуто з наукових праць Г.Паски [282; 373]. Л.Бачинський мав вагомий вплив на політичне життя української громади Станиславова. Поширювані ним радикальні ідеї були популярними на межі XIX–XX ст. Власне, це й було запорукою того, що його двічі (1907 та 1911 рр.) обирали послом до імперського парламенту [282, с. 40].

Охарактеризований перелік наукових робіт, у яких розкрито господарський, культурний, духовний та політичний розвиток Станиславова, не є вичерпним. 2012 р. було опубліковано бібліографічний покажчик праць, присвячених історії м. Станиславова – Станіслава – Івано-Франківська, де представлено перелік 1069 публікацій, у яких висвітлено окремі сторінки історії міста з моменту набуття ним магдебурзького права [199]. Однак навіть за наявності такого масиву наукових публікацій цілісного дослідження, що розкриває розвиток української громади Станиславова у «довгому» XIX ст., досі немає.

Значний обсяг інформації нагромаджений у працях, що описують розвиток окремих аспектів українського національного руху Галичини, українсько-польські стосунки, виборчі кампанії до крайового сейму та імперського парламенту, культурне життя тощо. У цьому контексті вартими уваги є роботи С.Адамовича [108], Н.Винник [130], М.Гуйванюка [141], Л.Ілина

[201; 380], О.Калакури [205], О.Мазурка [249], М.Москалюка [269], Н.Паламарчука [280], О.Турія [331], В.Чоповського [340], І.Чорновола [341–343] та ін.

Позитивним моментом у контексті дослідження локальної історії Станиславова є проведення на базі Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника з 2017 р. щорічних міжнародних конференцій, об'єднаних тематикою «Станиславів та Станиславівщина». Подібні заходи є одним зі способів залучення до наукової дискусії польських істориків. Серед сучасних польських науковців вартою уваги є монографія Я.Мокляка, що стосується мовних дискусій у Галицькому сеймі [364]. Згадана робота загалом відзначається об'єктивністю і неупередженістю до українського національного руху Галичини. Боротьбу за впровадження «руської» (української) мови в системі шкільництва другої половини XIX ст. автор визнав однією з найбільш важливих у національній самоідентифікації.

Закономірно, що серед сучасних польських істориків інтерес до вивчення історії Станиславова не є домінантним, але досить активним. У контексті дослідження опрацьовано матеріали інтернет-платформи «Станиславів – місто Ревери» [365; 367; 369–370; 375–376]. Представлені там публікації Л.Вєржейського, Р.Піжановського, Г.Раковського та ін., незважаючи на брак першоджерел, висвітлюють різні сторінки розвитку Станиславова XIX – початку XX ст. Для прикладу, у колективній монографії за редакцією Й. Зілінського «Вірменська парафія в Станиславові» подано детальні відомості про кількісний склад і сферу зайнятості вірмен. Цікавим є той факт, що в другій половині XIX ст. вірменська парафія Станиславова зазнала піднесення [363].

Таким чином, питання розвитку української громади в м. Станиславові впродовж 1848–1914 рр. не ставало предметом окремого наукового дослідження, хоча має наукову і суспільну актуальність у наш час. Деякі аспекти досліджуваної теми розглядалися більшою чи меншою мірою в історіографії, насамперед у працях П.Арсенича, Р.Діди, Б.Гавриліва, П.Гаврилишина, В.Грабовецького, Б.Ступарика, П.Чорнецького та ін.

Загальний аналіз історіографічної бази дає можливість зробити два істотні висновки. По-перше, більшість праць з історії нашого міста мають узагальнювальний характер. По-друге, у краєзнавчій літературі знайшли відображення як суспільно-політичні, так і культурно-релігійні та господарсько-економічні питання з історії русинів-українців Станиславова другої половини XIX – початку XX ст., однак виникає необхідність їх синкретичного (різнорідного) висвітлення в цілісній структурі, обмеженій хронологічними рамками 1848–1914 рр.

1.2. Джерельна база

Специфіка джерельної бази під час дослідження діяльності української громади м. Станиславова протягом 1848–1914 рр. полягає у трьох аспектах. По-перше, значний масив джерел є архівного характеру. По-друге, на їх зміст та наповнення особливо впливає той факт, що Станиславів в означений період був у складі Австро-Угорської імперії. Це, з одного боку, сприяло систематизації та фіксації низки документів у сфері міського самоврядування, духовно-культурного розвитку міста тощо. Крім того, Австро-Угорщина була імперією в руслі просвіченого абсолютизму, де на належному рівні велося діловодство. Однак це визначило більшою мірою їх неукраїнський характер.

Загалом, накопичений комплекс джерел варто диференціювати на три основні групи: неопубліковані архівні матеріали, мемуарна література та періодична преса. Щодо неопублікованих архівних матеріалів, то в процесі підготовки дисертаційної роботи опрацьовано фонди Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (далі – ЦДІАУЛ), та Державного архіву Івано-Франківської області.

Найбільш інформативними є фонди ЦДІАУЛ, оскільки тут представлено значний пласт документів щодо діяльності української громади Станиславова. Для аналізу соціально-економічних аспектів цього питання цінним є фонд 146 «Галицьке намісництво». Опрацювання справ цього фонду дало можливість побачити картину життя українських ремісників міста в умовах переважання

іноетнічних народностей, їх представлення на ринку та в економічних структурах Австро-Угорщини в межах Станиславова. Зокрема, це такі моменти, як затвердження статуту товариства ремісників і промисловців «Зоря» [12], прохання станиславівських засновників товариств, робітників деревообробної промисловості про затвердження і зміну доданих статутів [35], Статут товариства токарів та інших у Станиславові за 1884 р. [45]. Ці матеріали є важливими з огляду на те, що дають можливість проаналізувати соціально-економічні питання розвитку міста на основі фактів із життя та діяльності українських дрібних торговців, ремісників, робітників. У зв'язку з цим бачимо промисловий облік міста крізь етнічно-національний зріз, а вже на основі цього відтворюється місце та роль русинів-українців у цій сфері.

У справі 164 цього ж фонду містяться детальні відомості про роботу Станиславівського греко-католицького єпископа Юліана Куїловського (1889–1892 рр.) [21]. Для прикладу, на основі аналізу відомостей про обсяг фінансових асигнувань, про які звертався єпископ, можна скласти загальне уявлення про розвиток місцевої єпархії. Власне, єпископ робив значні особисті внески на розвиток храмів міста [21, арк. 31]. Це було закономірно, адже він відсторонився від суспільно-політичних процесів і зосередив особисту увагу тільки на духовній сфері.

Дотичними до цього питання є справи фонду 159 «Галицька фінансова прокуратура», де міститься інформація про відкриття численних установ, організацій, кредитних спілок, економічно-фінансових товариств, а також справи щодо врегулювання деяких спірних моментів у судовому порядку. Прикладом цього є справа 43 «Справа про реєстрацію фірми «Цегляна спілка» у м. Станиславі» [43]. У господарсько-фінансових справах відображено як відкрите напруження в міжетнічних відносинах українців з поляками, євреїв з поляками, українців з німцями, так і співпраця, зумовлена ринковими основами капіталістичного устрою і виробництва, що все більше охоплювали Габсбурзьку монархію.

Щодо громадсько-політичного життя Станиславова, то цінні відомості зберігаються у справах фонду 180 «Головна руська рада, м. Львів». Революційна «весна народів» 1848 р. відкрила якісно новий етап у діяльності української громади як Станиславова, так і всієї Галичини, що полягав у переході від наукового до культурно-просвітницького етапу національного відродження та першого прояву політизації. Заснування Головної руської ради активізувало діяльність представників українського національного руху у Станиславові. Справи цього фонду демонструють процес пожвавлення українського громадського життя в місті на прикладі діяльності окружної ради, відображають багатогранну палітру міжнаціональних взаємин, дають змогу простежити перебіг революційних подій на місцевому ґрунті. Це, зокрема, справи: 1 («Статут, проект положення про відділи, відозви та інші документи про заснування і діяльність Головної та окружних рад») [44], 4 («Листування з окружними деканатськими радами, повідомлення цих рад і інші документи про заснування рад, вибори кореспондентів, плани діяльності та інші») [17], 11 («Листи голові ради від кореспондентів рад з повідомленням про діяльність на місцях, надіслані для опублікування») [13] та ін. У цих справах можна почерпнути факти щодо діяльності Станиславівської окружної ради та її взаємини з ГРР у Львові.

У справах названого фонду є матеріали, які дають можливість проаналізувати деякі духовно-культурні аспекти історії міста в 1848–1849 рр. Показовою є справа 17 («Повідомлення рад про створення окружних і деканатських комісій для збору пожертвувань на побудову народних будинків, реставрацію церков та про надсилання зібраних пожертвувань») [28]. У ній знаходимо відомості про спорудження Народного дому у Станиславові, відбудову вірменської церкви та парафіяльного греко-католицького собору. Матеріали цього фонду дають можливість побачити суспільно-політичне життя міста як частину масштабного процесу оновлення та трансформації духовно-культурного та суспільно-політичного життя в Австрійській імперії. Означені процеси помітні, зокрема, під час аналізу таких справ: 30 («Звернення і

повідомлення рад про підготовку і проведення виборів депутатів австрійського парламенту») [3], 8 («Рескрипт, інформації, пропозиції, листи ради щодо діяльності «Зорі Галицької» та статті й звернення про суспільно-політичне становище в Галичині») [36]. Станиславів та його відносно нечисленна українська громада, яка відігравала в обширі всієї Галичини досить помітну роль, фігурує в документах того часу при укладанні протоколів, статутів, положень ГРР та окружних рад, що засвідчило сплеск патріотичних почуттів.

Загальноєвропейські процеси «Весни народів» істотно вплинули на подальший історико-культурний розвиток Станиславова. У Станиславові, як і по всій Галичині, простежується процес активного заснування просвітніх, господарсько-економічних та громадсько-політичних товариств, які стояли на засадах української справи, її національно-культурних ідей. Про це, зокрема, можна довідатися на основі аналізу справи 1. «Книга протоколів засідань правління товариства (1881–1894 рр.).» фонду 206 «Українське педагогічне товариство «Рідна школа» [10]; справи 1 «Проект статуту товариства Крайовий хліборобський союз господарський «Сільський господар» у Львові» [30] та справи 35 «Обіжники за 1912 р.» фонду 302 «Крайове господарське товариство «Сільський господар» [24]; справи 5229 «Листування з філіалом в м. Станислав про проведення загальних зборів, нарад, виплату членських внесків, надсилання літератури та інші організаційні питання» [18], справи 5232 «Афіші, оголошення, повідомлення про проведення ювілейних дат, концертів філіалом у м. Станислав» [1] та справи 5234 «Листування з філіалом в м. Станислав про проведення зборів, нарад, виплату членських внесків, зміну статутів та інші організаційні питання» фонду 348 «Товариство «Просвіта» м. Львів [19].

Широкого і масштабного характеру набрала діяльність товариства «Просвіта». Не випадково це товариство стало форпостом національно-культурного відродження в Галичині у другій половині XX – на початку XX ст., своєрідним його символом. Тому аналіз культурно-освітніх і духовних аспектів становлення Станиславова в означений час неможливий без вивчення діяльності місцевого осередку «Просвіти». Важливим у цьому плані є фонд 348

ЦДІАУЛ. Справа 5228 «Матеріали про діяльність товариства в м. Станиславові та репресії з боку окупаційних органів. Статистичні відомості, інформації, розпорядження і інше» [22] цінна тим, що з неї можна почерпнути цікаву інформацію про діяльність «Просвіти» у Станиславові, взаємини з місцевою австрійсько-польською владою, офіційну документацію й розпорядження, статистику тощо.

Доповнює інформацію справа 5229 «Листування з філіалом в м. Станиславів про проведення загальних зборів, нарад, виплату членських внесків, надсилання літератури та інші організаційні питання» [18]. На її основі маємо змогу простежити важливі аспекти щодо організаційної структури «Просвіти» у Станиславові, детально ознайомитися з її складом та ідейно-змістовими формами діяльності. Ще більше збагачують наші знання такі справи, як спр. 5230 «Списки членів філіалу в місті Станиславові з зазначенням виплачених ними членських внесків» [41], спр. 5231 «Протоколи загальних зборів засідань членів філіалу в місті Станиславі» [31], спр. 5232 «Афіші, оголошення, повідомлення про проведення ювілейних дат, концертів філіалом у м. Станислав» [1]. Детальне ознайомлення з останньою дає уявлення про вагому роботу, проведену членами філіалу товариства «Просвіта» у Станиславові протягом 1868–1914 рр. Вона стосується насамперед намагання поширити в побут і сферу повсякденної життєдіяльності місцевої громади українську мову, зробити Станиславів одним із центрів національного відродження, починаючи від вивісок та оголошень, а закінчуючи культурними програмами і розвагами.

В освітній галузі особливо відзначилося засноване 1881 р. «Руське (з 1912 р. – Українське педагогічне товариство» (далі – РТП, УТП), перейменоване під польською владою на «Рідну школу»), основним мотивом заснування і діяльності якого послужила несприятлива ситуація в галузі народної української освіти в Галичині. Це товариство з центром у Львові поступово поширило свою діяльність у формі місцевих відділень по всьому краю. Основні напрямки діяльності як центрального осередку РТП–УТП, так і

окремих відділень, зокрема у Станиславові, відображено у справі 21 «Книга протоколів засідань правління товариства «Рідна школа» (1881–1894 рр.)» [10]. Товариство прислужилося до відкриття перших українськомовних шкіл у Станиславові, зокрема гімназії на вулиці Липовій (нині – вул. Т.Шевченка) в 1905 р.

Статистичні відомості про кількість учнів, інформацію про їхню успішність, перелік предметів, педагогів та ін. отримано на підставі аналізу класних журналів приватної початкової школи Сестер Василіянок (українська школа) [8] та Станиславівської початкової чоловічої школи імені Чацького (польська школа) [9]. При аналізі цих матеріалів вражає скрупульозність, з якою заповнювалися відомості. Окрім конкретизації особистих відомостей, у журналах традиційно фіксували дані про причини відрахування учня, що, як правило, обмежувалися короткою констатацією причини – хвороба, зміна закладу освіти тощо.

Якщо діяльність «Просвіти» і РТП–УТП стосувалася загалом культурно-духовних питань, то з господарсько-економічною сферою життя пов’язане товариство «Сільський господар», діяльність якого висвітлюється у фонді 302 «Крайове господарське товариство «Сільський господар» [30]. Товариство у своїй роботі опікувалося не тільки питаннями сільського господарства, але й організовувало економічно-господарське життя в містах, зокрема у Станиславові. Про це, зокрема, свідчать циркуляри за 1910–1912 рр., обіжники, проєкт його статуту, що зберігаються у справі 35 «Обіжники за 1912 р.» зазначеного фонду. Сучасним дослідникам потрібно звернути увагу на вивчення «міського» напрямку діяльності цього товариства, що досі не знайшло належного відображення в історіографії, на основі заснування кредитово-позичкових закладів, магазинів, закупівлі товарів українських виробників і т. п.

Політично-управлінський аспект в організаційній структурі м. Станиславова та представлення в цих процесах місцевих русинів-українців знайшли відображення у фонді 7 «Магістрат м. Станислав Станиславського повіту. 1841–1917 рр.» Державного архіву Івано-Франківської області. Тут

міститься ґрунтовна інформація про характер адміністративного управління в місті, виконавчі та дорадчі органи влади, а особливо їхній національний склад, різноманітні розпорядження щодо повсякденного міського життя, як-от: справа 9 «Інструкція по роботі перевізників міста Станислава» [6], справа 99 «Проект бюджету дорожнього фонду міста Станислава на 1886 р.» [29], справа 118 «Повідомлення «Галицького сільськогосподарського товариства» про проведення виставки-огляду великої рогатої худоби» [27].

Четверта сфера для висвітлення теми дослідження, поряд із соціальною, господарською та політичною, була релігійно-освітня. Так, в окремому фонді 684 «Протоігуменат монастирів чину Василія Великого у Львові» ЦДІАУЛ міститься інформація про діяльність монастирів чину святого В. Великого в Галичині, зокрема у Станиславові [14; 20; 37; 38]. Місцеве духовенство активно долучалося до соціальної сфери, виступаючи, зокрема, захисниками місцевого селянства. Так, у справі 3762 «Рішення Окружної комісії у Станиславові про звільнення за викуп від кріпосницьких повинностей селян Погоні» подані відомості про те, що 1855 р. са́ме церква клопотала про звільнення від повинностей селян, які залучалися до спорудження місцевого храму [37]. Матеріали справи 2772 «Листи Дирекції окружного фінансового управління у Станиславові до монастиря про надання дозволу на відкриття тютюнового магазину» засвідчують, що Греко-католицька церква Станиславова контролювала дотримання законності в процесі відкриття магазинів з тютюном [14]. Цей факт важливий з огляду на те, що тютюнопаління, як і споживання алкоголю місцевими українцями, було одним із чинників загострення соціальної ситуації в регіоні.

Для вивчення релігійного життя в місті велике значення має справа 164 «Матеріали про діяльність Станиславського греко-католицького єпископа Юліана Куїловського» [21]. У ній подана детальна інформація про приїзд Ю. Сас-Куїловського до Станиславова з Перемишля у зв’язку з його призначенням єпископом у 1891 р., зустріч на залізничному вокзалі вищими релігійними та громадсько-державними діячами міста, перше архієрейське

благословення та розпорядження в справі реформування чернечого чину, сану священників.

Важливою подією в системі українсько-польських відносин у Станиславові на початку XX ст. була боротьба за відкриття української гімназії у місті, що є окремою сторінкою в національно-культурному відродженні українців Галичини напередодні Першої світової війни. Основні аспекти цієї боротьби відображено у справі 5 «Протоколи засідань II секції» фонду 178 «Крайова шкільна рада м. Львів» [34]. Зокрема, тут міститься «Ухвала щодо відкриття української гімназії у Станиславові» від 29 листопада 1903 р., а також висновок шкільної комісії з цього питання і звернення до сейму, а також вирізка газетної статті того часу про ситуацію щодо руської гімназії у Станиславові. Аналіз цих матеріалів підтверджує гостроту боротьби за українськомовну гімназію і відображає принциповість міської української громади в цьому питанні.

Як результат, нами введено до наукового обігу раніше не опубліковані архівні джерела, у яких містяться статистичні відомості, що дають змогу простежити розвиток системи шкільництва, створення і діяльності культурно-просвітніх установ, господарських об’єднань, членами або засновниками яких були русини-українці Станиславова.

Отже, архівні джерела є важливою складовою джерельної бази пропонованого дослідження. Їхня цінність полягає в кількох аспектах. По-перше, вони містять вагомий пласт первинної інформації, яка ще не вводилася в науковий обіг та збагачує дослідження в плані наукової новизни. Це важливо у зв’язку з тим, що створюється можливість відображення «живої» історії міста, повсякденної сторони життєдіяльності його жителів на різних рівнях – від побутового до адміністративно-управлінського. По-друге, архівні джерела охоплюють практично всі сфери міського життя – суспільно-політичну, духовно-культурну, господарсько-економічну та релігійно-освітню, що дає можливість провадження комплексного дослідження проблематики щодо

української громади в системі міського устрою Станиславова під австрійською владою.

Окремою групою опублікованих джерел, що мають важливе значення для пропонованого дослідження, є мемуари. Першою працею мемуарного спрямування можна вважати публікацію «Пам'ятки міста Станиславова» відомого польського історика, фольклориста, архівіста, вірменина за національністю, уродженця Станиславова Садока Баронча (1814–1892 рр.). Книга була видана у Львові 1858 р. (2008 р. перевидана в Івано-Франківську), складалася з чотирьох розділів. Перший розділ охоплює час від 1654 до 1691 рр. (фактично – це період А.Потоцького, насичений низкою цінних документів, оригінали яких давно втрачені). У другому розділі висвітлено події до 1751 р., правління Йосипа Потоцького. Третій розділ називається «Від 1751 року аж до сьогодення», тобто 1842 р. У ньому розповідається про господарювання останніх Потоцьких, про перехід Галичини до складу Австрійської монархії та хронологію основних міських подій середини XIX ст. [107].

Безпосередньо стосується теми дослідження завершальний, четвертий розділ, чимось подібний на додаток – «Статистика Станиславова у 1854 році». По суті, це скорочений варіант статистичного опису міста Францішка Валігурського. Тут, зокрема, є опис кількісного та якісного складу населення Станиславова, його будинків, площ, ярмарків та географічних координат. Крім сухих документів, С.Баронч оживляє свої «Пам'ятки» легендами, спогадами сучасників, описом народних звичаїв і навіть анекдотами. Досить детально в роботі подана етнічна картина міста, позиції української громади Станиславова, господарсько-економічний облік міста на середину XIX ст. Поряд із фіксацією фактів у С.Баронча є певна їх інтерпретація, спроби дати оцінку подіям та явищам, а головне – представити їх у контексті загальноєвропейських процесів того часу.

До мемуарної літератури належать спогади відомого культурно-релігійного діяча О.Заклинського, який певний час проживав у Станиславові, а

згодом став парохом у с. Старі Богородчани. Спогади було опубліковано в діаспорі під назвою «Записки пароха Старих Богородчан» [77]. У них висвітлено різні аспекти з історії створення Станиславської греко-католицької єпархії, взаємовідносини русинів-українців з поляками в релігійно-церковному та культурно-освітньому житті.

Цінною на фактологічний матеріал є праця мемуарного характеру Мар'яна Островського «Спогади студента станиславівської гімназії 1884-1889 рр.», у якій автор описує не тільки стан освіти в місті та всій Галичині, а й рівень інтересу місцевого українського населення до здобуття знань рідною мовою. Важливість праці в тому, що М.Островський детально описує побут учнів та вчителів гімназії, характеризує, як проходило учнівське життя за межами навчального закладу тощо [95]. Цікаво, що М. Островський приїхав з Тернопільщини до Станиславова тридцятирічним юнаком для навчання в місцевій гімназії. Його перебування в місті обмежилося часом навчання, а згодом він оселився у Львові, де здобув фах юриста, працював суддею та прокурором [322].

Мемуарною за характером вважаємо і роботу В.Ільницького «Завязання Ради руської у Станиславові. Буча польська», бо її автор був безпосереднім учасником описуваних подій. З цієї праці можна зрозуміти загальну атмосферу міської громади Станиславова в умовах революційних подій 1848–1849 рр., що місцеві поляки не очікували політичної активності з боку русинів-українців [321, с. 18].

До мемуаристики належить також публікація «Спомини з побуту в Станиславові» [91]. Її автор Т.Окуневський детально описав своє перебування в місті, куди він приїхав 25-річним юнаком 1884 р. і активно долучився до просвітницької роботи, листувався з М.Драгомановим. У його спогадах є багато відомостей про життя і побут міста. Для прикладу, він детально описав майновий стан окремих представників української громади, з якими контактував. Цікавими і цінними видаються відомості про процес створення товариства «Просвіта» у Станиславові та сусідніх селах. Так, Т.Окуневський

писав, що «за почином Желехівського та Леоніда Заклинського рушили ми, молоді, по селах і стали закладати або відновляти читальні «Просвіти». Спочатку у сусідніх селах: Крехівцях, Опришівцях, згодом по дальших» [91, с. 2].

Менш інформативними, але цінними для розуміння національного руху в Галичині, в контексті дослідження української громади Станиславова є «Австро-угорські спомини (1867–1877)» М.Драгоманова [76]. Відомий наддніпрянський діяч згадує про свої поїздки до Галичини, коли він уперше побував у Станиславові [76, с. 56].

Водночас епізодичними є згадки про Станиславів О.Левицького – останнього директора української гімназії Станиславова [106, с. 197–244], що почав працювати вчителем у 1913 р., та М.Яськіва [106, с. 245–252] – учня гімназії 1907 р. Останній, зокрема, залишив детальні відомості про постать керівника гімназії М.Сабата, який одночасно був учителем логіки. Власне, М.Яськів вказав цікаву деталь про те, що станиславівську гімназію в той час вважали чи не найбільш строгою в Галичині у плані як навчання, так і дисципліни [106, с. 245].

Деякі відомості про побут і культурне життя Станиславова висвітлено в автобіографічній праці уродженця Прикарпаття, голівудського актора А. Ґранаха. Він зокрема описує відвідини міста, залишаючи позитивні відгуки про архітектуру [74, с. 62-65].

Також у дослідженні використано періодичну пресу, значення якої в історико-краєзнавчому вивченні міського життя важко переоцінити. Українські дослідниці М.Галушко [144] та О.Дроздовська [181] вказують на те, що у Станиславові упродовж останньої третини XIX – початку XX ст. виходило друком майже три десятки періодичних видань. Першим українським періодичним виданням у місті був «Господарь и промышленникъ», що виходив у світ 1887–1889 рр. [56; 63; 68]. Україномовними були часописи «Денниця», «Бурсак», «Дяківський глас» та ін. Однак більшість із них друкувалися тільки декілька років або взагалі тираж обмежувався декількома

випусками. На початку XX ст. у Станиславові більш-менш регулярно виходили десять часописів, з них українською («руською») мовою – «Станиславівські вісти» [66] та «Вісник Станиславівської єпархії» [49-53].

Преса подає статистичне відображення в живому функціонуванні, охоплює всі сфери життєдіяльності людини – культуру, релігію, політику, економіку. Це особливо яскраво демонструє відношення періодичної преси щодо дослідження історії української громади м. Станиславова. У сукупності всі ці аспекти передає газета «Станиславівські вісти», що виходила за редакцією В.Іваницького в 1912–1913 рр. Редакція мала на меті за допомогою різноманітних рубрик відобразити на своїх сторінках усе, що відбувалося в місті, і донести це читачам. У роботі використано також низку видань, присвячених окремим сферам життя міста. Так, суспільно-політичне життя Станиславова описують такі видання, як «Діло» [54; 58-59; 132] та «Галичанин» [61]. Названі часописи подавали інформацію про діяльність українських організацій, соціально-економічні відносини, ознайомлювали з новими нормативно-правовими документами, ухваленими в Галицькому сеймі, тощо. Львівська газета «Діло» , заснована народовцем В.Барвінським у січні 1880 р., була одним з основних українських періодичних видань Галичини.Періодичність, з якою виходило «Діло», перетворило його на справжню хроніку суспільно-політичного життя українців Галичини до 1915 р. [143]. Натомість «Галичанинъ» було москвофільським виданням, що видавалося у Львові впродовж 1893–1913 рр.

Про релігійно-церковне життя можна довідатися з «Вістника Станиславівської єпархії» (виходив з 1886 р. до 1939 р., вважався офіційним вісником Станиславівського греко-католицького єпископа) [49–52], що видавався при греко-католицькій консисторії і висвітлював особливості церковно-релігійного життя Станиславова. У «Віснику» публікували офіційну інформацію про діяльність вищого кліру, спроби налагодження рівноправних і доброзичливих відносин з іншими конфесіями, а також деякі суперечки на релігійному ґрунті.

Про освітнє життя в місті, діяльність українських громадсько-культурних товариств дізнаємося з журналу «Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» (видавався в період 1870–1939 рр., за винятком окремих років) [60]. Цінність таких публікацій полягає в тому, що вони описували переважно статистичні відомості про діяльність та успіхи окремих осередків «Просвіти».

Водночас господарсько-економічне обличчя міста яскраво простежується на основі опрацювання таких періодичних видань, як «Листокь господарський», «Господарсько-кооперативний часопис» [65] та «Господарь и промышленникь» [63; 68]. Тут міститься інформація про розвиток українського народного промислу в місті, відкриття та діяльність українських крамниць, кооперативів, банківсько-позичкових товариств, участь у промисловому виробництві та ринкових відносинах у місті.

З-поміж польськомовних видань нами опрацьовано публікації газети «Кур'єр Станиславівський» (Kurjer Stanislawowski) [70-71]. Цікаво, що редакція газети детально описувала розвиток міста, діяльність місцевої адміністрації, але практично не відмежовувала діяльність української громади від решти міщан.

Отже, джерельна база дослідження досить різностороння, охоплює різні за формою та змістом джерела. Аналіз неопублікованих архівних матеріалів дав можливість побачити й осмислити цікаві маловідомі факти з різних сфер життя міста, а спогади і періодичні видання відтворюють повсякденну картину, життєвий світ його жителів, що важливо для всестороннього вивчення діяльності української громади Станиславова другої половини XIX – початку XX ст. Однак назріла необхідність інтерпретації цього комплексу джерел відповідно до сучасної методології історичної науки з урахуванням принципів наукового пізнання – об'єктивності, історизму та ін. Такий підхід дає змогу забезпечити наукову новизну дослідження та відповідно реалізувати поставлені завдання.

1.3. Методологія дослідження та категоріально-понятійний апарат

Вивчення будь-якої проблематики залежитьнасамперед від комплексу застосованих наукових принципів та методів пізнання, що в сукупності складає його методологічну базу. На сучасному етапі досить актуальним є аналіз методологічних аспектів щодо вивчення діяльності української громади Станиславова в 1848–1914 рр. Пропоноване наукове дослідження являє собою один з елементів сучасної урбаністики – науки про міста в сукупності всіх аспектів життєдіяльності людини в міському середовищі і відповідно всього, що стосується функціонування такого історико-суспільного феномену, як міська громада.

Дослідження розвитку окремої етнічної громади міста важливе тим, що є поєднанням локальної та глобальної історії. Якщо перша дає змогу встановити особливості розвитку окремого етносу, то стосунки з іншими народностями вивчаються крізь призму глобальних процесів. Власне, глобальна історія є одним з «найперспективніших напрямів сучасної соціогуманітаристики» [383, с. 51]. Натомість локальна історія дає змогу розкрити розвиток глобальних процесів крізь призму аналізу життя окремих індивідів чи їх об’єднань.

Досліджувана наукова проблема є однією з ланок українознавства та історичного краєзнавства. У зв’язку з цим стало необхідним використання комплексу теоретико-методологічних напрацювань у цих галузях суспільствознавчої науки. Особливо, коли краєзнавчий аспект крізь призму «локальної історії» чи мікроісторії відкриває широкий простір для наукових рефлексій [124, с. 26]. Отже, тільки загальна характеристика окреслених трьох напрямків вказує, яке важливе завдання стоїть перед нами. Воно полягає в тому, щоб уміло синтезувати такий великий комплекс принципів і методів пізнання та застосувати їх щодо вивчення всіх аспектів життєдіяльності української громади Станиславова протягом другої половини XIX – початку XX ст. Тема дослідження має історичний характер, однак у плані методології для розкриття її на належному рівні необхідний міждисциплінарний зв’язок з

іншими галузями наукового знання – соціологічного, культурологічного, демографічного, психологічного, політико-управлінського тощо.

У радянський період в історичній урбаністиці виробився підхід, за яким історичне минуле міста – це лише віхи його розвитку від часу виникнення з акцентом на історії господарства і переліком найбільш помітних подій. Це призвело, в кінцевому результаті, до гальмування системного погляду на місто як складну соціокультурну систему, своєрідний колективний суб'єкт зі власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й самозбереження. Це, зі свого боку, відчутно гальмувало процес дослідження міської історії як субдисципліни зі власним предметним полем, специфічними дослідницькими методами.

Зміни погляду на історію міста з'явилися на межі II і III тисячоліть, коли традиційні парадигми історичної науки зазнали помітного впливу модернізаційних та постмодерністських підходів і суттєво оновилися. Насамперед, відбувалося збагачення історіографічних практик соціологічними підходами та антропологічним баченням. Тому сучасна методологія урбанізму ґрунтується на освоєнні наукою величезного досвіду міського розвитку і спробах осягнути сутність міста як соціокультурної цілісності.

Вивчення історії окремої громади міста реалізується в межах історичної урбаністики, що як науковий напрям є популярною для західної історичної школи й набуває популярності в Україні. Це закономірно, адже кожне місто, соціальна спільнота, яка його населяє, є унікальною і неповторною, а обов'язок ученого – не відшукувати загальні закономірності, а відтворювати індивідуальне обличчя кожного міста із залученням даних географії, статистики, психології, інакше – запозичуються, по суті, лише зовнішні формули, що дістають зовсім різне значення залежно від контексту, у який потрапляють.

Загальні підходи до вивчення міста, його соціального, культурного і політичного простору сформував видатний німецький соціолог, філософ, історик М.Вебер. Учений був першим науковцем, що наважився розглянути

місто як соціально-географічний феномен, у всій складності його системоутворювальних ознак. Важливо, що він розглядав місто як «ринкове місце», «ринкове поселення», тобто як таке суспільно-культурне явище, головним у якому є задоволення щоденного економічного попиту на місцевому ринку [129, с. 10]. І хоча це твердження не є однозначним, але в процесі дослідження діяльності української громади м. Станиславова потрібно мати на увазі тезу про історико-географічну та ментально-психологічну спільність міського середовища, заснованого на економічно-господарських зв'язках та поєднанні, як висловився сам М.Вебер, раціонального та ірраціонального. Звідси обґрунтований ним термін синойкізм (від гр. sinoikismos – спільне поселення) – об'єднання як на основі спільного проживання на певній території, так і через громадський союз (спільний культ і спільні інтереси) [129, с. 13] дає змогу чітко розкрити особливості розвитку окремої громади міста в конкретну історичну епоху.

В українській історичній урбаністиці популярним є застосування низки підходів – геоурбаністичного, історико-порівняльного, історико-культурного, історико-топографічного тощо. Моделювання міської історії, зокрема відтворення суспільного і побутового життя української громади Станиславова в її сучасному баченні, має базуватися на розгляді міста як складної геокультурної системи, у нерозривній єдності її територіально-географічних, соціально-економічних, духовних вимірів. Це випливає, насамперед, із функцій міста, зокрема таких, як життєзабезпечення (використання ресурсного і людського потенціалу для задоволення життєвих потреб мешканців) та інтегративної функції (забезпечення цілісності духовного простору, налагодження систем комунікації, легітимація цінностей і норм, схвалюваних міським соціумом).

Реконструкція непростого сплетіння всіх цих факторів з увагою на міжетнічні взаємини неминуче ставить низку методологічних проблем, пов'язаних зі складностями узагальнення й оцінки різноманітних і нерідко взаємовиключних даних. Для їх вирішення потрібно залучити кілька груп

методів: загальнонаукових та спеціальних, що ґрунтуються на принципах системності, історизму, науковості, гуманізму, світоглядного плюралізму та інтегративності знань [110, с. 268]. Об'єктивність передбачає правдивий і неупереджений аналіз усієї різноманітності фактів у їх діалектичному зв'язку [307, с. 138]. Принцип історизму вимагає розглядати всі явища і події в русі та на підставі закономірних причинно-наслідкових зв'язків – від їх виникнення, через усі періоди розвитку, до зникнення. Саме об'єктивність та історизм є надзвичайно важливими принципами щодо краєзнавчого дослідження, оскільки визначаються тенденційністю історичного пізнання, що зумовлюється як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами [124, с. 27]. Особливо це помітно під час дослідження питань мікроісторії, як і в нашому випадку. Загалом же, принципи історизму та об'єктивності вимагають пізнавати явище з урахуванням конкретних умов, що спричинили його виникнення і розвиток, здійснювати аналіз подій та фактів шляхом залучення до нього всього розмаїття джерел [267, с. 283]. Принцип гуманізму передбачає пояснення й оцінку історичних подій з погляду високих моральних критеріїв. Він означає пріоритет загальнолюдської моралі над усіма державними, національними, класовими, груповими та іншими інтересами.

Сукупність цих принципів складає тільки перший, але надзвичайно важливий щабель при дослідженні розвитку української громади Станиславова. Фактично вони повинні супроводжувати дослідника від початку написання роботи і до її завершення. Другий пласт представляють самі методи, набір яких змінюється залежно від вузької проблематики: духовно-культурна, релігійно-церковна чи господарсько-економічна сфера діяльності представників української громади міста. Серед загальнонаукових можна виділити такі методи, як діалектичний, аналізу та синтезу, абстрагування та моделювання, аналогії тощо [111, с. 269]. Відповідно до діалектичного методу національне (етнічне) буття українців міста розглядаємо в розвитку, взаємозв'язку та взаємодії; за допомогою аналізу та синтезу визначаємо роль і місце українців Станиславова в системі політичного, культурного та економічного життя міста.

Методи абстрагування та моделювання важливі для розроблення механізму реалізації прав місцевого українського населення, визначення структури міжнаціональних відносин.

Серед групи спеціальних методів центральним є історичний (ретроспективний, діахронний). Він сприяє осмисленню процесу становлення полікультурності Галичини, специфіки взаємодії на певному етапі між русинами-українцями як титульним етносом та представниками інших національностей. Історичний метод досліджує чинники збереження етнічними групами самобутньої матриці духовного розвитку, проблем державної етнонаціональної політики і правових колізій у галузі культурних відносин та шляхів їх подолання [267, с. 282]. За допомогою історичного методу конкретизовано основні напрямки розвитку міста, змістового наповнення культурно-освітньої діяльності в рамках другого етапу національного відродження в другій половині XIX ст.

Дотичним до історичного є критичний метод. З огляду на те, що його застосовують насамперед для аналізу історіографії, часто використовують назву «історико-філологічний метод» [354, с. 211]. Цей метод виник у німецькій історичній школі другої половини XIX ст. На той час са́ме німецькі науковці нагромадили найбільшу кількість історичних досліджень, а, отже, вдавалися до їх аналізу та систематизації. У наш час, як зауважує дослідник О.Ясь, критичний або історико-філологічний метод «став важливим чинником для продукування науково-історичних знань та своєрідним стандартом для опрацювання джерел» [354, с. 223].

За допомогою критичного методу нами доведено, що українська спільнота Станиславова не була монолітною в політичній сфері. З одного боку, це закономірно як через існування різних суспільних прошарків, так і через різний рівень освіченості населення, а з іншого боку – така ситуація негативно впливала на загальний розвиток української громади, яка в політичній площині не могла конкурувати з польською.

У процесі систематизації наявної теоретичної бази окремо застосовувався й метод історіографічного аналізу та синтезу, що, зі слів К.Ніколайця, «створює можливість критичного розгляду наукового доробку вчених із порівнянням отриманих ними результатів та встановленням повноти вивчення теми» [276, с. 47]. Як наслідок, стало можливим не тільки проаналізувати праці українських та іноземних вчених, які досліджували історію Станиславова, а й запропонувати авторські висновки щодо основних підходів до розкриття соціально-економічних, міжетнічних чи культурних аспектів розвитку міста.

Зі спеціальних методів дослідження застосовано також: історико-правовий – для дослідження практики врахування національно- етнічних чинників у правовому регулюванні м. Станиславова австрійського періоду історії; системно-структурний та структурно-функціональний – для характеристики українських громадсько-культурних та господарських організацій Станиславова, видатних діячів української громади міста; статистичний та соціологічний – для аналізу кількісного складу представників української громади міста, а також інших етнічних груп, динаміки зміни їх чисельності, дослідження феномену національно-етнічної самоідентифікації українців тощо.

Важливими є також біографічний та біхевіористичний методи. Вони дають змогу не тільки встановити генеалогію окремих лідерів суспільної думки галицьких українців, а й визначити ступінь їхнього впливу на саму громаду і суспільно-політичну думку. Так, у роботі проаналізовано ступінь залученості до розвитку української громади Станиславова духовних лідерів Ю.Пелеша, Ю.Сас-Куїловського, А.Шептицького, Г.Хомишина, політичних діячів С.Даниловича, Й.Гурика, К.Лукіяновича, Н.Кобринської, педагогів М.Коцюби, С.Недільського, М.Сабата, фолькльористів та культурних діячів Є.Желехівського, Р.Заклинського, Р.Зарицького, О.Левицького та ін.

З царини політології та соціології запозичено антропологічний та статистичний методи. Перший дав змогу простежити, з одного боку, вплив суспільно-політичних процесів другої половини XIX ст. на розвиток

української громади Станиславова, а з іншого – визначити рівень усвідомлення цих процесів місцевими русинами-українцями. Щодо статистичного методу, то існує кілька його видів: метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань тощо, які в процесі дослідження використовуються в комплексі. Їх вдале застосування показав на прикладі Галичини у своїй дисертаційній роботі Р.Лозинський [381, с. 6].

На різних етапах дослідження діяльності української громади м. Станиславова застосовуються ще й такі спеціальні методи: літературний – відбір і аналіз літературних джерел, що стосуються різних аспектів життя міста в часи Австро-Угорської імперії. Це, насамперед, науково-популярні книги, періодична преса; картографічний – за допомогою карти як образно-знакової моделі міста можна відстежити об’єкти, явища, зв’язки і взаємозалежності, що стосуються вивчення різних аспектів діяльності української громади Станиславова, зокрема територіально-просторового розміщення українців, їхніх інституцій у місті протягом другої половини XIX – початку XX ст. Дотичним до картографічного методу став географічний – базовий краєзнавчий метод, що використовується майже в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод специфічний і формується, на думку М.Дністрянського, як «триєдиний» підхід у дослідженні, що зумовлює дотримання територіальності, комплексності, конкретності [176, с. 189]. Застосування цього методу неможливе без одночасного використання картографічного методу, який є особливою формою ідеально-просторового моделювання.

Раніше відзначався зв’язок теми дослідження з різними галузями наукового знання та необхідність міждисциплінарного підходу. Було розглянуто зв’язок із географією, але варто наголосити на дотичність до теми дослідження також соціології, філософії, політології, економіки та часткове використання методів цих наук. Так, соціологічний метод дає можливість простежити весь комплекс суспільних явищ і процесів у межах певної території, в цьому випадку м. Станиславова, проаналізувати рівні його соціальної структури в часи Австро-Угорщини, соціальну мобільність

представників української громади міста тощо. Економічний метод забезпечує дослідження економічних явищ і процесів у Станиславові, виявлення економічних показників господарської діяльності представників української громади міста.

Щодо філософського інструментарію, то при дослідженні діяльності української громади Станиславова доцільно використати трирівневий підхід до розкриття сутності міжетнічних відносин [350, с. 296]. Перший рівень – це процес об’єктивної саморегуляції, що відбувається на основі функціонування міжнаціональних відносин, свободи взаємовідносин, спілкування суб’єктів етносуспільного буття. Другий рівень – це державне регулювання процесів розвитку етносуспільного буття, що безпосередньо чи опосередковано впливають на розвиток етнонаціональних відносин, суб’єктом якого виступають усі складові влади. Третій рівень – це коли регулювання здійснюється на основі свідомого, внутрішнього саморегулювання особистістю свого етносоціального потенціалу, його самореалізації. Усі три рівні функціонування й розвитку етносуспільного буття не перебувають в ієрархічній залежності один від одного, а мають реалізувати себе в діалектичній єдності. Їхній оптимальний вплив на міжнаціональне спілкування, регулювання і саморегулювання його розвитку відбувається не завдяки ієрархії цих рівнів, а в результаті багатогранного і всебічного розвитку кожного рівня, різноманітності їх проявів [333, с. 118].

Психологи вивчають головним чином відносини на рівні міжособистісного спілкування, тому індикатором для них служать установки на особистісні контакти з людьми іншої національності. Етносоціологія тримає в полі зору й інші види взаємодії, тому включає у вивчення також ставлення до цінностей, норм іншої культури, готовність до адаптації і міжкультурну взаємодію. Вивчати останні феномени ставлять своїм завданням і соціальні психологи, коли мають справу з великими групами. Поведінка людей є основним об’єктом дослідження етносоціології, при цьому важливо відокремити національні та міжнаціональні особливості, які проявляються під

впливом внутрішніх та зовнішніх чинників. Важливо також вивчати й поведінку самих людей, адже це не просто вчинки, а результат свідомості, сприйняття дійсності, тобто – це погляди, уявлення, установки, орієнтації, цінності [332, с. 8].

Досліджуючи діяльність української громади Станиславова, важко оминути аналіз цього поняття, зроблений політологами. Зокрема, питання про сутність, характер, форми життєдіяльності, взаємовпливи етносів, їхній взаємозв'язок зі владними структурами вивчає етнополітологія. Важливими її методами, які стосуються теми нашого дослідження, є функціональний метод, спрямований на аналіз реального життя з усіма його суперечностями, біхевіористичний підхід, що базується на дослідженні поведінки окремих груп і особистостей, та антропологічний – як аналіз зв'язків між природою людини та державною політикою.

Підсумовуючи сказане, потрібно зауважити, що серед різноманіття методів під час дослідження діяльності української громади Станиславова потрібно дотримуватися українознавчого та національного підходів. Цікавою є думка П.Іванишина, який вказав на необхідність чіткого визначення методології міжнаціональних стосунків як «гуманітарну методологію націозахисного типу, яка є іманентною українській герменевтичній традиції системою регулятивних принципів національного мислення» [196, с. 34]. Тобто вчений пропонує вивчення історії з огляду на національний підхід, що назагал може бути суб'єктивним щодо окремої етнічної групи та її взаємин із представниками інших національних меншин, етносів. Йдеться про ідейно-наукову базу національного світогляду, що випливає з класичної філософії національної ідеї та онтологічно-екзистенційної інтерпретації сенсу національного існування і спрямована на освоєння, вивчення і захист буття нації. В основу цієї універсальної методології покладено досягнення філософії нації, націології та передусім націоналізму.

Отже, застосований у роботі методологічний інструментарій дав можливість опрацювати емпіричну базу, розв'язати поставлені перед нами мету

та завдання. Проаналізовані методи і підходи до їх застосування в наукових дослідженнях можуть бути основою для подальших історичних досліджень локальних процесів чи історичної урбаністики.

Характеризуючи категорійно-понятійний апарат, звернемо увагу на історичну назву міста «Станиславів», використання в роботіпереважно сучасного етноніма «українці» стосовно української громади міста (хоча вживаються і терміни «русини», «руський»), а також зміст поняття «українська громада».

Так, до перейменування міста в Івано-Франківськ 1962 р. було дві офіційні назви – Станиславів (з моменту заснування 1662 р. до 1772 р. і впродовж 1918–1939 рр.), Станіславів (1772–1918 рр.) та Станіслав (у радянський період з 1939 до1962 рр.) [219]. Серед українського населення міста, в тому числі досліджуваного періоду, популярною була назва Станиславів. З огляду на те, що хронологічні межі дослідження стосуються другої половини XIX – початку XX ст., періоду, коли місто входило до складу імперії Габсбургів, у роботі автор послуговується назвою Станиславів. Однак принципової відмінності в назвах Станиславів та Станіславів немає, це винятково лінгвістична специфіка вимови та написання у польській та німецькій мовах імені Станіслав. При цьому, в середовищі пересічних громадян популярною є назва Станиславів. Так само немає єдиного усталеного підходу й серед науковців. Так, І.Андрухів, У.Головчанська, В.Грабовецький, Р.Делятинський, Є.Луцький, І.Пилипів та ін. використовують назву Станіславів, зокрема для характеристики життя міста у XIX ст. Натомість Д.Бойчук, М.Головатий, М.Грибович, Б.Гаврилів, В.Площанський, І.Райківський, А.Рубель, А.Шарловський, Я.Щепанський та ін. частіше послуговуються назвою Станиславів, включаючи період, коли місто входило до складу Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Іншим важливим поняттям, яке доцільно з’ясувати, є самоназва «українці», що утвердилася в Галичині тільки на межі XIX–XX ст. В українській історичній науці немає усталеного підходу щодо того, яку назву

використовувати щодо галичан XIX ст. – русини чи українці. До кінця XIX ст. домінантною була назва «русини» і місцеве населення, що сповідувало греко-католицьку віру, називало себе русинами, руськими, німецькою мовою – «Ruthenen» [300, с. 789]. В останній третині XIX ст. під впливом з підросійської України з ініціативи галицьких народовців почалося поступове утвердження поняття «Україна», «українці». Особливо цьому сприяло поширення художніх творів Т.Шевченка, діяльність М.Драгоманова та І.Франка, загалом активізація контактів з українцями Наддніпрянщини. Як наслідок, 1890 р. виникла перша політична партія – Русько-українська радикальна партія, назва якої офіційно використала етнонім «українці» [251, с. 128]. І.Райківський доводить, що поширення в Галичині терміна «Україна» та «українці» відбувається з 1860-х рр., що було пов'язано з процесами національного самоусвідомлення [300, с. 17]. Як результат, історично правильно, описуючи події другої половини XIX – початку XX ст., використовувати поняття «русини-українці» та «українці Галичини», а також «українська громада Станиславова».

Щодо поняття «українська громада», то воно є умовним за своїм змістом і охоплює всіх українців Станиславова, які народилися, проживали чи працювали в місті. Безпосередньо поняття «українська громада Станиславова» є синонімом русинів-українців міста як етнічної меншини в досліджуваний період. У межах поняття «українська громада Станиславова», по суті, не виділяємо соціальні групи чи майновий стан учасників. Основним критерієм належності до української громади є етнічна, що збігається з використанням «руської», тобто української мови та належності до греко-католицького віросповідання.

Отже, поглиблене вивчення української громади Станиславова на тлі інших етнонаціональних спільнот міста потребує перегляду усталених теоретико-методологічних основ. Необхідність комплексного вивчення розглядуваної теми зумовлює використання системного підходу до розвитку суспільно-культурних процесів та соціальних структур, який включає комплекс історичних методів (аналітико-синтетичний, проблемно-хронологічний,

порівняльно-історичний, ретроспективний, історичного джерелознавства, тобто наукової евристики, класифікації та критики джерел), а також методів інших наук, використання яких дало можливість здійснити наукову реконструкцію напрямків та умов діяльності української громади міста в плані шкільництва, низки громадсько-просвітніх та політичних товариств, визначити основні тенденції цього процесу загалом і специфічні для кожного з його етапів риси.

Аналіз теоретичної бази, джерельної основи та методологічного апарату проблеми розвитку української громади Станиславова дав можливість зробити такі висновки:

- керуючись історико-хронологічним підходом, наявну теоретичну основу дослідження української громади Станиславова розділено на чотири блоки: історіографія дорадянського (до 1939 р.), радянського (1940–1991 рр.) періодів, сучасна (після 1991 р.), а також діаспорна література та дослідження іноземних учених. Характерною особливістю праць довоєнного періоду, авторами яких були польські та українські вчені Й.Зілінський, З.Кузеля, В.Кубійович, І. Кревецький, О.Терлецький, А.Франко, А.Шарловський, А.Яринович та ін., було наведення багатого статистичного матеріалу, свідчень очевидців. При цьому, основний акцент робився на міжнаціональні взаємини або на суспільно-політичну ситуацію в регіоні. Тенденційністю змістового наповнення відзначалися праці радянських дослідників Г.Ковальчука, С.Копчака, М.Кравця, однак конкретно про Станиславів чи українську громаду міста вони не писали, за винятком Я.Мельничука. З-поміж досліджень діаспорних учених варто виокремити публікації, розміщені в збірці «Альманах Станиславівської землі» (1975 р.), зокрема роботи П.Ісаїва, Б.Кравціва, Є.Луцького, Л.Поповича та ін. У 1970–1980-х рр. прикарпатські історики, зокрема В.Грабовецький, зацікавилися вивченням історії Станиславова, що знайшло логічне продовження в численних дослідженнях, переважно після 1991 р. Як результат, у працях істориків та краєзнавців П.Гаврилишина, Б.Гавриліва, В.Головатого, В.Грабовецького, Р.Діди подається історія розвитку міста та окремих локальних подій з українсько-польських, українсько-єврейських взаємин. Більш загальна

характеристика міжетнічних процесів, культурного, освітнього, господарського життя міста та української громади наведена в публікаціях І.Андрухіва, Р.Делятинського, О.Єгрешія, С.Кобути, А.Королька, В.Марчука, І.Монолатія, І.Пилипіва, І.Райківського, а також польських вчених Я.Мокляка, Р.Пельцара, Г.Раковського та ін.;

- накопичений комплекс джерел диференційовано на три основні категорії: неопубліковані архівні матеріали, мемуаристику та дані періодичної преси. В опрацьованих фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Львові та Державного архіву Івано-Франківської області виявлено матеріали, що розкривають процес становлення українськомовного шкільництва в місті, розвитку просвітницьких організацій, напрямки ремісничої зайнятості місцевої громади. Найяскравішим зразком мемуаристики є праці О.Заклинського, Є.Олесницького, М.Островського та В.Ільницького. Тогочасна періодика, зокрема газети «Станиславівські вісти», Діло», «Галичанин», «Листокь господарський», «Господарсько-кооперативний часопис», «Господарь и промышленникь» та ін., містять публікації, у яких можна простежити динаміку розвитку української громади.

[1, 3, 6, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 68, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 85, 90, 91, 93, 95, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 119, 124, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 144, 145, 150, 152, 155, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 166, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 194, 196, 198, 199, 201, 203, 205, 208, 209, 212, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 223, 225, 226, 227, 249, 251, 257, 258, 259, 261, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 276, 280, 281, 282, 286, 287, 293, 294, 300, 307, 314, 321, 322, 323, 324, 325, 328, 331, 332, 333, 336, 340, 341, 342, 343, 344, 350, 351, 353, 354, 355, 357, 363, 364, 365, 367, 369, 370, 372, 373, 375, 376, 380, 381, 383, 384, 385, 386].

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ СТАНИСЛАВОВА

2.1. Етнічна стратифікація населення Станиславова, місце і статус у ній русинів-українців

Важливою особливістю галицьких міст XIX ст. була їх поліетнічна структура. Власне, поліетнічність була особливістю самої імперії Габсбургів, а тому міжнаціональні взаємини завжди визначали рівень політичних, соціальних та культурних прав. Водночас, поліетнічність завжди поєднувалася з наявністю різних релігійних течій; як наслідок, система міжнаціональних відносин у містах України в часи модернізації XIX – початку XX ст. являє собою окрему, досить складну, але цікаву сторінку в плані наукового дослідження. Це зумовлюється кількома аспектами. По-перше, для означення цієї теми виправданим є міждисциплінарний підхід, оскільки простежується дотичність сфер дослідження історії, етнології, соціології, культурології. Тому виникає необхідність певної сублімації, виробленої цими галузями наукового знання методології для відтворення всієї сукупності питань щодо структури міжнаціональних відносин у міському середовищі, їхнього характеру та похідних і вихідних конструкцій. По-друге, важливо дотримуватися принципу історичної об’єктивності, перегляду усталених поглядів на окремі аспекти міжнаціональної взаємодії; з цього випливає характеристика взаємозв’язків русинів-українців з іншими національними спільнотами в системі причинно-наслідкових зв’язків, беручи до уваги реалії історичної ситуації того часу.

Характеризуючи етнічний (національний) склад населення Галичини загалом та Станиславова зокрема, слід звернути увагу на кілька особливостей – віросповідання, мову, міграційні процеси, розвиток господарства. Ключову роль у визначенні етнічної (національної) належності особи в досліджуваний період відігравали насамперед мовний і релігійний чинники. Загальну інформацію про становий склад, релігійну належність, кількісне співвідношення міських і сільських жителів Галичини досліджуваного періоду дають загальноавстрійські переписи (конскрипції). Статистична вибірка, що

була покликана з'ясувати релігійну належність громадян, мову, якою вони користуються в побуті або обирають для навчання дітей, дає змогу визначити національну належність, тобто допомагає ідентифікувати русинів-українців [200, с. 124].

З огляду на те, що в XIX ст. не було чітких критеріїв національного (етнічного) поділу населення Галичини, австрійські переписи не оперували категорією «народність» (національність). Сама процедура перепису населення була чітко регламентована і здійснювалася державними службовцями. Окрім даних про особу, місце і час народження, релігійну належність, під час перепису встановлювалися дані про професію, місце роботи та кількість домашніх тварин. У численних архівних відомостях можна ознайомитися з подібними переписами [2; 39–40]. На жаль, не завжди подібні списки мешканців міста велися сумлінно.

Під час дослідження міського населення краю варто брати до уваги два ключові чинники. По-перше, національна (етнічна) належність галицьких русинів, тобто українців, і поляків, як правило, збігалася з віросповіданням [368, с. 105]. По-друге, чинник мови був визначальним для сільського населення (в межах Прикарпаття виокремлювали три мовні говори, у Станиславові переважав південно-наддністрянський [80, с. 197]), а частина українського населення галицьких міст другої половини XIX – початку XX ст., особливо службовці, задля утримання на відповідній посаді змушена була при переписах населення вказувати за розмовну мову німецьку, а згодом – польську. По-третє, мало місце фабрикування статистичних даних [23]. Офіційна влада в Галичині, що в останній третині XIX – на початку XX ст. складалася в абсолютній більшості з поляків, була зацікавлена у спотворенні реальної дійсності щодо національної (етнічної) структури населення [218, с. 25].

Перші офіційні статистичні відомості про склад населення австрійської Галичини датуються 1773 р., коли було проведено перший перепис населення Австрійській імперії. Результати перепису показали, що в Галичині проживали

три народності: русини (українці) – 71%; поляки – 22%; євреї – 7%. На території Прикарпаття (сучасна Івано-Франківська область) внаслідок адміністративної реформи 1854 р. було створено Станиславівський, Богородчанський, Рогатинський, Калуський, Долинський, Тлумацький, Надвірнянський, Коломийський та Городенківський повіти. У кожному з них у першій половині XIX ст. переважну більшість становило українське населення (75,0 %), друге місце за чисельністю посідали поляки (16,6 %) і третє – євреї (6,6 %). У Станиславській окрузі, згідно з переписами, мешкало також 659 вірмен (0,2 % від всього населення округу) [218, с. 17]. На початок XX ст. велика вірменська громада Станиславова була практично асимільованою.

Наступні переписи населення в Австрійській імперії проводилися 1851, 1857, 1869, 1880, 1890 і 1900 років. Останній офіційний перепис здійснювався1910 р., але він був найбільш сфальсифікованим у плані національної статистики, а тому його не можна вважати репрезентативним [199, с. 41].

Згідно з конскрипцією 1851 р., в Галичині проживало 4 555 477 осіб. З них – 2 281 839 русинів-українців, 1 864 101 особа – поляки, 312 962 – євреї, 93 387 – німці. Характерно, що абсолютна більшість русинів-українців традиційно проживали в сільській місцевості [64, с. 6]. Натомість у містах відсоток поляків був у рази більший за відсоток русинів-українців [250, с. 40]. Результати перепису населення 1869 р. засвідчують, що на території Галичини проживало 64,9 % русинів-українців, 21,8 % – поляків, 12,4 % – євреїв і 0,9 % – населення інших національностей [218, с. 12].

Найчіткішим маркером, що дає змогу визначити етнічний склад населення Галичини другої половини XIX – початку XX ст., поряд із мовою, було віросповідання. Тотожність обряду і національності мала такий вигляд: римо-католицький обрядпереважно відповідав польській національності, греко-католицький – русько-українській, іудейський (юдейський) – єврейській. Водночас неодноразово траплялися випадки, особливо у великих містах східної

частини провінції, крім м. Львова, коли українці були римо-католиками і, навпаки, деякі поляки відвідували греко-католицькі храми [67, с. 36].

На вплив міграційних процесів кінця XIX – початку XX ст. на національну структуру населення звернув увагу відомий дослідник В. Кубійович. Він зазначав, що в заморській еміграції з Галичини українці брали більшу участь, ніж поляки. Селяни-українці залишали рідний край, шукаючи кращої долі за океаном, водночас на їхній землі знаходили для себе місце євреї, поляки та німці, які здебільшого поселялися в міста. Небажання українців поселятися в містах і сильна міграція були головною причиною того, що зростала кількість іноземців у національному складі Галичини. Саме таким яскравим прикладом був Станиславів досліджуваного періоду [226, с. 291]. Цікавою є доповідь про еміграцію, розміщена в тогочасній пресі за 1896 р., надіслана в крайовий повітовий відділ, де вказувалося, що основними причинами еміграції були насамперед економічне становище і бідність селян [61, с. 1].

Важливе значення для збереження національного складу населення мали побутові умови, особливо сфера охорони здоров'я. З 1870-х рр. українські посли Галицького сейму акцентували на покращення місцевої медицини, що, як і система освіти, мала національно орієнтований характер. Так, офіційні статистичні відомості 1874 р. засвідчують, що на території Східної Галичини працювало тільки 477 лікарів й один лікар припадав на 2 квадратні милі території та понад 7400 людей [371, s. 279]. Якщо з цієї статистики виключити лікарів, які працювали у Львові, то співвідношення було ще гіршим: один лікар – на 25 тис. населення [380, с. 112]. Ситуація не змінилася і на початок XX ст., коли З.Кузеля писав, що «санітарні обставини нашого краю так мало відомі, що навіть сей невеликий причинок може придатися до оцінки наших невідрадних обставин» [88, с. 250]. Власне, учений називає незадовільну систему охорони здоров'я однією з основних причин трудової еміграції українців. Масштаби останньої на кінець XIX – початок XX ст. досягли значних обсягів і призвели до певних змін у соціальній структурі населення регіону загалом та населених

пунктів зокрема [248, с. 52; 319, с. 101–106]. Результатом еміграції українського населення стало те, що «станом на 1890 р. третина поляків, що мешкали у Східній Галичині, були іммігрантами з-за Сяну» [355, с. 140].

Важливо також враховувати особливості господарської зайнятості населення регіону. Характеризуючи національний (етнічний) склад населення Галичини в середині XVIII ст., польська дослідниця Е.Горнова зазначала, що «перевага українського населення спостерігалася серед усієї громадськості Галицької землі» [218, с. 9]. У 1830-х рр. в усній народній творчості галицьких українців було чимало віршів, приказок та інших творів, основними персонажами яких були «поп, хлоп, лях, жид і німець» [334, с. 109]. Показово, що в приказці «хлоп і поп – то руський народ» це стосувалося русинів-українців, до яких входили два соціальні прошарки: селянство та греко-католицькі священники [330, с. 300]. Власне, І.Франко в одному зі своїх творів також характеризував українську націю Галичини, як націю «хлопів і попів» [380, с. 52], що назагал відповідало соціально-майновій належності тодішніх українців до селянського або духовного стану. Сучасні дослідники спростовують подібний підхід. Для прикладу, І.Загребельний вказує, що значний відсоток галицьких священників мали шляхетське походження, а отже, була й українська шляхта, окремі представники якої обирали для себе духовний сан [192].

На нашу думку, є логічним твердження дослідника А.Заярнюка, що соціальні маркери були важливіші, ніж мовні та релігійні, в контексті виокремлення етнічних груп Галичини. Основним аргументом на користь цього, з погляду сучасної історіографії, є те, що «не було простого урівнювання поляків і поміщиків, яке нібито робили селяни» [193, с. 64]. Він вважає, що значна частина місцевих дідичів належали до грецького обряду, були православними, а отже, або русинами-українцями, або мали українське коріння.

Інформація про кількість населення м. Станиславова, заснованого в середині XVII ст., достатнім чином не відображена в джерелах. Перші дотичні статистичні дані наявні тільки для 1732 р. У той час місто перебувало під

польською владою і нараховувало 3321 людину [98, с. 194]. Уже 1792 р., після переходу під австрійську владу за першим поділом Польщі, у місті проживало близько 5,5 тис. осіб (908 родин) [305, с. 12]. За новими підрахунками, 1801 р. у Станиславові нараховувалося 5402 жителі. Серед них 2237 були євреями. Водночас спостерігалася тенденція до постійного зростання населення міста [161, с. 52]. Для порівняння, якщо 1849 р. у місті налічувалося 11000 мешканців, 1869 р. – 14 786, то вже 1880 р. – 18 626 осіб. Дослідник історії Станиславова А. Шарловський зазначав, що зростання чисельності населення міста за період 1875–1895 рр. склало приблизно 24,9 %. Так, з 1849 р. до 1869 р. приріст склав 3 786 осіб, що у відсотковому співвідношенні становило 25,53 %. З 1869 р. до 1880 р. кількість населення збільшилася на 3 840 людей (20,62 %). З 1880 р. до 1890 р. число міських жителів зросло на 3765 (16,81 %). На кінець XIX ст. за кількістю міського населення серед міст Галичини Станиславів посідав восьме місце [352, s. 197, 198].

Напередодні Першої світової війни 1914 р. у Станиславові проживало понад 34 тис. жителів, і це було одне з найбільших міст тодішньої Галичини [108, с. 3]. За підрахунками дослідників, за час перебування Станиславова у складі імперії Габсбургів чисельність його населення зросла майже у 12 разів [304, с. 12]. За даними дослідника О.Мазурока, у період з 1867 до 1914 рр. населення Станиславова зросло на 300 % [249, с. 150–151]. Такі темпи урбанізації в умовах зародження ринкової економіки, товарно-грошових, капіталістичних відносин, на нашу думку, можуть засвідчити те, що імперська влада сприяла розвитку міст краю, зокрема заохочуючи до розвитку міських промислів.

Згідно з матеріалом переписів, можна простежити динаміку зростання чисельності окремих громад міста. За національним критерієм 1869 р. в місті нараховувалося 2 236 русинів-українців, 4 221 поляк, вірмен – 55, євреїв – 8 088 та 186 осіб інших національностей. Станом на 1880 р. русинів-українців нараховувалося 2794, поляків – 5 584, вірмен – 90, німців – 135, євреїв – 10 023 осіб [98, с. 195]. В.Грабовецький вказував на специфічну особливість розвитку

Станиславова, де до початку XVIII ст. переважну частину міського населення становили русини-українці: 1709 р. з 221 родини, які проживали в місті, 124 були руськими, тобто українськими [162, с. 51]. Однак упродовж XIX ст. в місті значно зросла кількість польських і єврейських родин та відповідно зменшилася кількість русинів-українців, вірмен та німців.

1900 р. було проведено черговий перепис населення Галичини, зокрема жителів м. Станиславова. Для перепису громаду міста було поділено на три дільниці. На перше запитання: «Яка часть усіх мешканців говорить дома по-руськи (тобто українською мовою – *В.Л.*)? І кілько душ?», то на кожній з дільниць відповідь дорівнювала ¼. Серед усіх римо-католиків (латинників) розмовляли українською теж ¼. Польською мовою спілкувалися в домашніх умовах не менше половини міського населення. Серед греко-католиків ¼ говорили польською мовою [197, с. 304]. Євреїв (їх традиційно називали в Галичині «жидами»), які «хоч би кепсько говорили на українській», налічувалося 90%. Німців-християн налічувалося 5%, що розмовляли українською мовою. Із загальної кількості жителів міста греко-католиків нараховувалося 5 952 осіб, римо-католиків – 9 659, євреїв – 14 106, протестантів – 699. Загальна кількість населення міста налічувала 30 416 осіб [292, с. 32].

У соціальному плані та за родом занять станом на 1857 р., за підрахунками відомого краєзнавця, русофіла В.Площанського, у місті було 16 священників, 204 державні службовці, 23 військових, 15 літераторів і художників, 29 лікарів, 24 музиканти, 29 землевласників, 234 землероби, 965 ремісників із 388 помічниками, 15 економів, 382 наймити, 642 – інших робітників [239, с. 140]. Серед ремісників було 116 чоботарів, 41 кравець, 27 пекарів, 24 столяри, 15 ковалів, 10 кушнірів, 10 сідлярів і шорників, вісім колодіїв, сім миловарів, шість ювелірів, шість токарів, шість склярів, шість ковбасників, п’ять м’ясників, п’ять цирульників, п’ять бляхарів, п’ять лакувальників, п’ять годинникарів, чотири живописці, чотири палітурники, чотири обійники, чотири боднарі, чотири слюсарі, три малярі, три рукавичники, три модистки, два ножарі, два коменярі, два механіки, два ватники, два ситарі,

два теслі, два каменярі, зброяр, фризієр, гаптувальник, мосяжник, оловяр, капелюшник, котельник, люлькар, гострильник і крохмальник [292, с. 32, 33].

Для порівняння, цікавими будуть дані не тільки стосовно міста, а й стосовно цілого Станиславівського повіту, у якому 1880 р. нараховувалося 86 700 осіб, з них 42 936 чоловіків і 43 764 жінок. Загальна кількість будинків у повіті – 12 449. Після приєднання до повіту сіл Медуха і Братківці кількість населення зросла до 89 216 людей. На один квадратний кілометр припадало 110 мешканців [373]. За кількістю населення Станиславівський повіт посідав 22-ге місце серед 74 повітів Східної та Західної Галичини (не враховуючи Львова і Кракова) і 13-е місце з огляду на густоту населення. За віровизнанням у повіті нараховувалося 57 358 греко-католиків, 13 277 римо-католиків, 112 – католиків вірмен, 363 євангелістів, 14 455 євреїв, 1 124 інших, у тому числі 124 караїми. Щодо мови спілкування, то в повіті 56 519 говорило українською, польською – 20 057, німецькою та єврейською – 9 725, чеською – 82. За професійною ознакою з рільництва і лісництва жило 55 556 осіб, з ремесла та промислу – 8 842, з торгівлі – 5 450. Із загальної кількості населення священників було 85, учителів – 270, лікарів – 43, адвокатів – 12 та 164 урядовці [292, с. 33].

На характер і риси взаємовідносин української громади нашого міста з іншими національними спільнотами впливали декілька визначальних факторів. По-перше, самі умови заснування міста вже у своєму корені передбачили досить насичену картину в етнічному плані, що визначило багатовекторність міжнаціональних відносин. Однак ця обставина має загальнопоширений характер для західноукраїнського регіону [239, с. 141]. Становлення міст і містечок відбувалося переважно в часи Речі Посполитої, що визначило вагоме місце в їхньому житті поляків як титульного народу, зокрема її провідної частини – шляхти і магнатів. Свідченням цього є той факт, що право на колонізацію Станиславова, підтверджене 1663 р. королем Яном Казимиром, визначило за поляками перше місце. За ними йшли всі інші народності, про що підкреслювалося у привілеї Андрія Потоцького [158, с. 154].

Фактично з перших днів виникнення міста іноземні переселенці, переважно багаті патриції і бюргери з поляків та вірмен, посіли ключові позиції як у міському самоврядуванні на магдебурзькому праві, так і в цеховій системі міського ремесла. Вони мешкали у фортифікованому середмісті Станиславова, а представники української громади загалом проживали на його околицях [363, s. 28]. Це було досить закономірною обставиною, з огляду на комплекс перелічених передумов і причин. Представниками української громади міста довгий час були жителі приміських сіл Заболоття, Микитинців, Княгинина тощо, які дуже близько прилягали до станиславівського середмістя. Натомість сам центр був заселений іншими народностями, адже 1662 рік, коли в місті був збудований перший дерев'яний римо-католицький костел, вважають вихідною датою в процесі колонізації міста польським населенням [158, с. 155].

Щодо характеру взаємовідносин русинів-українців Станиславова з іншими народностями у XIX ст., то вони були більш тенденційними й історично зумовленими. Спершу провідне місце в етнічній структурі міста належало полякам і вірменам, але вже у кінці XVIII ст. кількість вірмен поступово зменшується, натомість дедалі більше посилюється вплив єврейського елементу. За словами Й.Зелінського, на початку XIX ст. залишилися тільки рештки вірмен замість колись заможного і міцного стану. Перша половина XIX ст. – це посилення ролі євреїв і німців у соціально-економічному й адміністративному житті міста.

Найменшою громадою міста в кількісному плані була вірменська. Перші вірменські поселенці з'являються у Станиславові майже одночасно з поляками і формують основу купецького патриціату [373]. Причому спостерігалася цікава ситуація щодо вірмен: якщо в кінці XVIII ст. (станом на 1793 р.) у нашому місті було зареєстровано разом 404 українських і польських сімей, 402 – єврейських і 102 – вірменських, то вже 1880 р. матеріали перепису населення не зареєстрували жодного вірменина [218, с. 16], хоча, за іншими даними, їх нараховувалося до 90 осіб [98, с. 195]. Це можна пояснити асиміляцією та еміграцією вірмен із міста. Незважаючи на незначну чисельність, вірмени

фактично складали основу торгово-ремісничої верхівки і були при цьому сильно пов'язані з поляками [363, s. 3]. Так, дослідник польського міщанства у Станиславові Й.Зелінський констатує, що вірменський патриціат став чинником перетворення міста у XVIII ст. на один із центрів польської культури в цій частині Речі Посполитої [363, s. 13]. Такий стан речей пояснюють відсутністю купецького стану в місті, оскільки поляки загалом займалися адміністративними справами, а русини-українці не мали сильного купецького стану, який би зайняв відповідне становище, а з іншого боку, польська влада цього і не допускала.

Щодо місцевих німців, то перші німецькі поселенці у Станиславові з'явилися із включенням Галичини до Австрії 1772 р. У межах державної програми реформування господарства краю імперський уряд здійснив заселення його території німецькими колоністами. Поселенців, що переїжджали як у міста, так і в сільську місцевість краю, вербували не лише з Австрії, але й із південних регіонів Німеччини, спустошеної війнами, Ельзасу, Райнланду і Судетського басейну. У цьому контексті заселення міста, як і всього краю, німецькими колоністами загалом мало позитивний вплив на його господарський і культурний розвиток [268, с. 125].

Першими німцями Станиславова були переважно австрійські чиновники, які згідно з новим адміністративним управлінням, зайняли основні урядові установи. Вони проживали зі своїми сім'ями в центральній частині міста, а їхня етнічна (національна) належність легко визначається за прізвищах. Німецьку меншину в Станиславові, крім державних чиновників, формували і військові, які склали адміністративно-бюрократичний апарат австрійського правління міста [238, с. 27]. Так, на початку XIX ст. австрійським окружним старостою був німець Станіслав Францішек Краттер. З його ініціативи у місті був заснований перший сквер, урочисто відкритий 1827 р. Нині це територія приблизно між вулицями Січових Стрільців та гетьмана Мазепи. В австрійський період сквер був улюбленим місцем відпочинку міщан, а в народі його називали «Краттерівка» – від прізвища засновника [126, с. 24].

За статистичними відомостями, які наводить Ю.Зелінський, чисельність німецької громади Станиславова з середини XIX – до початку XX ст. визначалася кількома сотнями осіб і загалом не перевищувала 1,5 % від загальної кількості міських жителів [195, с. 129].

Заселення Галичини німецькими колоністами певною мірою сприяло соціально-економічному розвитку, поселенці адаптувалися і поступово розселилися на всій території краю. Поява сильних німецьких політичних і культурних впливів вела до германізації, онімечення лише частини населення Станиславова, зокрема її адміністративно-бюрократичної верхівки. Німецька спільнота міста, як і політика центральної австрійської влади, не ставила мети щодо суцільної германізації, на відміну від поляків, що, по суті, свого часу намагалися провести повну полонізацію українських міст. Діяльність німців була спрямована на забезпечення міжнаціонального порозуміння та співпрацю з усіма національними меншинами краю на рівноправних засадах. Тому створена німцями система навчальних закладів позитивно відобразилася на освітній ситуації в місті, оскільки в процесі колонізації німцями, зокрема у Станиславові, було створено низку церковних і народних закладів освіти, де, крім німців, навчалися русини-українці та представники інших національностей [265, с. 14].

Загалом, німецька громада всієї Галичини, зокрема Прикарпаття, стала об’єктом наукових пошуків українських учених, зокрема П. Сіреджука та І. Монолатія [262–268; 382]. Вони зауважують, що в першій половині XIX ст. са́ме поляки та німці були основними конкурентами в політичній і культурній площині, що закономірно з огляду на намагання поляків утвердити власну ідентичність, розуміння краю як невід’ємної частини майбутньої Речі Посполитої, а з другого боку, домінування німецького населення в місцевому чиновницькому апараті [262].

Натомість взаємостосунки української та німецької громади Станиславова не відзначались якоюсь напруженістю, для них не були характерними суперечності на національному чи релігійному ґрунті. Можливо,

були окремі випадки, які виходять за рамки цієї усталеної тенденції, однак, по суті, вони її не змінюють, а розглядаються радше як винятки. Підтвердженням добросусідства і мирного співжиття між німцями й українцями у Станиславові протягом XIX – початку XX ст. стали революційні події 1848–1849 рр. Тоді багато галицьких німців були офіцерами Батальйону гірських стрільців (Ruthenisches Bergschblzen-Corps), сформованого з українських добровольців 1849 р. для захисту галицько-угорського пограниччя від можливих нападів з угорського боку [359, s. 104]. Було створено шість відділків у Бережанах, Коломиї, Станиславові, Стрию, Самборі та Львові (до Львівського входили підрозділи із Жовкви та Золочева), у кожному з них по 235 стрільців, загалом 1410 осіб [263, с. 85]. Як бачимо, Станиславів числився в переліку тих міст, де місцеві німці співпрацювали з представниками українського національного руху і навіть влилися в загони гірських стрільців.

Таке зближення між русинами-українцями та німцями у Станиславові певною мірою відбувалося, вірогідно, на основі релігійного чинника. Релігія німців Станиславова (євангелістський напрям протестантизму), як і русинів-українців (греко-католицизм), перебувала під тиском з боку державної влади, що пропагувала католицизм, оскільки до кінця XVIII ст. Римо-католицька церква в Габсбурзькій монархії монопольно володіла статусом державної церкви, а протестантські церкви до цього часу значно обмежувалися в цивільних та політичних правах [238, с. 28]. Певний поворот у державній політиці щодо них відбувся 1781 р., коли імператор Йосиф II оголосив «патент толерантності», на підставі якого лютерани, кальвіністи і православні (греко-уніати) отримали статус «толерованих», тобто дозволялось їм приватний культ [266, с. 68]. Однак після 1867 р., коли Галичина отримала автономію, Євангелістська Церква Авґсбурзького та Гельвецького визнань опинилася у складній ситуації. Згідно з нею край отримував не тільки власний сейм і місцеве самоврядування, а й власне самоуправління в шкільництві та віросповіданнях. Поступово зменшувалося фінансування для шкіл та

євангелістських громад. Мовою урядування і викладання в навчальних закладах визнали польську.

З іншого боку, саме євангелізм передбачав поширення практик добросусідства і миру. Співжиття русинів-українців з німцями у Станиславові перейшло на такий ступінь відносин не випадково. Небуденною постаттю, яка внесла помітне пожвавлення в життя євангелістів Галичини і сприяла міжконфесійному порозумінню, був пастор Теодор Цеклер (1867–1949 рр.), названий сучасниками «людиною Церкви і світу народів», який з 1891 р. довгий час проживав у Станиславові [266, с. 72]. Невдовзі його зусиллями наше місто стало центром євангелістської спільноти Галичини. З ініціативи Т.Цеклера були створені відомі в Європі доброчинні заклади. Він доклав чимало зусиль до порятунку євангелістського шкільництва напередодні і під час Першої світової війни, налагодження українсько-німецьких взаємин у часи ЗУНР тощо. Однак з 1860–1870-х рр. спостерігалося поступове згортання державної підтримки щодо німецьких колоністів у Галичині з боку австрійської влади в умовах перетворення краю фактично в польську автономну провінцію Габсбурзької монархії.

Висвітлюючи національну структуру населення Галичини, зокрема склад міського населення, необхідно простежити й розвиток єврейської національності в краї. У цьому плані цікавою є стаття В. Барвінського «Досліди з поля статистики», що вперше опублікована у львівському часописі «Діло» 1882 р. У ній автор, зокрема, наголошував, що «нема такого поля в людськім життю, де статистика не мала би своєї великої ваги. Має вона свою вагу і на народнім поли. Як усюди, так і тут вона говорить цифрами, незаперечними цифрами дає докази, поучає і виявляє незаперечні закони. Не годиться помпувати сими законами ні одному поважному політикові, бо се поясненє минувшости і дороговказ для будучности. Для народа се виказ його дійсного стану, образ його життя» [114, с. 16]. Власне, В.Барвінський справедливо звернув увагу на потребу обрахунку чисельності єврейської громади в містах і містечках Галичини.

Єврейські поселенці осіли у Станиславові одразу після виникнення міста. Для цього вони отримали окремий привілей – 17 вересня 1662 р., що його між 1703–1730 рр. затвердив Юзеф Потоцький, власник Станиславівського ключа, великий коронний гетьман. На підставі привілею євреї отримали право «вільного будування і осідку, шинкування, гандлю і задовільного заробітку», а в усіх «судових трансакціях» вони могли відкликуватися до замкової юрисдикції, а «славетні війтові» обох націй (польської і вірменської) не мали над ними ніякої влади [158, с. 162].

У досліджуваний період кількість єврейського населення постійно збільшувалася, особливо в маленьких і середніх містечках. На середину XIX ст. питома вага євреїв на території сучасного Прикарпаття становила 10% від загальної чисельності населення. За даними офіційної статистики, 1910 р. в м. Станиславові проживало 33 328 осіб, з них – близько 15 213 євреїв [195, с. 161]. При цьому їхня кількість у Станиславові була завжди більш-менш пропорційною. Так, 1732 р. в місті на 3321 жителів налічувалося 1470 євреїв, 1793 р. на 5448 жителів – 2412 осіб єврейської національності, тобто майже половина населення. У XIX – на початку XX ст. кількість єврейського населення у Станиславові пропорційно зростала і становила, як правило, не менше половини мешканців.

В. Барвінський звернув увагу на те, що єврейський елемент у період 1857–1880 рр. зростав значно швидше, ніж усі інші національності краю. У період від 1857 р. до 1869 р. приріст єврейської громади був удвічі більший від збільшення чисельності християнської людності в Галичині [117, с. 24]. Причин такої ситуації було декілька, зокрема політична. Внаслідок конституційних реформ 1860–1870-х рр. були скасовані т. зв. Йосифінські патенти, які обмежували в правах єврейське населення. У той час відбулося також скасування «закону проти лихви», а також про неподільність селянських ґрунтів і дозвіл повної свободи виставляти векселі. Даючи характеристику вище наведеним подіям, В. Барвінський підсумовував: «Була се, отже, доба найширшого засіву і розквіту лихварства і всякого роду визискування бідного,

самопас пущеного, непросвіченого і ніким не хороненого народу» [117, с. 24–25].

Головним заняттям євреїв тут, як і скрізь, була дрібна торгівля, фінансові операції і ремесло. Територіальне заселення єврейського населення значною мірою залежало від близькості торговельних шляхів, можливостей розвитку в тих чи інших поселеннях ремесла і торгівлі, а також від політики щодо них власників міста [158, с. 152]. Лише 5–10 % євреїв були зайняті в сільському господарстві. Вони опанували майже все господарське, переважно фінансове життя австрійських провінцій. Євреї – посередники, орендарі і шинкарі, тримали в повній залежності українське село, особливо в бідних гірських околицях. Лихварський визиск селянства, споювання селян (право «пропінації» в Галичині було майже повністю монополією євреїв) та нищівне господарювання орендованими землями, полонинами, лісами тощо були виявами єврейської переваги в економіці краю [218, с. 33].

Цікаво, що, хоч євреї мали право займатися ремеслами, їхні майстри не допускалися до цехових об’єднань. Са́ме тому їх називали «партачами», тобто поганими ремісниками. У такому ж становищі були й українські ремісники, оскільки основу цехових об’єднань складали вірмени, поляки та німці [372, s. 197, 198].

Станиславівські євреї мали право на будівництво своїх будинків (відразу після свого поселення в місті), причому як у середмісті, так і на передмістях, деперевaжно зосереджувалося їхнє населення. Крім того, їм дозволялося споруджувати різного роду крамниці, ятки, будівлі в середмісті і передмістях. Зміцненню єврейської громади у Станиславові сприяло створення в місті 1880 р. сіонійської організації, на чолі якої став Маркус Бранде [158, с. 164].

Взаємовідносини русинів-українців з євреями в місті були загалом досить злагодженими. Наприклад, у привітаннях другого станиславівського єпископа Ю.Сас-Куїловського, 12 листопада 1891 р., брали участь братства єврейського віросповідання [21, арк. 8]. Інший приклад був пов’язаний із багатим купцем на прізвище Айзіг Розенштрайх, що вибудував по вулиці Липовій (нині – вул.

Шевченка) під № 44 гарний, модерний двоповерховий будинок і винайняв його 1907 р. українцям як тимчасове приміщення для української державної гімназії [158, с. 165]. Більшість єврейських діячів намагалася займати нейтральні позиції в польсько-українському конфлікті в Галичині, що посилювався в другій половині XIX – на початку XX ст. у зв'язку з кристалізацією польського та українського національних рухів.

Характерно, що основні міжнаціональні непорозуміння в кінці XIX – на початку XX ст. існували між трьома найбільшими етнічними громадами Станиславова – поляками, євреями та українцями [243, с. 51]. Протистояння між поляками та євреями зумовлювалося боротьбою за соціально-економічні активи, насамперед, кредитні установи, причому протистояння посилилося напередодні Першої світової війни, а суперечності між поляками й українцями були спровоковані тенденцією до зміцнення позицій української громади міста і прагненням осягнути належні їй пріоритети в соціально-економічному, адміністративному й культурно-освітньому житті Станиславова. Фактично, цьому сприяло українське національне відродження «довгого» XIX ст., що на зламі XIX–XX ст. вступило в період політизації, наслідком якої стало загострення українсько-польських суперечностей у краї. Австрійська влада довгий час намагалася лавірувати в системі взаємовідносин русинів-українців з поляками, не віддаючи остаточної переваги жодній зі сторін для забезпечення своїх інтересів, хоча з 1860–1870-х рр. край за підтримки офіційного Відня поступово перетворювався, по суті, в польську автономну провінцію. Це не випадково, адже провідні народи Галичини – поляки і русини-українці – за чисельністю посідали відповідно третє й четверте місце в Цислейтанії після німців і чехів [268, с. 115].

Отже, нерозв'язаність польського та українського національних питань, політизація національно-визвольних рухів перетворювала Галичину на територію одночасно двох «національних П'ємонтів», епіцентр зіткнення націоналізмів і визвольних рухів – польського й українського. Східна частина коронного краю Королівство Галіції і Лодомерії вирізнялася дуже складною

етносоціальною структурою. Ці умови, а також посилення самоорганізації в національному русі русинів-українців та їхньому духовно-культурному житті, визначали швидке зміщення сфер впливу і самих кількісних показників. Так, К.Баранський зазначає, що вже після «весни народів» 1848 р. у Станиславові починає збільшуватися кількість русинів-українців, однак у чисельному плані вони значно поступалися полякам та євреям [158, с. 157]. Загалом, упродовж 1881–1910 рр. у деяких містах Галичини – Золочеві, Тернополі, Ярославі, Перемишлі, Коломиї, Самборі, Станиславові, Бережанах та ін. – зростання кількості українського населення було дещо вищим за відповідні загальні дані щодо всіх жителів. Загалом кількість українців за 30 років зросла на 69,3 % проти 62,8 % зростання усього населення [268, с. 123]. На прикладі Станиславова це особливо помітно на основі статистичних даних. Так, якщо 1857 р. тут нараховувалося близько 1,5 тис. українців, то вже на 1910 р. їх чисельність у Станиславові складала майже 8 тис. осіб [363, s. 27].

Хоча зміщення кількісних показників вагомо не змінило ситуацію, оскільки в руках поляків із середини XIX ст. перебували найвищі адміністративні посади та капітали, однак посиленню ролі української громади після «весни народів» сприяло ідейно-патріотичне налаштування русинів-українців на основі поступового підвищення рівня освіти і культури в їхньому середовищі, як наслідок національно-культурного відродження. Закономірно, що це викликало суперечність українського національного руху з польським, для якого революційні події 1848–1849 рр. також посприяли процесу самоорганізації, зокрема у Станиславові. З початком проведення конституційних реформ у Габсбурзькій монархії 60-х рр. XIX ст. відбуваються зміни в політичній концепції польського національного руху.

Польська політична доктрина еволюціонувала від орієнтації на повстання до поступового еволюційного розвитку, що отримав назву «органічної праці». Вона включала нові принципово відмінні від попередніх підходів методи політичної діяльності. Постало завдання перейти до легальних форм політичного протистояння, збільшити соціальну базу національного руху через

залучення до неї широких верств суспільства [290, с. 150]. У цьому напрямку рухалися й місцеві русини-українці. Як зазначає Й.Зелінський, «праця руська в Станиславові в другій половині XIX ст. проходила над зміцненням самого руського стану в місті у різних формах: перевага тільки руської служби домової, бойкот купців і ремісників інших національностей, закуп нерухомості» [363, s. 28]. Зокрема, зміцненню українського елементу в Станиславові сприяло відкриття Згромадження сестер василіянок по вул. П.Скарги (нині – вул. Василіянок) 1900 р., Народного дому по вул. Голуховського (нині – вул. Чорновола) 1913 р., школи по вулиці Третього травня (нині – вул. Грушевського).

Улітку 1902 р. селянсько-робітничі виступи охопили Східну Галичину, у заворушеннях взяло участь понад 100 тис. осіб. Їх організаторами стали українські радикали, згодом до них приєдналися соціал-демократи та націонал-демократи. Соціальна боротьба кристалізувала вимоги української спільноти у Станиславові, головною з яких було дотримання соціальних, культурних і політичних прав місцевих русинів-українців.

Цікаво, що польськомовний «Кур'єр Станиславівський» публікував про соціальні виступи, але акцентував насамперед на соціальній активності польської громади міста. Для прикладу, в публікації від 7 червня 1902 р. вказувалося на страйк будівельників міста, зокрема конкретизувалося ім'я керівника страйкового руху Ф.Баяна [71, s. 2].

Яскравим прикладом радикалізації тактики українського національного руху став бойкот діяльності Галицького сейму з боку українських послів, які 1903 р. демонстративно залишили сеймову арену після того, як польські депутати відмовилися підтримати їхню пропозицію про створення української гімназії у Станиславові [69, с. 1; 290, с. 51].

1905 р. страйковий рух набув нового імпульсу. Його керівниками були українські соціал-демократи, зокрема С.Вітик, який виступив на страйковому вічі залізничників Станиславова 28 листопада. Ідеї, що звучали на шеститисячній демонстрації, були досить радикальними й призвели зокрема до

арешту лідера соціал-демократів [187]. Цікаво, що проблеми страйкарів були близькі С.Вітику особисто, адже він народився в сім'ї залізничників [188, с. 44].

Водночас простежувалися спроби певного налагодження польсько-українських відносин. 1898 р. в місті було споруджено пам'ятник до 100-річчя від дня народження Адама Міцкевича [158, с. 160]. 1910 р., у 500-ту річницю перемоги під Грюнвальдом, поляки спорудили в місті меморіальний знак. Отже, хоча розвиток міжнаціональної боротьби у Станиславові після «весни народів» призвів до поляризації сил і в підсумку в українському та польському таборах узяли гору радикальні, непримиренні сили, на початку XX ст. все ж простежувалися кроки до налагодження діалогу. З початком Першої світової війни невирішені суперечності проявилися з новою силою.

На початку XX ст. Л.Фінкель стверджував, що «історія і сучасний стан людності цього краю (Галичини. – *В. Л.*) переконливо свідчать про те, що земля ця була, є і надалі буде країною польсько-руською …» [357, s. 18]. Однозначно, що польські дослідники кінця XIX – початку XX ст. чітко акцентували на домінуванні впливу поляків у регіоні, однак етнічна стратифікація населення мала і регіональну специфіку, адже Східна Галичина була етнічно українською територією, з переважанням русько-українського населення, а Західна з центром у м. Кракові – польською [380, с. 54].

У контексті дослідження національної належності жителів Галичини варто згадати й про так званих «русинів Шредінгера» (поняття «Шредінгера» застосовується щодо особи чи групи осіб, які рівночасно перебувають у двох умовних станах. – *В. Л.*). Як зауважують дослідники, саме з середовища «русинів Шредінгера» виходили як «модерні українці», так і «модерні поляки» [192]. Найяскравішим прикладом може бути родина Шептицьких, два представники якої Роман (Андрей) та Казимир (Климентій) обрали українську ідентичність, а Станислав та Леон – польську [193]. Очевидно, процес національної самоідентифікації в XIX – на початку XX ст. мав суперечливий і неоднозначний характер, відбувався поступово.

Проаналізувавши національну (етнічну) структуру Станиславова, можна зробити висновок, що вона формувалася поступово, без раптових і суттєвих змін. Динамічно збільшувалася питома вага польського та єврейського населення на тлі невпинного зростання загальної чисельності представників усіх національностей, за винятком вірмен. Водночас друга половина XIX – початок XX ст. були насичені такими стихійними лихами і кризовими явищами в соціально-економічному житті, які призвели до величезних прямих втрат та міграційних процесів населення і великою мірою вплинули на формування його етнічної структури та загальну чисельність населення [218, с. 22, 23]. Як відомо, під час загальноавстрійських переписів більша частина єврейського населення визнавала розмовною польську мову, деяка – німецьку або українську («руську»). Частина українського населення, зокрема службовці, студенти та робітники, які мали державну роботу, часто з практичних міркувань визнавали розмовною польську мову [217, с. 68]. Тому критерій розмовної мови для визначення національної структури населення є ненадійним і до результатів австрійських статистичних даних про склад населення Галичини першої половини XIX ст. потрібно ставитися з обережністю.

Встановити детальну структуру населення міста на початок XX ст. досить важко. Розглянувши питання про кількість русинів-українців у структурі населення м. Станиславова порівняно з усією Галичиною та Станиславівським повітом, робимо висновок про те, що національне співвідношення населення краю і міста було різним. У Галичині русини-українці загалом чисельно переважали представників інших національностей, натомість у Станиславові, навпаки, більшість жителів становили євреї та поляки. З огляду на динаміку зростання чисельності міських жителів, українське населення перебувало на третьому місці за рівнем урбанізації (в середньому 25%). У соціальному плані воно переважно було зайняте рільництвом, частково промислами та ремеслом, значна частина української громади проживала в приміських селах.

Аналіз взаємовідносин української громади Станиславова з представниками інших національностей дає можливість побачити соціальну

неструктурованість української етнонаціональної спільноти в місті у досліджуваний період та поступове нарощення нею свого потенціалу в плані певної цілісності та соціально-стратифікованої завершеності. З іншого боку, її кристалізація та функціонування проходило в рамках етнокультурної та політичної міжетнічної дистанції в соціальному й етнопсихологічному дискурсах. Фактично особливості проживання етнічних груп у Станиславові, як і в усьому регіоні – Галичині – свідчив про перехрещення різного роду інтересів, що дає можливість стверджувати про втілення на практиці концептів «своїх» і «чужих» [268, с. 110]. Хоча можна твердити, що на побутовому рівні грані співжиття представників різних національностей не були аж такими гострими та напруженими. За період 1848–1914 рр. у Станиславові не спостерігалося фактів особливого наростання міжетнічного напруження, що призвело б до відкритих форм боротьби та спричинило летальні випадки серед населення.

Таким чином, українська громада Станиславова з моменту створення міста (орієнтовно 15–20 %) значно поступалася чисельністю польській та єврейській і характеризувалася соціальною неструктурованістю. Ситуація змінилася позитивно впродовж другої половини XIX – початку XX ст. і призвела до утвердження окремих категорій світської та духовної інтелігенції, ремісників та найманих робітників. Виразною рисою поліетнічного Станиславова була відсутність гострих міжетнічних конфліктів, при цьому стосунки української громади з єврейською чи німецькою можна вважати більш-менш конструктивними.

2.2. Участь у розвитку міського господарства: ремесло, промисловість, торгівля, транспорт, засоби комунікації, будівництво

У другій половині XIX – на початку XX ст. м. Станиславів в економічному плані було ремісничо-торговельним центром з переважно дрібними кустарними підприємствами. Збереглися пережитки феодально-кріпосницьких відносин, що перешкоджали зародженню фабрично-заводської

промисловості, гальмували економічний розвиток міста. У Станиславові працювали різного типу ремісничі майстерні, організація праці яких базувалася на цеховому принципі. 1882 р. було прийнято так званий промисловий статут, який зберіг цеховий поділ.

Станом на 1846–1847 рр. у місті нараховувалося близько 10 цехів, у яких працювало 376 майстрів і 246 робітників (челяді). Із десяти цехмайстрів за національною (етнічною) ознакою виділялося шість євреїв і чотири поляки [351, с. 13]. Показово, що майже третина загального числа майстрів була євреями – 135 осіб. Однак русини-українці також були представлені в середовищі ремісничих майстрів. Так, шевців української національності (греко-католиків) нараховувалося 57 осіб, євреїв – сім , натомість серед кравців тільки 16 осіб були русинами-українцями, а 48 – євреями [164, с. 15]. Ремісниче середовище було досить активним, про що, зокрема, свідчить прийняття різного роду статутів та інших нормативних актів. Так, 15 березня 1883 р. складено статут токарів, корзинників та ін. з метою «встановлення справедливих стосунків між майстрами і їх помічниками» [45, арк. 3]. Окремий статут мали майстри, а окремий – помічники [45, арк. 13]. З потребами часу статути зазнавали змін. Для прикладу, в 1890–1899 рр. було затверджено і внесено зміни до статуту працівників, які займалися деревообробкою [35, арк. 4].

Серед перших у місті був створений цех різників. Він утворився внаслідок об’єднання пекарського і цукерничого цехів 1883 р. Згодом, 1889 р., створили окрему організацію пекарі. 1893 р. утворилося об’єднання м’ясників, а пізніше – перукарів і малярів. У той час діяли також шинкарські, будівельні, каменярські і друкарські організації. Найпопулярнішим і найбільш розвинутим серед ремесл наприкінці XIX – на початку XX ст. у місті було шевство, яким займалося переважно християнське населення. Продукцію високої якості виробляли у шевських майстернях Карпінського, Рубчака, Торончака, Худерського та ін. У кожного з них у цеху працювало в середньому від 10 до 30 робітників. Про конкурентоспроможність їхньої продукції свідчив той факт, що виготовлене ними взуття конкурувало з віденським та чеським, мало широкий

попит на ринках Галичини та за її межами, неодноразово здобувало відзнаки на місцевих і закордонних виставках промислових товарів [351, с. 13].

18 вересня 1910 р. була підписана відозва жителів Станиславова до намісництва, у якій декларувалися наміри створити у місті товариство українських ремісників і промисловців під назвою «Зоря». Намісництво повинно було затвердити статут товариства [12, арк. 1]. У статуті, зокрема, підкреслювалося, що основною метою діяльності було «піддержування життя товариського, образованє і материяльна підмога членів» [12, арк. 4]. У § 4 статуту для втілення зазначеної мети ставилися такі завдання: 1) утримання в приміщеннях товариства читальні та бібліотеки; 2) проведення відчитів, вечірок, декламаційно-музикальних, аматорських театральних вистав; 3) виділення дійсним членам допомоги в час хвороби і непридатності до праці; 4) виділення повторної допомоги при необхідності; 5) пошук роботи дійсним членам; 6) створення інститутів з метою виховання і навчання ремісничої молоді [12, арк. 5]. Отже, об’єднання ремісників на основі статутів виконували роль сучасних первинних профспілкових організацій. Паралельно з матеріальною стороною товариства займалися виховною і навчальною роботою.

На рівні домашнього промислу було станиславівське столярство. Однією з перших поставила столярну справу на професійний рівень родина Фідлерів (німецького походження), що мала фірмові крамниці, де реалізовувала меблі власного виробництва. Що стосується таких сфер, як різництво, кравецтво, пекарство, то ключові позиції в них займало єврейське населення. Проте хороший авторитет мали українські й польські майстри, зокрема кравецькі майстерні Шиманського, Скуліча, у яких працювало від 30 до 50 робітників [351, с. 13, 14].

Значна частина ремісницьких закладів перебувала у власності міських євреїв. У таких умовах русини-українці й поляки часто не витримували конкуренції з боку єврейських ремісників, зосереджувалисяздебідьшого на ткацькому і шевському ремеслі, кушнірстві, ковальстві, слюсарстві, столярній

справі та мулярстві. Водночас євреї були переважно ювелірами, склярами, різниками, кравцями, перукарями, бляхарями тощо. Зрозуміло, що прибутки в цих галузях були значно більшими, ніж в українських чи польських ремісників [351, с. 14].

Остання третина XIX ст. у Галичині стала періодом зародження і швидкого розвитку фабрично-заводської промисловості, коли з'явилися десятки середніх і великих підприємств, зросла кількість робітників. Проте понад 94 % промислових підприємств краю залишалися дрібними і слабо механізованими, на яких працювали в середньому до 5 осіб. На таких підприємствах трудилася більша частина зайнятого в промисловості населення. Зазвичай це були ремісничі заклади, які здебільшого орієнтувалися на замовника. Водяні млини та лісопильні, що належали до середніх підприємств (хоча на окремих уже застосовували механічні двигуни), мало відрізнялися від тих, які були у XVIII ст. Майже на половині цих підприємств працювали тільки їхні власники. Кожен сьомий робітник, зайнятий у промисловості Галичини, працював са́ме на такому підприємстві [232, с. 251].

Перепоною для розвитку промислового комплексу Галичини була митна політика, що характеризувалася значними експортними митами на чималу частку фабричних виробів. З іншого боку, високими залишалися ціни на імпортне промислове обладнання і матеріали, які змушені були платити власники місцевих підприємств. Це, зі свого боку, послаблювало їхню конкурентоздатність [214, с. 164]. Інша тенденція в економічному розвитку краю – це переважання дрібної промисловості. Низьким був рівень механізації, що пов'язано з браком багатих підприємців і відсутністю необхідного інтересу до промисловості з боку поміщиків. Після проведення селянської реформи 1848 р. поміщики вкладали гроші, отримані в результаті викупних платежів, переважно в сільське господарство. Промисловість Галичини була позбавлена податкових пільг, а основною причиною низького рівня розвитку фабрично-заводської промисловості краю було засилля виробів, що надходили з більш розвинутих центральних і західних провінцій імперії. Місцева промисловість не

могла витримати конкуренції з дешевшими виробами, що завозили з інших провінцій [232, с. 252].

У 1850-х рр. у м. Станиславові функціонувало лише три промислові підприємства, на яких працювало 277 робітників. На двох з них трудилися від 10 до 40 осіб і тільки на третьому підприємстві було 266 працівників. Серед промислових підприємств міста найстарішим був пивоварний завод, створення якого сягає ще 60-х років XVIII ст. На фасаді приміщення пивоварного заводу по вул. Любомира Гузара, 49 стоїть дата – 1767 р. На підприємстві в 50–60-х рр. XIX ст. працювало 40 робітників. Спільно з броварнею, що в селі Княгинин, пивоварний завод виробляв 12 208 відер пива щорічно. Значний попит у тодішній медицині мали дріжджі, що виготовляли на підприємстві [158, с. 142].

До найбільших промислових підприємств, які функціювали в передмісті Станиславова, належав згаданий завод дріжджів і спирту, розташований у с. Княгинин. Підприємство засновано 1878 р., ним володіла багата сім’я землевласників Ліберманів – Філіп і Бабетта. З часу заснування воно перебувало в одноосібній власності, однак у 1890-х рр. перейшло у двоособову. Тоді зареєстровано офіційну назву – «Філіп і Бабетта Ліберман, фабрика спирту і пресованих дріжджів» [139, с. 8]. Їхнє велике підприємство було оснащено сучасним на той час обладнанням: паровий котел системи Корнвала, а також дизельний і паровий двигуни. Станом на 1905 р. вони на теренах с. Княгинин мали у своєму користуванні 33 гектари землі. На заводі 1912 р. працювало від 40 до 50 робітників. Також у Княгинин-Селі розташовувалося підприємство Й. Купфермана, спеціалізацією якого було виробництво рому та лікеру [351, с. 14].

Незважаючи на той факт, що у Княгинин-Селі вже працювала фабрика спирту і дріжджів Ф. Лібермана, промисловець Г. Адлерсберґ почав будівництво нового спиртзаводу в Княгинин-Колонії на початку вул. Хриплинської. Було зведено триповерховий перегінний корпус, корпус лікерного виробництва, котельню з 40-метровою трубою, господарський

будинок зі стайнею, возівнею і житловими приміщеннями на другому поверсі [149, с. 5].

Наприкінці XIX ст. в околицях міста зароджувалися галузі машинобудівної промисловості. 1888 р. на заводі, збудованому в с. Пасічна, розпочали виготовлення сільськогосподарської техніки і запчастин до неї. Ця продукція мала попит не лише в Галичині, але й за її межами. Власниками заводу були К. Стойковський, Ю. Схерц і М. Марковський [149, с. 5].

До підприємств міста належали і млини. На початку 1860-х рр. у Станиславові вже функціонував один із трьох на всю Галичину (крім Львова і Тернополя) паровий млин потужністю понад 80 кінських сил (на початку XX ст. це вже чотириповерховий паровий млин Імердавера) [158, с. 143]. Млинарство належало до високо розвинутих галузей харчової промисловості регіону, в якому почали впроваджувати новітні технології. Станиславівський млин був у власності Г. Іммердауера і розташовувався на вулиці 3 Мая, де вщент згорів із невідомих причин 7 березня 1903 р. [351, с. 15].

Іноземні капіталістичні монополії, які контролювали найважливіші галузі економіки міста і краю, заповнювали ринок товарами з метрополії, що стримувало розвиток місцевої промисловості. У зв’язку з цим в особливо важкому становищі була легка промисловість. Серед підприємств цієї галузі яскравим прикладом було кілька шкірзаводів [273, с. 50]. Під впливом австрійських і чеських промисловців імперський уряд старався різними методами гальмувати розвиток гарбарського промислу в Галичині. Наслідком такої політики було те, що шкіряна промисловість у місті не вийшла за межі Станиславова. Виробництво місцевих гарбарень було спрямовано виключно на юхтову шкіру (м’яку), призначену лише для селян. Через відсутність підтримки з боку держави про виробництво буксової шкіри не могло бути й мови. Таку продукцію на станиславівський ринок постачали австрійські й чеські підприємці [351, с. 15]. Отже, внаслідок протекціоністської політики уряду міський ринок став місцем збуту якісної шкіри австрійського і чеського виробництва.

У Станиславові обробляли шкіру дві гарбарні, чотири – у Княгинині, одна – у Крихівцях і одна – в Загвізді. 1888 р. збудовано фабрику шкір, власником якої був Я. Маргошес. 1 листопада 1894 р. в селі Княгинин зведено нове шкіряне підприємство, власником якого був М. Бернфельд. Воно відповідало всім новітнім технічним і санітарним вимогам того часу. Проте напередодні Першої світової війни станиславівське шкіряне виробництво пішло на спад. Для прикладу, у цей час на міському шкіряному заводі працювало лише 60–70 робітників [158, с. 145].

При характеристиці економічного розвитку Станиславова наприкінці XIX – на початку XX ст. потрібно відмітити і менші за обсягом підприємства. Серед них була фабрика крохмалю, яка розміщувалася в с. Вовчинцях, управлялася консорціумом, співвласниками якого були К.Гальперн, Х.Горовіч, Ф. Ліберман і Л. Баумінгер. У місті також працювала фабрика капелюхів Натана Шенкельбаха. Підприємство В. Сивінського спеціалізувалося на виготовленні возів, саней і фаетонів. У березні 1912 р. було створено фабрику з виготовлення кахлю для печей. Власником і засновником фабрики був Горошкевич (ім’я не встановлено – *В.Л.*). На фабриці працювало 11 майстрів, з яких у Станиславові проживали три, Микитинцях – один, Княгинин-Колонії – п’ять, Княгинин-Бельведері – два [158, с. 145].

Хімічна промисловість міста була представлена фабрикою хімічних виробів, яку засновано 15 жовтня 1886 р. Її власником був А. Каннабіх. На ній виготовляли парфумерні вироби, туалетне мило, кілька видів лаку, парафінові і воскові свічки, засоби для фарбування взуття і шкіри, пасту для чищення металу. Згодом, у 90-х роках XIX ст. у приміському селі Микитинці було налагоджено фабричне виробництво сірників. На території Микитинців працювала дистилярня нафти, фабрики коронок і гафтів, картону, штучних міндобрив (у Княгинині), кахельних печей (на вул. Сапіжинській), металева фірма, що заснована 1905 р. і була одною з перших у місті. 1900 р. розпочато рафінерію нафти, власником якої був К. Фішлер, де виробляли машинні

мастила. 21 липня 1914 р. її перейменовано в акціонерне товариство «Габері і К» [238, с. 30].

Найбільшими серед нечисленних закладів станиславівської легкої промисловості вважали фабрику вати і ватину Мендельсона і Арнольда, а також фабрику гаптованих виробів Фішера і Арнольда [351, с. 15]. У Станиславові наприкінці XIX ст. шили одяг для офіцерів та чиновників. Працювала фабрика з виготовлення оцту, власником якої був Д. Русмак. Виробляли також соду, мило, діяла воскобійня та фабрика металічних виробів з елементами художнього кування. Внаслідок економічного розвитку в місті було налагоджено цегельне виробництво у двох міських цегельнях [195, с. 115].

З розвитком капіталістичних відносин у місті виникли нові промислові підприємства. Станом на 1887 р. у Станиславові працювало приблизно 10 більших і 20 менших промислових підприємств, тобто очевидно переважало дрібне кустарне виробництво. Кустарні ремесла, хоч і набирали капіталістичного вигляду, але в них було зайнято 1885 р. лише 735 працівників [155, с. 79].

На початку травня 1911 р. розпочала свою роботу комунальна бойня, нинішній м’ясокомбінат. Його будівництво розтягнулося на неповні три роки, у місцевості, що називалася тоді Радеччизною. Зокрема, було зведено три будинки: один великий – виробничий і два менших – адміністративних, які займали площу понад один гектар. Вони були побудовані за проєктом архітектора магістрату А. Левицького і сьогодні є пам’ятками архітектури місцевого значення [238, с. 31].

Поліграфічна промисловість у Станиславові була представлена двома друкарнями. Початок роботи першої сягає 1834 р. Цього ж року з ініціативи станиславівського старости Краттера у місті поселився перший друкар – німець Ян Піллер, який швидко та на професійному рівні розгорнув свою фахову справу, друкуючи газети, журнали, календарі, відозви місцевої влади, повідомлення тощо. 1867 р. після смерті Яна Піллера до Станиславова приїхав друкар із м. Львова – Ян Данкевич, який викупив у вдови і спадкоємців

померлого друкарню та успішно продовжив започатковану попередником видавничу справу. У друкарні Я. Данкевича працював робітником С. Хованець, який 1883 р. став її керівником. 3 січня 1887 р. він купив у Б. Лясковського і братів Йонасів друкарню, яка розпочала свою роботу в місті два роки перед тим, а 1893 р. створив при ній літографічний відділ. У друкарні видавали шкільні підручники, історичні, природничі, математичні, літературні праці й локальні видання місцевої влади. З 1887 р. тут друкували польськомовні газету «Кур'єр Станиславівський» і дитячий журнал «Святелко». З 1910 р. до 1922 р. друкарнею керував син С. Хованця Вацлав [351, с. 15–16].

Важливою умовою для розвитку і піднесення міст була торгівля, що набула особливого розмаху в умовах становлення товарно-грошових, ринкових відносин із середини XIX ст. Станиславів одержав право на проведення ярмарків ще в березні 1662 р., у період Другої Речі Посполитої [294, с. 11]. Значний вплив на пожвавлення торгівлі у Станиславові та загалом на Покутті мало відкриття шосейної дороги через Делятин і Микуличин на Угорщину, яку завершили 1847 р. [344, с. 64]. У другій половині XIX ст. в Галичині співіснували різні види торгівлі: періодична (ярмарки, базари), стаціонарна (постійна) і неперіодична (розвізна). Провідна роль у торгівлі залишалася за базарами і ярмарками. На початку XX ст. в регіоні проходило більше 1 тис. ярмарків і 9 тис. торгів. Водночас на межі XIX – XX ст. зростала постійна торгівля в містах. Кількість торгових закладів у Галичині зросла з 30 тис. у 1890 р. до 48 тис. у 1902 р., тобто в 1,6 раза [128, с. 175].

Посередниками в торговельних відносинах між містом і селом виступали євреї. Вони скуповували сільськогосподарську продукцію у селян і продавали її в містах. Євреї у містах були власниками більшості крамниць, де продавали тканини, одяг, взуття, металеві вироби, які виробляли ремісники [128, с. 175]. Євреї традиційно збагатилися завдяки промислам і торгівлі. Вони побачили недостачу на ринках Галичини солі, напоїв, світла і багато інших потреб, почали з найближчих джерел ці необхідності доставляти і з прибутком для себе продавати. Так само робили і великі склепарі по містах. Заробивши гроші, вони

почали скуповувати ґрунти міщан і селян та перетворювалися на панів-землевласників [56, с. 58]. Щоб змінити становище на користь українського населення у сфері торгівлі, на зборах членів товариства ім. М. Качковського Станиславівської філії, що відбулися в липні 1877 р., вирішено використати із зібраного фонду кошти для розвитку місцевої торгівлі. Планувалося створити умови для участі українського капіталу у створенні крамниць, щоб за рахунок прибутків розвинути національний рух. Основне завдання, яке поставало перед новими торговими закладами, був продаж української продукції [68, с. 102].

У 1846–1847 рр. сфера торгівлі м. Станиславова, за даними М. Грибовича, включала три торгових склади з різними товарами, три великі торгові крамниці, менших торгових крамниць було 50. Їхніми власниками булиздебільшого євреї, проте власниками десятьох магазинів були русини-українці. Також у місті працювали дві аптеки та одна книгарня [163, с. 15]. У травні 1903 р. розпочала свою роботу ще одна аптека – «Під зіркою» (розташована на вул. Петра Скарги, тепер – вул. Василіянок, у цьому місці і донині працює аптека, що, на жаль, не має жодного стосунку до своєї історичної попередниці – *В. Л.*), власником її був Г. Адам, згодом – В. Гундерман [152, с. 49].

Станом на 1858 р. головних ярмарків у Станиславові проводилося п’ять, що були пов’язані переважно з релігійними святами: 1 травня, 2 серпня (на пророка Іллі), 10 вересня – в день усічення голови св. Йоана, 18 жовтня – в день св. Томи, 8 листопада – в день після св. Дмитрія. Найвідомішим був ярмарок 1 травня, коли під Микитинцями торгували волами. На нього, зазвичай, зганяли декілька тисяч волів із околиць та навіть із сусідньої Буковини, а звідти переганяли далі до Оломоуца та Відня. Крім перелічених ярмарків, щовівторка і щоп’ятниці в місті походили великі тижневі торги [119, с. 122]. Ярмарки відбувалися в усі пори року, проте найменше на весні, а найбільше – восени залежно від наявності товарної продукції. У місті, окрім відомого ярмарку худоби, славився ярмарок полотна [183, с. 127].

Каталізатором для розвитку торгівлі були виставки товарів і свійських тварин. Виставки могли проводитися паралельно з проведенням ярмарків. 11

вересня 1879 р., у день генерального зібрання товариства ім. М. Качковського, заходами філії у Станиславові була відкрита виставка господарських промислів. У зв'язку зі сприятливою погодою виставка тривала шість днів, протягом яких її відвідало понад 1500 осіб [63, с. 13]. На виставці були представлені предмети різьбярства і токарські роботи, виконані селянами [63, с. 13].

Чергова виставка свійських тварин, зокрема корів, у Станиславові відбулася в середині жовтня 1883 р. з ініціативи станиславівського відділу господарського товариства. На виставці був представлений тільки Станиславівський округ [53, с. 3]. Виставка великої рогатої худоби відбулася 30 травня того ж року на площі А. Міцкевича у Станиславові, ініціатором проведення якої знову виступило господарське товариство міста. На ній було представлено Станиславівський, Богородчанський і Надвірнянський повіти [27, арк. 3; 47, с. 3].

Останнє десятиліття перед початком Першої світової війни голова Союзу українських купців і промисловців у Станиславові Ю. Синишин охарактеризував тенденції розвитку так: «Усе торговельно-промислове і ремісниче життя зосереджувалося здебільшого в єврейських руках, небагато було в тому часі купців і ремісників поляків» [100, с. 498]. Що стосувалося українських підприємств, то їх, як констатував Ю. Синишин, було дуже мало: «Народна торгівля» в ринку, «Ризниця» – крамниця церковних речей при вул. Карпінського навпроти Пасажу, Северин Снігурович – бляхарська робітня і продаж власних виробів на вул. 3 мая в будинку «Руської міщанської каси». Українські власники мали торговельні приміщення з овочами і солодощами навпроти залізничної станції, друге – на вул. 3 мая біля військової касарні, третє – розміщувалося на вул. Липовій (нині – вул. Шевченка), на розі Собіського (нині – вул. Січових Стрільців), де знаходився готель «Австрія», четверта знаходилася в Пасажі. Водночас працювала пекарня Команицького, млин Форикевича, серед ремісників були Теодор Чернявський – коваль,

Полутранка – стельмах (столяр), Клиновський – швець. Серед м’ясників відомі Ярема на вул. Довгій, Опара на вул. Колійовій та ін.» [100, с. 498].

З фінансових установ русини-українці мали на той час «Зв’язковий банк» на вул. Собіського у власному будинку, директором якого у 1895-1896 рр. був І.Кокорудз [210], та «Руську міщанську касу», що розташовувалася на вул. Сапіжинській, під проводом Теодора Черняковського. Функціонував ще «Сільський господар» [100, с. 499].

Поштовхом для економічного розвитку м. Станиславова в другій половині XIX – на початку XX ст. стали залізничні шляхи, що будувалися досить швидкими темпами в Галичині. Перша залізиця Львів – Перемишль – Відень стала до ладу 1861 р. Головною перешкодою, з якою стикалися під час будівництва залізниць, був викуп землі, через яку мала пролягати залізнична колія. Водночас будувалися майстерні з обслуговування залізничного транспорту і вокзал. Викуп земельних ділянок у жителів міста відбувався в період 1848–1865 рр. [351, с. 17]. Так, 1864 р. у Станиславові працювали десятки англійських інженерів. Проведені масштабні геологічні дослідження, роботи з інженерної підготовки території й архітектурно-естетична організація ландшафтів на основній магістралі. Після підготовчих робіт у травні 1865 р. розпочалося будівництво колії зі Львова через Ходорів і Станиславів на Чернівці і велося швидкими темпами. Керував будівництвом англійський інженер-залізничник Томас Брессей [351, с. 17].

Протяжність колії становила близько 267 км. Значний обсяг робіт потребував залучення великої кількості робітників. Тому будівництво залізниці приносило додатковий заробіток місцевим селянам. Не маючи відповідної кваліфікації, селяни наймалися на роботупереважно різноробочими. Умови праці були виснажливими, оскільки всі роботи виконували вручну. Знаряддям праці традиційно були лопата, ноші й тачка, якою перевозили ґрунт для насипу [229, с. 16]. Урочисте відкриття залізниці Львів – Чернівці, що пролягла через наше місто, відбулося 1 вересня 1866 р. Для забезпечення належного функціонування залізничного транспорту в 1866 р. розпочали свою роботу

механічні залізничні майстерні, сьогодні – Івано-Франківський локомотиворемонтний завод. Загалом на станції та в залізничних майстернях працювало близько 3000 робітників. Цехи залізничних майстерень були обладнані двома паровими машинами, які приводили в дію різного роду призначення токарні верстати, пили, молоти тощо [351, с. 17].

Залізничні гілки зі Станиславова вели до Львова, Чернівців (через Коломию, відкрита 1866 р.), Стрия (через Калуш, відкрита 1875 р.), Тернополя (через Тисменицю-Монастириськ, збудована 1884 р., зараз втрачена), Вороненки (через Делятин, введено в експлуатацію 1894 р.). і далі на Закарпатську Гуцульщину. Точкою виходу залізничних ліній і природним вузлом стало м. Львів. У 1860–1870-х рр. через Станиславів та Коломию Львів отримав зв’язок з Румунією. У 1870–1880-х рр. постала підкарпатська залізниця – Хирів–Самбір–Стрий–Станиславів [227, с. 489]. Дещо пізніше прокладено залізничні шляхи до Бучача та до Надвірної – Делятина – Ворохти. Отже, у м. Станиславові перетиналося п’ять залізничних ліній, перехрестя залізничних шляхів значно пришвидшувало промисловий розвиток міста [79, с. 36]. В австрійський період діяло пряме сполучення між Станиславовом та Тернополем. Власне, це була колія, що об’єднувала Львівську та Станиславівську дирекції залізниць. Однак під час Другої світової війни колія, що з’єднувала Станиславів та Тернопіль, була зруйнована і більше не відбудовувалася, хоча вона дуже потрібна для пришвидшення і здешевлення залізничного зв’язку між двома галицькими містами.

Подальший розвиток залізниці призвів до створення Дирекції державної залізниці Східної Галичини і Буковини. Вона розташовувалася у великому будинку на площі А. Потоцького (тепер – вул. Грюнвальдська). Ця споруда збудована 1894 р. за проєктом інженера-залізничника з Відня Е. Баудіша. Згодом на цій же площі напередодні Першої світової війни був збудований другий будинок дирекції станиславівської залізниці [351, с. 17].

Що стосується міського транспорту наприкінці XIX ст., то міщани, в т. ч. української національності, пересувалися по вулицях міста переважно пішки

або на велосипедах. Довжина вулиць станом на 1896 р. в сумі сягала 25 кілометрів. Єдиним засобом громадського транспорту були кінні візки. Вони постійно товпилися на площі Ґізелі (біля сучасного поштамту). Через незадоволення потреб у громадському транспорті в 1896 р. почали обговорювати необхідність електричного трамваю. Проєкт перших трьох ліній кількома роками пізніше розробила фірма «Сіменс і Ґальске» – визнаний лідер у цій галузі. Однак брак коштів і Перша світова війна перешкодили реалізації цих планів [152, с. 10], у майбутньому польська і радянська влади в місті більше до цього питання не поверталися.

З метою запобігти правопорушенням під час перевезень з ініціативи міської ради була створена і затверджена 22 квітня 1869 р. інструкція, що регламентувала роботу перевізників міста [6, арк. 1]. Оголошення про дотримання правил дорожнього руху велосипедистами було опубліковано міською радою 20 червня 1903 р. [25, арк. 2]. Для покращення стану і будівництва нових доріг формувався окремий бюджет. Для прикладу, на 1886 р. доходи цього бюджету склали 16 500 зл. Ця сума сформувалася із залишку коштів з 1885 р. – 1300 зл., включала прибутки з копитового збору – 12 200 зл. та інші доходи [29, арк. 6].

Перші автомобілі по вулицях міста почали їздити на початку XX ст. Їх власниками були поміщик граф В. Дзедушинський, фабриканти Ф. Ліберман і Я. Марґошес. Авто-таксі згадується вперше, наскільки відомо, у травні 1912 р. Тоді місцевий підприємець В. Сівінський отримав дозвіл від маґістрату на відкриття двох маршрутів для легкових таксі. 1913 р. працювало денне і нічне таксі. Машини перевозили не більше трьох пасажирів, а розрахунок проводився за таксометром. Замовити таксі можна було за телефоном, номер якого легко запам’ятовувався – 1-23. Міська рада придбала перший вантажний автомобіль для внутрішніх потреб у квітні 1914 р., напередодні Першої світової війни. Потужність авто складала 40 к.с., вантажопідйомність 3,6 тонни [152, с. 83].

1894 р. в місті почали використовувати телефонний зв’язок. Проте за перші роки він не набув значного поширення, був недоступним для більшості

міських жителів, зокрема українського населення, щопереважно не перебувало на вершині соціальної структури м. Станиславова. Через новизну телефонного зв'язку місцева преса пильно стежила, якими темпами зростає кількість телефонних номерів у різних містах. До 1902 р. Станиславів зберігав за собою третє місце в Галичині після Львова і Кракова. Однак у перші роки XX ст. місто втратило темп і з 39 абонентами посіло п'яте місце, пропустивши вперед, крім Львова (700 абонентів) і Кракова (480), також Тернопіль (52) і Перемишль (40) [153, с. 5].

Серед міст Галичини Станиславів вважався чи не лідером щодо якості освітлення вулиць. Для освітлення вулиць міста з 1876 р. почали використовувати газові ліхтарі, що наповнювалися газом з міської газовні [351, с. 15]. Газові ліхтарі були значно кращі від гасових. Такими ліхтарями 1896 р. почали освітлювати центральні вулиці Собєського (сучасна вул. Січових стрільців), Камінського (вул. І. Франка), початок Сапіжинської (в наш час – вул. Незалежності). Водночас німецька фірма «Сіменс і Ґальске» завершувала електроосвітлення залізничного вокзалу. Противники такої новинки підрахували, що вартість освітлення складе близько 50-ти тисяч золотих ринських на рік, і вважали це досить дорого для міського бюджету [152, с. 10].

1897 р. завершили електрифікацію залізничного вокзалу. 13 січня станційні споруди і вокзал стали першими електрифікованими об'єктами міста. Роботи виконала відома електротехнічна фірма «Сіменс і Ґальске». Електричну енергію для вокзалу і станції виробляли три динамомашини (дві робочі й одна резервна), потужність кожної становила 75 кінських сил. Річна вартість освітлення була високою й оцінювалася в 42 тисячі зол. рин. Технічна новинка не була надійною, тому траплялися випадки, коли вокзал залишався без освітлення [152, с. 10].

На початку XX ст. у всій Галичині, включаючи Станиславів, розпочалося будівництво перших електростанцій. Міська електростанція була обладнана трьома динамомашинами, які виробляли струм 380 ампер при напрузі 130

вольт. Для освітлення міста і території електростанції використовували дугові лампи, що встановлювали на високих щоглах та у виробничих спорудах.

Найважливішою будовою 1902 р. був газозавод («газовні»). Потреба будівництва пояснювалася тим, що перший газозавод, споруджений неповних 30 років перед тим, хоч і виробляв понад 210 м^3 газу за рік, уже не задовольняв потреб міста. Нове будівництво розпочали в листопаді 1901 р. на околиці міста, де сучасна вул. Ленкавського. Повністю будівельні роботи мали закінчити до 15 жовтня 1902 р. Проте, хоч і за кожний день прострочення підрядник згідно з угодою платив 200 крон, терміни, хоч і не надовго, були зірвані. Причиною було те, що машинобудівний завод Е. Бредта в Отинії вчасно не поставив внутрішнє обладнання. Пробний пуск газу відбувся 27 грудня 1902 р. Усі установки працювали нормально і видавали якісний газ. На новому підприємстві могли давати 2 000 м^3 газу, а потреба його становила 1300 м^3 на добу. Також завод мав можливість без перешкод збільшити продукування в чотири рази на тих же самих площах [153, с. 5].

Значні зміни відбулися в розбудові міста. На заміну старим будинкам, які були здебільшого дерев’яні, поступово з’явилися нові, переважно триповерхові кам’яниці. 1880 р. їх налічувалося 1350, з них близько 500 – у центрі міста [153, с. 5]. Частину цих кам’яниць використовували як адміністративні установи, інші – були власністю міської еліти, підприємців, купців, лихварів. Центром міста залишалася площа біля ратуші, звідки розходилися основні вулиці, які з’єднувалися з меншими. У місті нараховувалося 45 вулиць і 10 площ. Центральні вулиці мали тротуар і були викладені бруківкою [153, с. 5].

Околиці міста були заселені здебільшого робітниками та сезонними працівниками. Проте на вулицях Липовій (сучасна вул. Шевченка), Бельведерській та Галицькій зводилися добротні кам’яні будинки, причому деякі з них будувалися виключно для того, щоб здавати в оренду, власники мали з цього хороші прибутки [153, с. 5]. Швидкими темпами зростала кількість жителів міста, що відповідно призвело до подорожчання житла. Причому вартість житла нерідко переходила розумні межі. Так, за середнє

помешкання власники вимагали 400 зол. рин. на рік. Така вартість житла була дорожчою, ніж у Львові та навіть у Відні. У пресі обговорювали можливість створення спілки квартиронаймачів, яка б будувала недорогі помешкання і тим самим гальмувала ріст цін, створивши здорову конкуренцію на ринку нерухомості [153, с. 10].

Нові багатоповерхові будинки у Станиславові, для прикладу, стрімкими темпами споруджували 1896 р.: Г. Басса (вул. Незалежності, 19), С. Хованця (вул. Бельведерська, 8), три – на вулиці Липовій – О. Кокуревича, С. Каліневича та В. Луцького (відповідно сучасна вул. Шевченка, 100, 102, 104). Від маґістрату дозвіл на заселення новоспоруджених будинків одержали Г. Ґоттесман (вул. Мазепи, 12), З. Вайнґартен (вул. Шевченка, 19), Я. Шпорек (вул. Озаркевича 4) та ін. У нове приміщення, архітектором якого був В. Кудельський, перейшла повітова рада (нині – пл. Міцкевича, 4). У листопаді 1896 р. відбулися урочисті входини до міщанського казино – закладу відпочинку і розваг для заможних верств населення міста (вул. Незалежності, 12). Будинок був зведений у неокласичному стилі за планами архітекторів Т. Вісньовського і К. Реґера [151, с. 10, 11].

1902 р. розпочато роботи на будинку Краківського страхового товариства (тепер там розташовується фізіологічний корпус медичного університету по вул. М. Грушевського, 7) та греко-католицької духовної семінарії (нині – приватний заклад середньої освіти по вул. Шевченка, 11). Що стосується семінарії, то встановлено досить точний час початку робіт – перший тиждень червня 1902 р. Наприкінці серпня того ж року розпочато будівництво крайової школи дерев’яного промислу (нині там одне з управлінь УВС по вул. Б. Лепкого, 28). Ділянку для будівництва було придбано у міщанина Т. Рубчака за 10000 корон, а кошти на будівництво в розмірі 83 000 корон видала крайова шкільна управа у Львові. Необхідність будівництва пов’язана з тим, що ця школа була заснована ще 1884 р., але власного приміщення не мала [153, с. 5].

Найбільшим кам’яним будинком, який почали будувати, була кам’яниця І. Штернгеля по вул. Шевченка, 30. На сьогодні це будинок з багатим декором,

завершений 1903 р. В окремих будинках уже використовували електричне освітлення. Але через його високу ціну в місті продовжувало розвиватися газове освітлення. Водночас залишалося чотири вулиці, які його взагалі не мали, для їх освітлення використовували нафту. На газове освітлення вони переведені 1903 р. Це вулиці Шевченка (нині – вул. Героїв Маріуполя), теперішні Озаркевича, Тичини і Гарбарська [153, с. 5]. Активними темпами забудовували вулицю Словацького (Тарнавського), що виникла 1900 р., а також на кілька років старшу від неї вул. Кілінського (Б. Лепкого). На вул. Словацького побудували дві кам'яниці і кілька вілл, на вул. Кілінського – кам'яницю і чотири одноповерхові будинки. Будівництво тривало на теперішніх вулицях Незалежності, Грушевського, Чорновола [152, с. 46].

1911 р. було завершено будівництво монументальної споруди окружного суду по вул. Білінського (нині – вул. А. Сахарова). Проєкт на цей адміністративний будинок розробив львівський архітектор Ф. Сковрон. Будівництво тривало три роки, споруда введена в експлуатацію в жовтні 1911 р. Прокуратура і кримінальний суд перейшли в нове приміщення 15 жовтня, судові в'язниці – 1 листопада. Цього ж року завершено будівництво кам'яниці Д. Бахера (нині – Новгородська, 34), М. Буркґартта і Я. Бігуна (Василіянок, 5 і 7), Р. Теліховського (Сабата, 2). Розпочато зведення скарбової дирекції (вул. Грушевського, 33), великих житлових кам'яниць Й. Катца (вул. Незалежності, 30), і Ф. Катца (вул. Короля Данила, 3). Місцева дирекція залізниць розпочала будівництво великого житлового будинку для молодших службовців і обслуговувального персоналу залізниць (вул. Залізнична, 47). Виконав плани залізничний інженер Л. Поллак. На той час будинок був найбільш житловим у місті, нараховував 44 квартири [149, с. 5].

Однією з найважливіших подій у сфері будівництва 1911 р. був початок зведення першого станиславівського, за тодішніми мірками, «хмарочоса» – п'ятиповерхової кам'яниці С. Хованця (сучасна вул. Незалежності, 4). У розглядуваний період вона була відома як готель «Уніон», тепер – це бізнес-центр.

У будівництві початок XX ст. став часом, коли відбувалася найінтенсивніша забудова міста в австрійський період. У результаті розбудови міста виникли нові вулиці. Серед них вул. Кілінського (нині – вул. Лепкого), Пелеша (вул. Гнатюка), Словацького (вул. Тарнавського), Баторія (вул. Короля Данила), Військова (вул. Національної гвардії), Коперніка, Ґрюнвальдська, Матейка. 22 листопада 1900 р., згідно з рішенням міської ради, була створена вулиця, присвячена пам'яті видатного українського діяча – імені Т. Шевченка (нині – Лермонтова) [150, с. 12].

В умовах розбудови міста, на жаль, не відомо фактів консолідації української громади та її ініціативи щодо будівництва окремих архітектурних об'єктів як промислового чи бізнесового спрямування, так і особистих. Основна ініціатива в цих процесах, зі слів польського дослідника Ю.Зелінського, належала полякам та євреям [195, с. 125]. Власне, така ситуація була закономірною, адже місцеві русини-українці були менш економічно забезпеченими порівняно з польською та єврейською громадами Станиславова. Одночасно, в останній третині XIX – на початку XX ст. в умовах розвитку українського кооперативного руху траплялися випадки, коли викуповували нерухомість у поляків і євреїв. Прикладом цього був факт придбання 1911 р. «Руською міщанською касою» приміщення, у якому раніше була «Польська позичкова каса», а згодом – ще двох будинків на сучасній вулиці Незалежності, де планували спорудити чотириповерхову «Народну гостинницю». Однак реалізації цього амбітного плану перешкодила Перша світова війна [339, с. 42].

Таким чином, розвиток міського господарства м. Станиславова у другій половині XIX – на початку XX ст. характеризувався багатоукладністю; поряд з ремісничим виробництвом, особливо з 1870-х рр., почала з'являтися велика фабрично-заводська промисловість, набула піднесення торгівля, радикально покращилися засоби комунікації. Ремісники об'єднувалися у професійні товариства зі власними нормативно-правовими документами – статутами. Більш ефективними економічно були нові підприємства – фабрики і заводи, що базувалися на використанні машинної техніки, вільнонайманої праці

робітників. Значну роль у піднесенні міста як фінансово-промислового і торговельного центру регіону відіграла торгівля, зокрема ярмарки, стаціонарні крамниці, що поступово виходять на перший план на зламі XIX–XX ст. Залізниця Львів – Чернівці, що стала до ладу 1866 р., прискорила економічний розвиток Станиславова, його торговельно-економічні зв'язки з іншими містами краю.

2.3. Боротьба за соціальні права. Кооперативний рух та економічна діяльність українських товариств міста

Лідером національного руху в австрійській Галичині XIX ст. була духовна інтелігенція в особі греко-католицьких священників, що довгий час залишалася єдиною освіченою верствою українського населення. Однак в останні десятиліття XIX ст. функції провідника поступово перебирає на себе світська українська інтелігенція, особливо з утворенням новітніх політичних партій у 1890-х рр. Однією з основних була потреба соціально-економічного розвитку для піднесення матеріального рівня населення [127, с. 52]. Важливе значення для формулювання програм економічного розвитку мала боротьба за соціальні права робітників і селян, що охопила в умовах трансформації суспільних відносин і зародження буржуазно-ринкового господарювання територію Галичини в другій половині XIX – на початку XX ст. Складовою частиною тих процесів були події у м. Станиславові.

Внаслідок поступового економічного розвитку Станиславова утворився прошарок робітників, який свою робочу силу продавав місцевим підприємцям. Джерелами поповнення робітничого стану ставали ремісники різних професій з колишніх цехів, які припинили свою роботу, і селяни передмість та навколишніх сіл: Княгинина, Пасічної, Угринова, Вовчинця, Микитинців, Хриплина, Опришівців, Чукалівки, Драгомирчан, Загвіздя. На більших підприємствах міста (вагоно-паровозні майстерні, пивно-броварний завод, млин), у ремісничо-кустарних майстернях, на тартаках і цегельнях працювали, крім постійних фахових робітників, поденні або сезонні працівники. Останні

були тісно пов’язані з сільським господарством. У зв’язку з початком формування робітників як окремої ланки суспільства та відсутністю нормативно-правового законодавства для його захисту, соціальне становище робітників, по суті, не відповідало вимогам часу [158, с. 145].

Незадовільне економічне становище робітників Станиславова, як і інших міст Галичини, пов’язувалося з ненормованим робочим днем. Станиславівські робітники працювали переважно 12–14, а подекуди й більше годин на добу, в умовах відсутності будь-яких правил техніки безпеки. Як наслідок, робітники часто травмувалися, проте роботодавці практично не звертали на це уваги, що ще більше ускладнювало ситуацію. Сім’ї травмованих працівників залишалися без жодних компенсацій. Власники і підприємці з різних причин штрафували робітників. Деколи штрафи дорівнювали кількаденному заробітку. Заробітну плату могли замінювати на сіль, горілку тощо. Отже, правовий захист і умови праці робітників не мали належного рівня [158, с. 145, 146]. Дослідник профспілкового руху Галичини І.Берест, розкриваючи особливості організації професійних об’єднань робітників краю в другій половині XIX ст., не конкретизував процес створення подібних об’єднань українцями Станиславова, але звернув увагу на високий рівень активності насамперед працівників місцевої залізниці [377, с. 302].

Акції протесту, спрямовані на покращення умов праці, поряд із робітниками, нерідко проводили селяни. Яскравим прикладом стало віче у Снятині, що відбулося у лютому 1892 р., учасниками якого було понад дві тисячі людей. Характерно, що організатори віча основний акцент зробили на обговоренні не стільки економічної проблематики, питань місцевого значення, а тих проблем, які стосувалися селянства всього краю. Крім загального виборчого права, вони вимагали скасувати обмеження в галузі преси, зокрема відмінити обов’язкові збори з газет. Інші вимоги стосувалися покращення системи навчання, створення фонду для викупу заборгованості селян, зниження цін на сіль, запровадження української мови в діловодстві сільських органів

влади та ін. Активну участь під час віча брав І.Франко, який виступав п’ять разів [220, с. 184].

1885 р. прийнято закон про введення в Австро-Угорщині 11-годинного робочого дня. На практиці роботодавці нехтували ним і змушували найманих робітників, що особливо стосується поденних і сезонних, працювати кількість годин, яка була їм вигідною. Водночас прибуток станиславівського робітника, як і в Галичині, в середньому складав близько 37 зол. рин. на місяць. Врахувавши різноманітні податки, які потрібно було сплачувати австрійській короні й магістрату, робітникові залишалися мізерні крейцери. Заробітна плата промислових робітників не забезпечувала прожиткового мінімуму. Для порівняння, платня за оренду однієї кімнати у Станиславові станом на 1883 р. в середньому складала 153 зол. рин. Через дорожнечу житла значна частина робітників тіснилася у підвалах, де не було жодних санітарно-гігієнічних умов, або в комірках, що винаймали в багатих міщан [158, с. 145].

З 1890 р. робітники Львова та інших міст Галичини щороку відзначали Перше травня як день міжнародної солідарності трудящих, що відбувалося одночасно з аналогічними мітингами з ініціативи робітничих об’єднань у країнах Європи [127, с. 16]. Наскільки відомо, у Станиславові першотравневі події вперше відсвяткували працівники пивоварного заводу 1892 р. Як зазначив дослідник В.Грабовецький, початок цим маніфестаціям дали так звані маївки, які розпочали святкувати робітники Станиславова 1890 р. [163, с. 14]. Для обстоювання своїх прав 1895 р. робітники Станиславова провели один з найбільших протестів. Це був страйк місцевих будівельників, у якому брало участь понад 400 людей. До учасників акції протесту приєдналися селяни з приміських сіл, і вони демонстративно пройшли вулицями міста з лозунгами, на яких містилися вимоги про підвищення заробітної платні та встановлення десятигодинного робочого дня [159, с. 78].

Важливу роль у розвитку української громади Станиславова та його околиць, зокрема в піднесенні матеріального становища населення, відіграв кооперативний рух. Саме слово кооперація (латинською мовою – cooperation)

означає співпрацю. Згідно зі сучасною теорією кооперації, кооператив характеризується як первинна громадсько-господарська організація, добровільне об'єднання громадян. Метою діяльності кооперативу є покращення умов життя своїх членів на основі колективної власності на господарські або іншого типу підприємства. Керівництво ними здійснюють виборні органи, які обирають на рівноправних засадах, демократичним шляхом під час загальних зборів [202, с. 7]. Найпростіше розуміння кооперативного руху – це суспільний і господарський рух, спрямований на створення й розвиток різних форм (артілей, громад) і видів (кредитних, споживчих) кооперативів [208]. Отже, відповідно до сучасного визначення, саме в кооперативах в останній третині XIX – на початку XX ст., в умовах бездержавності, об'єднувалися русини-українці з метою покращення умов життя і праці, підвищення матеріального добробуту під гаслом «Свій до свого по своє».

Початки кооперативного руху українців Галичини виводять з 1867 р. коли з ініціативи митрополита С. Литвиновича було створено «Банк рустикальний» [235]. Українська кооперація, як зазначила дослідниця Є.Калашнікова, зародилася як засіб економічного захисту незаможних членів суспільства від експлуатації, зубожіння, розорення та злиднів. Кооперація виступила знаряддям боротьби галичан за нормальні умови життя і національну консолідацію. Масового характеру кооперація набула після ініціатив В.Нагірного і створення першого українського кооперативу «Народна торгівля». Основу кооперативного руху становили прогресивні письменники, вчителі, українське духовенство, дрібні урядовці, студенти та учні гімназій [206, с. 106, 107].

Законодавча база імперії Габсбургів давала можливість українській кооперації працювати на користь свого народу, об'єднуючи його в товариства та спілки на добровільних засадах. Законом «Про товариства», ухваленим 15 листопада 1867 р., було створено правове поле для формування різних добровільних громадських об'єднань [65, с. 72–79]. Помітне місце серед них посідали економічні організації галицьких українців: крамниці, каси

взаємодопомоги, ощадно-кредитні каси, громадські шпихліри (зерносховища), ремісничі об'єднання та ін. Для створення безпосередньо кооперативних організацій в Австро-Угорщині важливе значення мав закон, прийнятий 1873 р., «Про заробітково-торгівельні спілки». Згідно з ним право на діяльність отримали кооперативи різних видів і галузей: закупівельно-збутові, кредитні, молочарські, виробничі та споживчі [247, с. 71].

Цікавим і більш конкретним виявом планування громадсько-економічної організації, як підкреслював дослідник кооперативного руху І.Витанович, стало утворення 1881 р. статутного господарсько-промислового товариства у м. Станиславові. Створене товариство з ініціативи гімназійного вчителя Аполона Ничая і його однодумців із кола тогочасної інтелігенції, не тільки Станиславівщини, а й інших міст Галичини [131, с. 86].

Починаючи з м. Коломиї, А. Ничай протягом кількох років поширював ідеї та методи так званої «органічної праці», що передбачала усвідомлення необхідності доповнювати та підсилювати національні прагнення народу громадсько-економічною організацією. «Органічна праця» була запропонована представниками народовців і спрямовувалася на економічне зростання українського народу [131, с. 80, 86]. Одночасно з роботою в гімназії А.Ничай вів «Руську крамницю» у Станиславові та, не звертаючи уваги на критику своїх колег і гімназійних властей, сам особисто обслуговував покупців.

На заснування господарсько-промислового товариства в місто з'їхалися багато громадських діячів, які вже мали досвід роботи в цьому напрямку. Перед товариством ставилося завдання всіма можливими заходами дбати про покращення економічного становища народу. Особливу увагу відводили на поширення господарських знань, зокрема через часопис «Господарь и промишленникь», а також через організацію і проведення господарських виставок. У планах членів товариства було створення і утримання господарських шкіл, організація мандрівних вчителів із сільського господарства, а також видавництво спеціалізованої навчальної літератури. Товариство повинно було виконувати роль посередника в закупівлі

сільськогосподарського знаряддя, машин, штучних добрив, племінних свійських тварин, створювати ощадно-позичкові каси, ремісничі та торговельні спілки [131, с. 87].

Для виконання задекларованих завдань товариство мало обмежені матеріальні ресурси. Витрати господарсько-промислового товариства повинні були покриватися з невеликих вкладів членів, з добровільних внесків і пожертв, прибутків, отриманих із продажів. У структурному плані органи товариства складалися зі щорічних Загальних зборів, постанови яких виконував Центральний виділ. Структурні підрозділи товариства включали філії, господарські гуртки та мережу представників на території краю. Серед засновників господарсько-промислового товариства були священники, учителі, міщани, до складу працівників входили провідні суспільно-політичні діячі, зокрема о. С. Качала і Д. Танячкевич, парох з с. Єзупіль Теофіл Петрушевич, вчителі Олексій і Леонід Заклинські, д-р Іван Борисикевич та інші. Протягом першого року діяльності товариство об’єднало близько 500 членів різних соціальних станів. До нього входили інтелігенція, міщани, селяни, два великих землевласники, по декілька осіб з урядників, читалень «Просвіти» та ім. М.Качковського, кас, шпихлірів, церковних братств, шкільних рад та ін. [131, с. 87].

Свою роботу господарсько-промислове товариство розпочало зі збирання інформації про якість ґрунту, способи обробітку землі, види ремесел, природні умови для промислів, про економічні організації, про початки еміграції та її наслідки, про потенційні можливості оптової реалізації продуктів тощо. Робилося це через так званих «мужів довір’я» (довірені особи, або особи, що могли оцінити стан справ у громаді. – *В.Л.*), які проживали безпосередньо на місцях. Провідні члени товариства розгорнули інформаційно-організаційну роботу, виступали з доповідями по краю. У цій роботі представники товариства зіткнулися з перешкодами, які створювали адміністративні органи за дорученням властей. Так, забороняли виступи та зібрання поза місцем розташування товариства, закривали приєднані до нього крамниці. Проте

причини нетривалої діяльності господарсько-промислового об’єднання, як зазначав І.Витанович, крилися також і у формальній структурі господарсько-промислового товариства [131, с. 87]. Попри короткий час діяльності товариства, що склав трохи більше одного року, основні ідеї, які втілювалися ним, мали вплив на подальшу координацію громадсько-економічних об’єднань русинів-українців Галичини.

За безпосередньої участі А. Нечая і В. Нагірного, які співпрацювали у господарсько-промисловому товаристві Станиславова, 1883 р. у Львові було організовано кооперативне торгове об’єднання «Народна торгівля». Воно мало протистояти лихварству у сфері торгівлі споживчими товарами. Діяльність кооперативу спочатку зосереджувалася на підтримці української приватної торгівлі. З ініціативи членів «Народної торгівлі» в більших містах Галичини було організовано філіальні оптові комори для постачання товарами широкого вжитку українські міські крамниці. З 1907 р. «Народна торгівля» стає центральною установою для західноукраїнських міських споживчих кооперативів [122, с. 77]. Цікаво, що у Станиславові крамниця «Народної торгівлі» відкрилася навіть швидше, ніж у Львові. Ініціатором цього був учитель місцевої гімназії А.Нечай [134]. З ініціативи А.Нечая 1879 р. у Станиславові організовано першу в регіоні сільськогосподарську, промислову виставку-ярмарок [146]. Як зауважує О.Бариляк, остання подія сформувала в середовищі українських ремісників переконання, що народні промисли – це одночасно мистецтво та спосіб заробітку [118, с. 20].

До початку Першої світової війни «Народна торгівля» мала у своєму складі дев’ятнадцять філій у всіх великих містах Галичини та була гуртівнею для 832-х крамниць. Вона нараховувала 1245 членів, внески яких перевищували 215 тисяч крон, а грошовий обіг товариства сягав 2,5 млн. крон. Члени «Народної торгівлі» підтримували постійні зв’язки з італійськими, голландськими, французькими, південноамериканськими фірмами, а також безпосередньо з виробниками [216, с. 18, 19].

Однією з основних форм розвитку кооперативного руху на Станиславівщині були щадничо-позичкові каси при читальнях «Просвіти». Під керівництвом Ю. Романчука, Ю. Олесницького, П.Огоновського, І.Кивелюка разом з культурно-освітньою діяльністю «Просвіта» розпочала економічну. Вона реалізовувалася створенням при читальнях крамниць, рільничо-господарських і промислових спілок, позичкових кас, молочарень. Також товариство займалося економічною освітою, видавало популярну літературу, надавало стипендії для фахового навчання [297, с. 7].

На загальні збори філії товариства «Просвіта» у Станиславові 19 березня 1894 р. запросили видатних діячів із середовища священників, учителів і селян-господарів із околиць міста. Метою було те, щоб після зборів у тісному колі обговорити «справи піднесення добробуту народа» [18, арк. 47]. Обговорювали заходи для покращення роботи позичкових кас і крамниць. З ініціативи членів «Просвіти» м. Станиславів 24 жовтня 1904 р. було організовано просвітньо-економічне віче, що проходило в залі Монюшка (приміщення сучасної обласної філармонії імені Ірини Маланюк) [228, с. 253]. Учасників віча нараховувалося близько 150 осіб, серед них були два священники і шість представників інтелігенції. На вічі зі вступним словом виступив голова станиславівської філії д-р В. Янович. Після його виступу був виголошений реферат на тему «Недостатки наших крамниць і як їм зарадити» [18, арк. 149]. Щоб допомогти крамницям, референт запропонував систему, після представлення якої розпочалася дискусія. Один із присутніх священників розповів зборам, що у своєму селі створив спілку на «радемських» (родинних. – *В.Л.*) засадах, і цифрами вказав на її здобутки. З 280 номерів домогосподарств у селі, 250 – бере всі товари виключно в крамниці. У кінцевому підсумку була обґрунтована думка, що Головному виділу «Просвіти» потрібно рекомендувати зайнятися справою організації таких спілок [18, арк. 149]. Наведений випадок засвідчив, що галицький кооперативний рух був яскравим прикладом реалізації політики протекціонізму, що виявилося важливим в умовах протистояння польським та єврейським підприємцям.

З ініціативи членів філії «Просвіти» 28 вересня 1898 р. були скликані збори для створення спілки «Союз крамниць» [18, арк. 103]. 1905 р. за сприяння станиславівської «Просвіти» засновано каси Райффайзена у селах Вовчинець і Комарів. 1906 р. було впорядковано списки крамниць і спілок Станиславівського повіту, які належали до «Просвіти» [18, арк. 160, 169].

Поштовх до організаційної розбудови українських корпоративних установ в усій Австро-Угорщині, як і в Галичині, дав закон 1903 р. про обов'язкову ревізію кооперативів двічі на рік [346, с. 56]. Відповідно до нього вводилися обов'язкові нагляд і контроль за діяльністю кооперативів. У зв'язку зі згадуваним законом у 1904 р. у Львові створено Крайовий ревізійний союз. Він став не тільки організаційним, але водночас ідейним центром української кооперації в Галичині, був однією з найбільш авторитетних економічно-господарських установ краю [65, с. 1]. З ініціативи ревізійного союзу була створена і діяла мережа кооперативних установ. 1904 р., коли Союз розпочав свою діяльність, він об'єднував 84 кооперативні організації, число яких зростало до початку Першої світової війни і напередодні становило 557. Серед них, за підрахунками дослідника І. Витановича, кредитні об'єднання нараховували 339 (60,9%), господарсько-споживчі – 41 (7,4%), молочарські – 35 (6,3%), установи, що спеціалізувалися на збуті худоби – 30 (5,3%) та інших видів – 112 (20,1%). Функціювали також 104 установи, які займалися різноманітною господарською діяльністю і включали в себе декілька відділів, зокрема кредитово-споживчі, кредитово-виробничі та споживчо-молочарські [131, с. 322].

Заходи, спрямовані на створення різного роду кооперативних об'єднань, що стали важливим чинником національного руху, підтримувала не тільки «Просвіта», але й інші українські організації, періодична преса та новостворені політичні партії. Поширенню кооперативного руху в Галичині всіляко сприяла Греко-католицька церква. Митрополит Андрей Шептицький, розуміючи значення кооперації для українського населення, у своєму пастирському посланні «О квестії соціальній» 1904 р. звертав на неї увагу священників [90,

с. 376]. Він вимагав від духовенства брати активну участь у просвітницько-господарському русі краю [252, с. 17].

З метою поширення кооперації 1906 р. у «Просвіті» при Головному виділі була створена спеціальна комісія. Члени комісії до 1914 р. видали 69 книжок господарсько-кооперативного змісту накладом понад 520 тис. примірників. Товариство проводило широку кампанію зі створення в Галичині мережі кредитних установ. Основний акцент робився на створення кооперативів по селах. Наприкінці XIX ст. на базі 522 читалень діяло 146 крамниць, 124 позичкові каси і 60 комор. Для вирішення кадрової проблеми 1909 р. при Головній управі почала функціонувати приватна дворічна торговельна школа. З метою поширення серед селянства продуктивніших форм ведення рільництва «Просвіта» започаткувала створення дослідних ділянок. Протягом 1907–1909 рр. було організовано 1794 ділянки в 425 громадах краю. Багато зусиль товариство спрямовувало на забезпечення селян сільськогосподарськими машинами і сортовим насінням. З ініціативи «Просвіти» створювалися підприємства, які займалися вогнетривким покриттям будівель. Їх значення для захисту будинків і господарських приміщень українського населення важко переоцінити. Для підготовки спеціалістів у різних галузях сільського господарства товариство створювало спеціальні фахові школи, проводило численні курси. Молоді, яка навчалася у спеціалізованих школах, для її заохочення і матеріальної підтримки з фондів «Просвіти» виплачували стипендії [309, с. 12].

1895 р. у Станиславові була створена повітова кредитова спілка. У другій половині 1890-х рр. більші читальні каси почали перетворюватися на кредитові кооперативи [88, с. 476]. У перші десятиліття XX ст. при товаристві «Руська хата» (створено 1903 р.) у Станиславові функціонувала позичкова каса, ініціатором і засновником якої був В. Янович.

Зі створенням крайового союзу кредитового у м. Львові 1898 р., одним із засновників якого був уродженець м. Тисмениці, випускник Станиславівської державної гімназії К. Левицький, один з лідерів галицьких народовців, кредитні

кооперативи поширилися по території Станиславівського повіту. На початку 1900-х рр. у Станиславові був заснований кооператив «Кредит». Розширивши свій капітал після Першої світової війни, товариство традиційно спеціалізувалося на торгівлі сільськогосподарськими машинами і знаряддями [88, с. 476].

Одним із перших українських міщанських товариств Станиславова стало «Товариство святого Миколая», засноване в 1890-х роках. І.Сохоцький вказує, що це було перше світське товариство, що допомагало самотнім людям похилого віку, а також опікувалося хворими. У власності товариства був будинок по вул. Бельведерській, у якому знаходили притулок старші віком самотні члени. Товариство діяло до початку Першої світової війни [101, с. 464].

1906 р. з ініціативи членів просвітнього товариства «Руська хата», що діяло у Станиславові з 1903 р., було створено так звану «Міщанську касу». Метою її діяльності було надання дешевих кредитів членам для придбання власних будинків чи створення ремісничих майстерень. Унаслідок успішної діяльності через кілька років товариство купило в центрі міста по вул. Сапіжинській (нині – вул. Незалежності) будинок, де розмістилося бюро «Міщанської каси», а також «Руська хата» та деякі інші громадські товариства [101, с. 464, 465]. Керівником «Міщанської каси» у Станиславові з 20 серпня 1910 р. був Василь Іваницький. Про це, зокрема, він писав у листі до центрального виділу товариства «Просвіта» [22, арк. 4].

У зв’язку з розвитком кооперативного молочарства на території Галичини виникла необхідність створення мережі для організації на високому рівні збуту продукції. З цією метою 1907 р. було створено Крайовий господарсько-молочарський союз у м. Стрию. Головним завданням Союзу було налагодити збут молочної продукції, переважно масла, що вироблялося місцевими молочарнями. Масло частково реалізовували у власній мережі крамниць. Серед них чотири крамниці були у Львові, дві – у Станиславові та одна – в Чернівцях. Основну частину масла здавали оптом до «Народної торгівлі» та приватних крамниць. Дещо пізніше почали доставляти масло на ринки Відня. Розвиток

Крайового господарсько-молочарського союзу, до складу якого входили жителі Станиславова, був перерваний Першою світовою війною [87, с. 481].

У зв'язку з розширенням економічної діяльності «Просвіта» виступила ініціатором створення окремих господарських організацій і товариств [379, с. 11]. З ініціативи її членів 1898 р. було створено товариство «Сільський господар», що перебрало на себе функції захисту селян у державних і крайових органах влади [247, с. 15]. «Сільський господар» створений на підставі закону від 9 квітня 1873 р. Задекларованою метою його діяльності, згідно зі статутом, було «сполучити господарські сили своїх членів для їх добробуту» [30, арк. 1]. Засноване товариство сприяло покращенню продуктивності сільського господарства шляхом поширення серед селянства поліпшеної агротехніки обробітку землі.

У зверненні до філій крайового господарського товариства «Сільський господар» у Львові вказувалося на необхідність створення при філіях окремих відділів для збуту худоби [46, арк. 6]. У наступному зверненні «Сільського господаря» до своїх філій від 4 січня 1912 р. містилося розпорядження у справі побудови взірцевих стаєнь для худоби з метою покращення продуктивності тваринництва. Будівництво їх розпочалося 1911 р. на території окремих філій товариства. Серед них була і філія у м. Станиславові [24, арк. 1].

Місцева українська газета «Станиславівські вісті» 30 травня 1912 р. розмістила матеріали про створення у Станиславові осібного торговельно-промислового товариства на уділах (членських внесках. – *В.Л.*) під фірмовою назвою «Народний базар». У статті зазначалося, що «вже тепер подавали свої уділи багато громадян, деякі дали по два, три, чотири і десять уділів, приступили до «Народного Базару» зі своїми уділами і наші товариства та інституції» [66, с. 1]. «Народний базар» став єдиною в місті українською крамницею паперу [79, с. 27].

У статті, зокрема, наголошувалося, що «Народний базар» – «се локаль, в якім знайдемо не лиш добрий, солідний, а притім дешевий товар і чемну услугу, але є се одинокий локаль, в якім знайдемо і можемо купити всьо, що

нам миле, без чого просто обійтися годі» [66, с. 1]. Автор статті закликав, що «кожний інтелігентний Українець повинен мати в товаристві «Народний базар» свій уділ, щоби йдучи купувати товар міг сказати: іду до свого Базару. Тоді буде кождий уважати своїм обов'язком купувати в Базарі, бо чистий зиск буде розділений як девіденда від уділів, а коли ще і яке бідне товариство дістане підмогу з чистих зисків, то се тоже не змарнований гріш» [66, с. 1].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. з промисловим переворотом і розвитком фабрично-заводської промисловості у Станиславові сформувався новий прошарок суспільства – робітники. Представники робітничого прошарку активно включилися в боротьбу за свої соціальні права. Під час страйків, мітингів та інших акцій протесту все частіше порушували питання захисту національних українських інтересів в економічній площині. Логічним продовженням на шляху обстоювання власних економічних прав української громади міста стало створення кооперативних об'єднань, що мали на меті об'єднати економічний та виробничий потенціал русинів-українців міста.

Схарактеризувавши особливості соціально-економічного життя української громади Станиславова, її місце в соціальній структурі населення міста, ремісничі та виробничі вподобання досліджуваного періоду, встановлено, що:

- особливістю Австро-Угорської імперії була поліетнічність. Основними чинниками етнічної стратифікації населення Станиславова були віросповідання та мова. Завдяки численним і регулярним переписам населення в імперії Габсбургів можна констатувати, що українська громада Станиславова поступалася в кількісному плані єврейській та польській. На межі XIX–XX ст. умовне відсоткове співвідношення між етнічними спільнотами Станиславова становило близько 50 % євреїв, 30 % поляків та 20 % українців;

- у плані міжнаціональних взаємин у Станиславові другої половини XIX – початку XX ст. не спостерігалося гострих міжетнічних протистоянь. Закономірно, що найбільш контроверсійні стосунки були з польською

громадою міста, але вони загалом залежали від міжнаціональної ситуації в Галичині. Натомість з єврейською громадою стосунки русинів-українців відзначалися фактами активного співробітництва. Назагал, палітра міжетнічних відносин у Станиславові відображала в той час типову схему національної стратифікації міст імперії Габсбургів;

- друга половина XIX – початок XX ст. стали часом господарського розвитку Станиславова, що відобразилося в кардинальному збільшенні чисельності населення міста – у 3,3 раза порівняно з кінцем XVIII ст. Розвиток міста характеризувався багатоукладністю; паралельно з ремісничим виробництвом почала з'являтися велика фабрично-заводська промисловість, набула піднесення торгівля**,** покращилися засоби комунікації;

- основною формою організації виробничих можливостей українців Станиславова стало створення кооперативів з 1880-х рр. Цей процес зумовлений об'єктивними процесами зростання прошарку найманих працівників та актуалізації соціального питання як категорії добробуту населення. Кооперативний рух, що зародився 1883 р., не тільки сприяв зростанню рівня добробуту русинів-українців, а й виступав консолідувальним фактором для українського національного руху Галичини, заохочував до економічного протекціонізму.

[2, 6, 12, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 29, 30, 35, 39, 40, 45, 46, 47, 53, 56, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 79, 80, 87, 88, 90, 98, 100, 101, 108, 114, 117, 118, 119, 122, 126, 127, 128, 131, 134, 139, 146, 149, 150, 151, 152, 153, 155, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 183, 187, 188, 192, 193, 195, 197, 199, 200, 202, 206, 208, 21, 210, 214, 216, 217, 218, 220, 226, 227, 228, 229, 232, 235, 238, 239, 243, 247, 248, 249, 250, 252, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 273, 290, 292, 294, 297, 304, 305, 309, 319, 330, 334, 339, 344, 346, 351, 352, 355, 357, 363, 368, 371, 372, 373, 377, 379, 380, 382].

РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ, ДУХОВНИЙ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ СТАНИСЛАВОВА

3.1. Національне пробудження під час «весни народів» 1848–1849 рр. та післяреволюційна реакція 50-х рр.

Поштовхом для розвитку українського національного руху в Галичині були реформи Марії-Терезії та Йосифа II в 1770–1880-х рр., унаслідок яких не тільки запроваджено нову політичну систему, а й утверджено серед українського селянства та духовенства тип мислення, який сприяв формуванню нової політичної культури [112, с. 58–59]. Як результат, підвищився соціальний статус Греко-католицької церкви, а духовенство як єдина освічена верства населення переймає на себе провід у національно-культурному відродженні в XIX ст. Основний акцент робиться на захисті рідної мови, дослідженні історії, культурної спадщини.

Проголошення 25 квітня 1848 р. першої імперської конституції дало можливість для створення інституції, що керувала б усіма українськими політичними справами в імперії [133, с. 116]. Такою організацією стало перше українське політичне товариство «Головна руська рада» (далі – ГРР). Перші збори ради відбулися у Львові 2 травня 1848 р. Засідання ГРР проходило в приміщенні львівського Святоюрського собору з 18.00 год., на ньому були присутні як духовні, що становили більшість, так і світські особи [373, с. 4]. Головою було обрано Михайла Куземського [33, арк. 1]. Він звернув увагу на конституційні права кожного народу на вільний розвиток і характеризував конституцію як найважливішу умову досягнення цих прав [30, арк. 1]. Для участі в засіданні місцеві українські діячі вписувалися з великим піднесенням [20, арк. 2]. Місцеві поляки ще раніше заснували власну політичну організацію – Центральну раду народову (далі – ЦРН), намагалися перешкодити створенню окремої української організації, вважаючи галицьких русинів частиною польського народу [147, с. 50].

Діяльність ГРР та національні вимоги місцевих русинів-українців під час революційної «весни народів» ставали предметом дослідження в історіографії

[154], однак, на нашу думку, важливо більше акцентувати на чинниках, що сприяли активізації політичного життя конкретних міських громад, зокрема української громади Станиславова. У документі ГРР «Відозва до руського народу» від 10 травня 1848 р. зазначалося, що австрійський цісар надав усім народам своєї держави, включаючи «русинів землі Галицької», конституцію (патентом від 25 березня) [88, с. 105]. Конституція повинна була забезпечити свободу і належні умови для життя підданих Габсбургів. Разом із демократичними свободами надавалося, як зазначалося у відозві, «особливе й великої ваги право, що можемо збиратися на наради над спільним добром нашим, розпізнавати потреби народу й краю нашого» [44, арк. 1]. Місцева українська інтелігенція зрозуміла права, які давалися з проголошенням австрійської конституції, і задекларувала завдання національного руху.

На підтвердження своєї легітимності в названій відозві ГРР йшлося: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить (налічує. – *В.Л.*), з яких півтора мільйона землю Галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі з наймужнішими народами Європи, мав свій писемний язик, свої власні устави, своїх власних князів, одним словом був у доброму битью, заможним і сильним. Через неприязнь долі і різні політичні нещастя розпався поволі той великий народ, стратив свою самодільність, своїх князів й прийшов під чуже панування» [154, с. 21].

Основними програмними пунктами, на які зверталася увага ГРР, було: забезпечення рівноправності греко-католицького духовенства, щоб «заховати (зберегти) віру і поставити на рівні обряд наш і права церкви й священників наших з правами інших обрядів»; впровадження «руської», тобто української мови, як мови навчання в закладах початкової і середньої шкільної освіти, адміністрації, у пресі та ін.; забезпечення рівних національно-політичних прав русинів-українців з іншими народами імперії – «будемо чувати (оберігати) над нашими правами конституційними, розпізнавати потреби народу нашого й поправлення биту нашого на дорозі конституційній шукати, а права наші

хоронити» [44, арк. 2]. Наприкінці відозви ГРР закликала до створення на місцях окружних рад за львівським зразком: «абисти, так як й ми в Львові Головну раду зав'язали, так і ви в тім самім намірі в менші ради ся збирали, скоро вам спосіб до того подамо» [44, арк. 2]. Отже, акцентувалося на необхідності місцевої самоорганізації русинів-українців.

З утворенням власної політичної організації наступним кроком стало видання першого номера українського часопису «Зоря Галицька», що вийшов друком у Львові 15 травня 1848 р. Серед загального піднесення декларувалися національно-культурні й політичні вимоги галицьких русинів-українців, основна з яких полягала у відокремленні етнічних українських територій в автономну провінцію Габсбурзької монархії, розмежуванні з польським рухом. Для поширення інформації про події в краї та всьому світі 1849 р. в столиці Галичини виходили часописи «Новини» і «Пчола» за редакцією Івана Гушалевича [36, арк. 57]. Усього було видано 26 випусків «Новин» (виходили двічі на тиждень) та 19 випусків «Пчоли» [274]. Інформація, яку публікували у згаданих виданнях, стосувалася загальних подій у Галичині та Львові.

Серед найважливіших політичних вимогГРР 1848 р. чільне місце посідало питання поділу Галичини на Східну – українську та Західну – польську частини. Ця справа набрала загальногромадського значення і стала одним з найважливіших пунктів у національно-політичній програмі місцевої української інтелігенції [225, с. 22–23]. В умовах революції ГРР взяла на себе ініціативу в реалізації питання поділу Галичини. Члени ради роз'яснювали й популяризували цю ідею між широкими верствами українського населення в краї [225, с. 23].

Напередодні «весни народів» 1848 р. у Станиславові склалася досить складна ситуація. Причинами, які безпосередньо призвели до революційних подій у місті, були загальне погіршення матеріального становища населення, незадоволення феодально-кріпосницькою системою і абсолютистськими, авторитарними методами управління на місцях, важким соціальним та національно-релігійним гнітом у Галичині. Ускладнили становище населення

краю в 1847–1848 рр. масові неврожаї, тому незадоволення людей суспільно-політичним устроєм знаходило сприятливий ґрунт [349, с. 30].

Активізація громадського життя в місті на початковому етапі «весни народів» 1848 р. була пов'язана, насамперед, з учнівською та ремісничою молоддю. Акції протесту виявлялися у виступах проти окремих представників владних структур і набрали своєрідних форм – так званих «гусаків» і «котячих концертів» [240, с. 374]. У першому варіанті група молодих людей дразнила ненависного представника влади, повторюючи його рухи і слова. Під час «котячих концертів» молодь брала з собою предмети, які видавали гучні звуки, підходила до будинку своєї «жертви», де роздавався свист, крики, вигуки. Один з таких протестів перед будинком директора станиславівської фінансової дирекції П. Жулавського 27 квітня 1848 р. закінчився сутичкою молоді з військовими, що охороняли урядника. Причиною такого протесту, у якому взяли участь українці та частина поляків, було те, що польський можновладець негативно висловився про народну гвардію – ополчення, що формувалося із селян [222, с. 142]. Під час протистояння був убитий 16-річний учень місцевої гімназії С. Гошовський, а близько 40 учасників отримали поранення [349, с. 31, 32].

Похорон С. Гошовського 30 квітня 1848 р. перетворився у всенародну антигабсбурзьку маніфестацію населення міста і навколишніх сіл. З промовами на похороні виступили учасники Листопадового польського повстання 1831–1832 рр. Й. Цибульський і П. Шанковський. У своїх промовах вони закликали до єднання сил польського та українського народів під гаслом «За нашу і вашу свободу» і пропонували українцям долучитися до «Руського собору» – альтернативного політичного утворення, яке мало скомпрометувати галицьких українців [158, с. 138].

Подібні події відбулися в більшості міст Галичини і показали розмежування українського і польського національних рухів у краї. Це пояснюється тим, що обидва народи ставили перед собою принципово різну кінцеву мету національних змагань. Розходження особливо проявилися під час

створення окружних рад за вказівками відповідно польської ЦРН та української ГРР, що давали розпорядження зі Львова [349, с. 33]. У відозві ГРР до руського народу від 10 травня 1848 р. зазначалося, що проголошена конституція дозволила русинам збиратися на наради, гуртуватися в об'єднання – ради, які сприяли розвитку народності. У документі містився заклик до консолідації галицьких русинів-українців: «Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до завади і незгоди! Но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи» [44, арк. 2]. За період функціонування ГРР впродовж 1848–1851 рр. було засновано 50 філій у містах і містечках Галичини.

Становлення філії ГРР у Станиславові пройшло декілька етапів. Спершу представники українського населення були присутні 9 травня 1848 р. при створенні окружної «ради громадської» як польської політичної організації [362, s. 118]. З участю представників староства 10 травня була зроблена спроба створити ще одну раду, що мала стати руською, українською. До її складу ввійшли греко-католицькі священники, але через те, що її намагалися взяти під свій контроль місцеві власті на чолі з П. Жулавським, деякі члени вийшли з неї. Після цієї невдалої спроби створити українську окружну раду залишився організаційний комітет. Про наміри провести у Станиславові збори української громадськості краю і необхідні приготування зазначалося у листі до голови ГРР від 13 травня 1848 р. Автором листа був один з організаторів зборів і, ймовірно, член комітету Г. Шашкевич [13, арк. 14]. Організаційний комітет на засіданні 16 травня 1848 р. призначив на 30 травня свято – фестини Станиславівського округу [17, арк. 196]. В опублікованому документі йшлося, що «той фестон має представляти руську людність цілого округу Станиславівського» [17, арк. 191]. З кожної громади, міських і приміських парафій повинні бути представлені делегати: «всечестні отці духовні, урядники русини, міські і сільські, з братств церковних знатніші члени принаймі десять і депутовані громадські» [32, арк. 191].

Офіційно про створення філіалу ГРР у Станиславові доповів на дев'ятому засіданні ГРР М. Мандичевський 22 травня 1848 р. [11, арк. 28]. На жаль, у протоколах ГРР вказано тільки про доповідь М. Мандичевського й не наведено самого його виступу, натомість констатовано, що «Рада дало йому одповидь» [154, с. 27].

У період з 16 до 30 травня 1848 р. планувалося провести керівний провід станиславівської ГРР. За попередніми домовленостями між членами комітету, головою було обрано Є. Прокопчиця – професора старших класів Станиславівської гімназії. Заступниками голови ради пропонувалося призначити Г. Шашкевича і П. Шанковського. Активну участь у діяльності комітету брав С. Ільницький. Діяльність комітету була спрямована на підготовку загальних зборів, на які покладалося завдання зміцнити вплив української громади [349, с. 33].

Фестини Станиславівського округу 30 травня 1848 р. перетворилися в масовий політичний захід місцевих русинів-українців. У своєму зверненні до присутніх голова місцевого відділу ГРР, учитель Є. Прокопчиць, зокрема, зазначав: «Ми русини в Галичині 2 ½ мільйонів людності маємо наш язик, наш звичай, отдельне краю положеніє і по тій причині повиннісмо мати нашу народність» [44, арк. 27]. Особливий акцент автор зробив на «власних коренях в історії» [44, арк. 27]. Свої спогади про фестини у Станиславові 30 травня 1848 р. залишив учасник тих подій священник із с. Лисець (на жаль, його ім'я в листуванні з окружними деканатськими радами не вказано. – *В. Л.*). З його спогадів дізнаємося, що на збори прибула велика кількість людей з цілого округу. Це були русини-українці різних соціальних станів, зокрема, священників було більше 100 осіб, урядовці й селяни. Збори розпочалися урочистою службою Божою, яку провели «всечесний крилошанин Стефан Ільницький, протопресвітер тисменицький й чотири протоієреї: Іван Кольянковський, парох з Надвірної й Андрій Дашкевич, парох з Росільної й два диякони» [17, арк. 195].

Після зібрання організаційно оформили місцевий філіал ГРР на чолі з Є. Прокопчицем. Водночас, як зазначали очевидці, на зборах була група людей, що виступала проти створення філіалу ГРР в місті. Під час зборів офіційно обрано керівний склад місцевої ради із шести осіб – голів Є. Прокопчиця і С. Ільницького, їхніх заступників – Г. Шашкевича і П. Шанковського, секретарів – В. Головацького і В. Аероновича [17, арк. 195 зв.].

Під час 16-ого засідання ГРР у Львові 7 (10) червня 1848 р. було зачитано опис подій, пов'язаних зі створенням філії ГРР у Станиславові [32, арк. 39]. Члени місцевої ради на численних вічах роз'яснювали суть проголошеної конституції, розповідали присутнім про ціль і засоби культурно-освітньої праці, причому головний акцент робився на припинення поширення польської агітації [293, с. 19].

Про світоглядні орієнтири і практичні плани діяльності окружної ради міста засвідчують відозви, листи і заяви до ГРР. Під час 20-го засідання ГРР у Львові 21 червня 1848 р. був зачитаний лист Станиславівської ради. У ньому зазначалася підтримка місцевим населенням дій ГРР: «обявяющая радость тамешного народа зъ рады рускои свои и нашой Головной, котре ся дуж е подобало й по суду Рады Головной печататися має» [32, арк. 47, 48]. На 39-му засіданні 8 вересня 1848 р. ГРР розглянула заяву Станиславівської ради з підписами на підтримку поділу Галичини на дві частини: східну – українську та західну – польську [32, арк. 83]. Намагаючись підтримати Греко-католицьку церкву, станиславівська рада відправила на 46-те засідання ГРР, що відбулося у Львові 6 жовтня 1848 р., прохання, щоб місцевий єзуїтський костел був переданий ГКЦ [32, арк. 99]. Станиславівська рада на 52-му засіданні ГРР 30 жовтня 1848 р. пропонувала провести спільну акцію протесту проти запровадження обов'язкового вивчення польської мови у школах сіл та міст Галичини, де компактно проживали русини-українці [32, арк. 113].

На засіданнях Станиславівської філії ГРР неодноразово розглядали різноманітні питання локального та регіонального значення. Так, 12 січня 1849 р. відбулося 66-е засідання ГРР, на якому зачитувався опис заходів у

Станиславові, що були присвячені обранню Франца Йосифа імператором [33, арк. 1]. Станиславівська рада інформувала, що посланцем до цісаря з міста обрали Й. Садовського [33, арк. 2].

Окремий блок питань діяльності Станиславівської філії ГРР складали ідеї, що формували зміст українського національного руху: розвиток національного шкільництва, статус «руської», тобто української, мови тощо. Так, Станиславівська рада 16 березня 1849 р. направила звернення до ГРР щодо активізації питання розвитку шкільної освіти, зокрема ініціювала бажання запровадити в початкових школах міста навчання українською мовою [33, арк. 29]. На жаль, у протоколах зафіксовано тільки факт звернення, а самого тексту не запротокольовано. Зафіксовано слова одного із членів ГРР, І. Левицького, який згадував про вимоги українців Станиславова навчати українською мовою не лише гуманітарні предмети, а й математику і геометрію [33, арк. 29]. Учасники 84-ого засідання ГРР 30 березня 1849 р. отримали подання від станиславівської філії, у якому вказувалося на піднесення в місті навчання українською мовою. У протоколі зафіксовано зокрема, що «Юношество гимназіальне руске дякує за тое, що за вставленіемъ наш имъ призначений зосталъ священникъ приподавати науку руского лзыка. Зъ Станѣславова предложены й зосталъ Левицкій и Будзиновскій на оучителя руского лзыка» [33, арк. 31]. Тобто українська молодь міста позитивно відгукнулася на рішення ГРР спрямувати до Станиславова двох священників, які навчали українців міста українською мовою.

На 101-му засіданні ГРР у Львові 14 вересня 1849 р. прийнято постанову про потребу створення у Станиславові третьої, після Львова і Перемишля, єпархії Греко-католицької церкви. У зв’язку з цим у жовтні 1849 р. було надіслано делегацію до австрійського цісаря у складі о. М. Куземського і проф. Є. Прокопчиця. Зустріч відбулася в Оломоуці, була досить короткою й стосувалася насамперед відкриття в місті окремої греко-католицької єпархії, але не дала жодного результату [172, с. 13]. Незважаючи на невдачу цієї ініціативи, вона мала важливе значення для релігійного життя міста і

засвідчила, насамперед, о існування численної греко-католицької громади. Як наслідок, тільки через декілька десятиліть, 1885 р., у Станиславові було засновано окрему єпархію ГКЦ [172, с. 15–16].

Населення Станиславова, в т. ч. українське, долучилося до виборів послів до австрійського парламенту, які розпочалися після проголошення виборчої ординації 5 червня 1848 р. До імперського парламенту, що почав роботу 10 липня 1848 р., отримали мандат 39 галицьких українців (усього парламент складався з 383 депутатів, тобто українці отримали 10% місць – *В.Л.*) [115, с. 13].

Вперше реєстр усіх українських депутатів імперського парламенту сформувала І.Левицька 1929 р. [233, с. 72], звернувши увагу на те, що у Станиславівському виборчому округу не було обрано жодного українця. Власне, керівник місцевого філіалу ГРР Г.Шашкевич виборов посольський мандат по округу Монастириська [291, с. 70-71]. Аналогійно, і Є.Прокопчиць, який був співзасновником Станиславівської руської ради, отримав мандат до імперського парламенту як гімназійний учитель з округу Маріямпіль [291, с. 55]. Закономірно, що в умовах активізації українського суспільно-політичного руху в Станиславові не можна було покладатися на підтримку місцевого населення, тому місцеві громадсько-політичні діячі балотувалися до парламенту від округів, де переважали українські виборці.

До практичної роботи Станиславівської філії ГРР належить створення комісії для збору пожертв на побудову народного будинку у Львові, реставрацію церков ГКЦ та ін. Очолював комісію і займався збором коштів П. Лозинський. Стараннями комісії 23 вересня 1849 р. було зібрано 850 ринських [28, арк. 43].

Окреме місце в діяльності філії ГРР у Станиславові займала процедура формування міського воєнізованого загону, так званого «полку добровольців». Це рішення було ініційовано ГРР, яка 1 січня 1849 р. видала відповідний заклик до українського населення Галичини і разом з настановами розіслала його до окружних рад і деканатів [11, арк. 21]. Одночасно у Львові почала діяти комісія

для «створення полку добровольців», що потурбувалася про легалізацію своїх формувань центральною владою. Цісарська канцелярія 10 березня 1849 р. видала письмовий дозвіл організовувати добровільний курінь. Станом на 6 квітня 1849 р. число добровольців, які зголосилися на заклик австрійської влади, складало 3 460 осіб. Генеральна команда у Львові призначила старшинами майбутнього куреня переважно місцевих русинів і поставила перед ними завдання сформувати сотні в окружних містах, зокрема у Станиславові. Подібні сотні були створені у Стрию, Самборі, Бережанах та Коломиї [79, с. 64].

Серед загальної кількості добровольців (3 460 осіб) для створення куреня вибрано було тільки 1 410. Курінь складався з шести сотень на чолі з майором Ватерфлітом. Старшинський корпус був сформований переважно з русинів-українців [316]. Зокрема, було створено шість сотень у Бережанах, Коломиї, Станиславові, Стрию, Самборі та Львові (причому до львівської сотні входили підрозділи із Жовкви та Золочева), у кожному з них налічувалося по 235 стрільців, загалом – 1410 осіб [263, с. 85]. Тобто українці Станиславова сформували окрему сотню, керівником якої було призначено поручника Родакевича. На початковому етапі основним завданням сотні був захист міста й округи від імовірного іноземного втручання, зокрема угорських військ [293, с. 19].

Основною причиною, чому імперська влада заохочувала створення збройних формувань русинів-українців, була загроза збройного повстання угорців, для придушення якого влада звернулася за допомогою до імперії Романових. Цікаво, що русини, в тому числі члени філії ГРР у Станиславові, розуміли ситуацію в державі. Під час одного із засідань обговорювали доповідь, у якій ішлося, що «мадярам велося, щораз більше щасливо, а наші армії були виперті на захід аж по Дунай, а на півночі аж по самі Бескиди. Часи ставали чим раз серйозніші, а то коли рознеслися слухи, що шайки польських легіонерів сполучені з мадярським гонведами, мають намір перебитися через карпатські просмики, впасти до Галичини, оголоченої майже зі всякого війська

і викликати ворохобню в цілім краю, від Вислока аж по Збруч річку» [223, с. 20]. Тобто українці позитивно поставилися до ідеї імперського уряду заручитися підтримкою російських військ для придушення революції саме в Угорському королівстві. Причина закономірна – галицькі українці розуміли, що угорці в разі успіху можуть спробувати анексувати і частину Галичини.

Таке становище Станиславівський окружний староста, німець Остерман, у своїй розмові з головою філії ГРР у Станиславові в липні 1848 р. охарактеризував словами: «Аж тепер ми пропали» [223, с. 20]. З ініціативи членів місцевої руської ради і представників влади вдалося сформувати збройні загони із селян для опору проти можливого вторгнення [223, с. 22, 23]. Дослідник історії Станиславова П. Ісаїв наводить відомості, що у Станиславівській окрузі було сформовано селянське ополчення загальною кількістю 17810 осіб і селяни активно долучалися до подібних утворень на знак подяки за ліквідацію панщини [79, с. 42]. Схожої думки дотримується дослідник І. Кревецький, на думку якого заклик імператора до формування селянського ополчення кваліфікували «як визнання селянського класу» – колишні селяни, що відробляли панщину, мали можливість стати військовими [221, с. 58].

Щодо історичної долі станиславівського куреня, то 6 вересня 1849 р. він вирушив у напрямку словацького міста Кошице, але у воєнних операціях безпосередньої участі не брав. Це пояснювалося тим, що російські війська, які надавали допомогу австрійському цісарю, перемогли угорських повстанців. Добровільне формування з Галичини вже 3 січня 1850 р. повернулося назад, а 26 січня того ж року «Зоря Галицька» розмістила інформацію про розформування сотні [79, с. 64].

1849 р. революційний рух пішов на спад, а згодом імперська влада відновила абсолютистський режим. Повоєнна політика Габсбурзької монархії асоціювалася з ім’ям прем’єр-міністра А. Баха (1849–1859 рр.), який ужив максимальних заходів для ліквідації демократичних здобутків періоду революції. У грудні 1851 р. декретом імператора було скасовано так і не

введену в дію конституцію 1849 р. 7 березня 1849 р. розпущено австрійський парламент – рейстах та обмежено демократичні свободи. Як наслідок, у червні 1851 р. ГРР саморозпустилася, а греко-католицьке духовенство повернулося до суто церковних справ [302, с. 8, 9].

Таким чином, створена 2 травня 1848 р. у Львові ГРР стала першою політичною організацією галицьких русинів-українців. Це не було просто політичне об'єднання, а цілісна структура, що сформувала свої місцеві осередки. Процес формування філії ГРР у Станиславові тривав з 16 до 30 травня 1848 р., а про сам факт створення оголошено на загальних зборах української громади міста. Станиславівська філія ГРР наслідувала ініціативи та рішення ГРР у Львові – збирала кошти на спорудження народного дому, збирала підписи під петицією про поділ Галичини, долучилася до формування селянського ополчення. Негативом було те, що частина керівного складу місцевого осередку ГРР після виборів до імперського парламенту (Г.Шашкевич, Є.Прокопчиць) переїхали до Відня, а відтак почали будувати власну кар'єру у Львові та Перемишлі. Одночасно, українська громада Станиславова впродовж 1848-1849 рр. отримала перший політичний досвід, який сприяв як подальшій громадській і політичній самоорганізації, так і загалом розвитку суспільно-політичної думки, соціальної активності населення.

3.2. Громадсько-культурна діяльність української громади та розвиток освіти в місті

Для українського національного руху Галичини другої половини XIX ст. характерне поступове зростання впливу світської інтелігенції на політичні та культурні процеси. Подібні явища були притаманні для української громади Станиславова. Показово, що в умовах відсутності українськомовних шкіл у середині – другій половині XIX ст. заклади шкільної освіти стали осередками громадського життя, консолідували лідерів національного руху. Зростання інтересу до освіти зумовлювалося суспільними потребами в умовах розвитку капіталістичних, товарно-грошових відносин, що потребувало грамотних

фахівців. Українське національне відродження із середини XIX ст. перейшло на культурно-освітній рівень. Це відповідало другому етапу відродження, за періодизацією сучасних істориків, для якого була характерною діяльність передової української інтелігенції серед простого народу з метою поширення освіти і культури, а відповідно – національної самосвідомості, усвідомлення відмінностей русинів-українців від сусідніх народів, передусім польського і російського («великоруського»).

За підрахунками івано-франківського дослідника Б.Ступарика, станом на 1869 р. у Східній Галичині функціонувало 2476 шкіл, а на кінець 1880-х рр. – 2847 [326, с. 60; 63]. Однак, незважаючи на таку позитивну динаміку, шкільну освіту здобував тільки кожен 14-й [326, с. 60]. В етнічному плані са́ме серед русинів-українців рівень писемності був нижчим порівняно з іншими народами, що населяли провінцію. Так, австрійська статистика 1859 р. свідчить, що на 10 тис. жителів українських учнів було 6,5, єврейських – 10, польських – 15, а німецьких – 41 [116, с. 109]. Особливістю галицького шкільництва було те, що з огляду на соціальну належність русинів-українців, в абсолютній більшості селян, популярність освіти була досить низькою. Збільшення кількості учнів-русинів у загальній структурі населення краю починає простежуватися тільки з 1870-х рр. При цьому до початку XX ст. русини-українці практично не йшли на навчання до так званих реальних шкіл, випускники яких могли працювати інженерами (серед учнів таких закладів їх було тільки 8,9 %). Прерогативою для української молоді в Галичині, що прагнула здобути освіту, було отримати духовний сан або перейти на державну службу [285, с. 169].

Станиславів на середину XIX ст. не входив до числа найбільших міст Галичини, а українське населення в ньому, як відомо, не було численним у загальній структурі населення. Очевидно, це стало причиною відсутності Станиславова серед лідерів у кількості закладів освіти в Галичині, де навчання здійснювалося «руською», українською мовою. В. Грабовецький припускає, що перша українська школа в місті була створена в середині XVIII ст. при старовинній церкві Воскресіння, була побудована з дерева та покрита гонтовим

дахом. У цій, імовірно, приходській школі, молодь навчалася «руської», української мови [160, с. 3]. Отже, це не була офіційна державна школа.

Перші парафіяльні або однокласні школи, у яких навчання здійснювалося «рідною мовою» (П.Ісаїв під «рідною мовою» розуміє церковно-слов'янську мову з українською вимовою [79, с. 58]), та тривіальні школи, де навчалися три роки, були відкриті у Станиславові тільки 1781 р., а 1784 р. – відкрито головну або чотирирічну школу з польською мовою навчання [79, с. 58]. Станиславів був одним із перших міст Галичини, де відкрили чотирирічну головну школу. Подібні заклади було створено також у Львові, Перемишлі, Кросно та Ярославі [366, s. 21]. Також 1784 р. в місті було відкрито першу гімназію, де спершу викладання здійснювалося латинською і німецькою мовами, а з 1818 р. – німецькою та польською. Своєрідним стимулом до поширення освіти серед українського населення було розпорядження Крайової шкільної ради 1784 р., що на навчання в духовні семінарії будуть приймати тільки осіб із закінченою середньою освітою (чотирирічні школи) [79, с. 58]. Духовну освіту, як уже зазначалося, здобувала абсолютна більшість тогочасної української молоді, нечисленна інтелігенція булапереважно священицькою, діти греко-католицьких священників продовжували справу своїх батьків.

Важливе значення для розвитку системи шкільництва Галичини мала освітня реформа 1869 р., що передбачала створення народних шкіл [378, с. 48]. Реформі передувало прийняття в червні 1867 р. закону «Про мову викладання в школах народніх та середніх Королівства Галичини й Володимирії з Великим князівством Краківським». У ньому, зокрема, вказувалося, що право визначати мову навчання належить громаді міста, в якому створено подібний заклад освіти, а у випадку, якщо «частина учнів вживає польську мову, а частина – руську, та мова, якою не ведеться викладання, стає окремим обов'язковим предметом» [374, s. 23].

1871 р. у Станиславові відкрито учительську семінарію, в якій навчання тривало три роки, а її випускники могли працювати вчителями дворічних шкіл регіону [326, с. 67, 68]. 1876 р. у станиславівській учительській семінарії

навчалося 20 осіб, які однаковою мірою вивчали німецьку, польську та «руську» мови. У 1897–1898 навчальному році в учительській семінарії навчалося 179 учнів [356, с. 78]. Усі інші школи міста були двомовними – офіційно навчання здійснювалося німецькою та польською, але на практиці – винятково польсько. Як наслідок, мова навчання була основним об'єктом гострих українсько-польських дискусій, які в останній третині XIX – на початку XX ст. перейшли в стіни Галицького сейму.

Сучасна львівська дослідниця А.Вараниця, яка детально проаналізувала стан шкільництва в Галичині австрійської доби, наводить цікавий факт, що у Станиславівській учительській семінарії, з ініціативи її директора М. Барановського, 1874 р. «було введено додаткову кару – «карцер», що полягала в затримуванні учня після уроків, за одне порушення покарання могло бути в межах 1–16 год., але не більше 8 год. на день» [378, с. 67]. До такого покарання могли вдаватися у випадку, якщо учні брали участь у діяльності соціалістичних товариств [378, с. 67]. Очевидно, подібні дії М.Барановського були спрямовані на запобігання поширенню лівих ідей серед учнів, що в останній чверті XIX ст. було тенденційним.

Дослідники Б.Гаврилів та П.Арсенич, характеризуючи рівень освіти Станиславова досліджуваного періоду, наводять цікаву статистику, відповідно до якої станом на 1880 р. 57% жителів міста були неписьменними [137, с. 12]. На жаль, автори не конкретизують статистику щодо національних меншин. З огляду на те, що школи були німецько- і польськомовними, відсоток освіченості української громади Станиславова був найнижчим порівняно з німцями, поляками чи євреями. Причина цієї ситуації була закономірною і зберігала тенденцію до початку XX ст. Вона полягала в тому, що вступ до середніх закладів освіти відбувався на основі випробовувань, які передбачали знання польської мови. До того ж, такі випробовування були не безкоштовні. Формальна оплата 2 корони [70, s. 3] все ж була обмеженням для багатьох міщан, особливо українців.

Українська громада м. Станиславова активно долучалася до розвитку національного шкільництва. Особливу увагу приділяли створенню в місті окремої українськомовної гімназії, що стала нагальною проблемою в кінці XIX – на початку XX ст. З цією метою населення Станиславівщини проводило віча, зверталося з петиціями та проханнями до місцевих властей. У цьому питанні вони знаходили рішучий спротив зі сторони поляків. У березні 1900 р. місцеве українське населення через митрополита Андрея Шептицького, що був депутатом Галицького сейму, передало петицію, у якій висловлювалося прохання про створення українських паралельних класів при Станиславівській гімназії [16, арк. 43]. Відповідь Крайової шкільної ради була оприлюднена 14 квітня 1901 р. У ній, зокрема, вказувалося, що приступити до створення української гімназії неможливо через відсутність педагогічних кадрів [16, арк. 9]. Українські діячі Станиславова, як аргумент для відкриття окремої гімназії з рідною мовою навчання, вказували, що в міській польській гімназії з 981 учнів 225 (26%) становили русини-українці [4, арк. 14].

Боротьба за відкриття окремої української гімназії у Станиславові була тривалою, як і за інші навчальні заклади гімназійного типу, що пояснювалося рішучим опором з боку поляків. Раніше, 1892 р., українську гімназію, яка стала результатом угодовської політики «нової ери», було відкрито в Коломиї. Українську гімназію в Тернополі відкрили 1898 р. Дебати щодо відкриття аналогічного закладу у Станиславові тривали до 1905 р., причин цього було декілька. По-перше, чисельність української громади Станиславова у відсотковому і кількісному плані була меншою за тернопільську, а недалеко вже функціонувала українська гімназія в Коломиї. По-друге, українці порівняно з іншими етнічними громадами Станиславова обмежувалися здебільшого дворічним навчанням.

Водночас польська адміністрація міста та місцеві поляки наголошували, що наявна в місті польськомовна гімназія є найбільшою в імперії (на початку XX ст. у ній навчалося понад 1200 учнів [230]), і вона не може задовольнити бажання всіх поляків до освіти, а тому доцільно створити не окрему українську,

а другу польську гімназію. Питання про створення місцевої української гімназії у Станиславові вирішували в сеймі. Під час сеймових дискусій щодо цього надзвичайно гострого питання посли української фракції 1903 р. вчинили обструкцію та склали мандати. Це був акт протесту проти дій польської сеймової більшості, що всіма способами блокувала рішення про виділення коштів на утримання української гімназії у Станиславові [7, арк. 15–21]. Так, 26 жовтня 1903 р. сеймова комісія, не відкидаючи потреб русинів-українців на свій навчальний заклад у Станиславові, рекомендувала сеймові не відкривати гімназію формально через нестачу українських учителів [34, арк. 48, 55].

Найактивніше за відкриття української гімназії виступав народовський діяч Є. Олесницький. Він надсилав адресні звернення до імператора, що й принесло врешті-решт позитивний результат. Навесні 1905 р. імперський уряд видав інтерпеляцію, що передбачала відкриття української гімназії у Станиславові та набір учнів на 1905–1906 навчальний рік [89, с. 261].

Часу для пошуку відповідного приміщення для школи не було, тому перші 140 учнів навчалися в кількох окремих приміщеннях. Директором закладу став М. Сабат. Роль останнього у створенні гімназії, а також її розвитку на початковому етапі детально описав історик І. Дейчаківський, теперішній директор ліцею, що вважається правонаступником станиславівської гімназії [171]. Один із випускників гімназії О. Лев у своїх споминах про М. Сабата згадує, що останній знав про існування при гімназії кількох учнівських організацій, зокрема товариства націоналістичного спрямування, і жодним чином не перешкоджав їхнійдіяльності, навіть захищав учнів [85, с. 682]. У перші роки функціонування гімназії формувалися детальні статистичні відомості [5, арк. 10–20], які дають підстави зробити висновок, що навчальний заклад був популярним серед місцевих українців.

Відкриття української гімназії у Станиславові мало важливе значення і привернуло увагу тогочасної громадськості. Цю подію у своїх публікаціях описав і М. Грушевський. Він, зокрема, вказав, що «тільки націоналізація школи в українських землях може дати українській людності підстави

успішного культурного, суспільного і економічного розвою, уоружити його рівносильною зброєю в конкуренції національностей, забезпечити від перспективи відставання, упослідження в загальнім культурнім і економічнім…» [167, с. 70].

Починаючи з 1907–1908 рр. навчального року, українська гімназія Станиславова отримала власне постійне приміщення. З ініціативи директора М. Сабата і за сприяння Крайової шкільної ради, львівський єврей А. Розенштрайх збудував на вул. Липовій 44 (нині – вул. Т.Шевченка) двоповерхову будівлю, до якої й перемістився навчальний заклад [89, с. 262]. Однак у роботі новоствореної української гімназії міста була згадувана вище проблема – українці не вважали за доцільне здобувати повну шкільну освіту й обмежувалися тільки дворічним навчанням у тривіальних та народних школах. Як наслідок, зі 140 учнів, яких у 1905 р. набрали до першого класу української гімназії Станиславова, у 1912 р. до восьмого класу залишилося тільки 26 [89, с. 264].

Загалом, до початку Першої світової війни відбулося тільки декілька випусків з української гімназії Станиславова. З-поміж усіх подібних українських закладів Галичини Станиславівська гімназія була найменшою і, за висловлюваннями одного з її випускників Т.Мацьківа, «найгострішою» [89, с. 264], тобто найскладнішою. Такий висновок Т. Мацьків зробив на підставі того, що зі 140 учнів, яких набрали до першого класу в 1905 р., до восьмого класу в 1912 р. було переведено тільки 26 [89, с. 264]. Причиною такої статистики були масові відрахування учнів, бо «засадою її першого директора (М.Сабата) і навіть багатьох учителів було виховати для українського народу інтелектуальну еліту, і тому в школі відбувалася велика селекція не тільки учнів, але й учителів» [89, с. 264].

Сучасна івано-франківська дослідниця О.Дрогобицька, вивчаючи цю проблему, вказує на високі стандарти підготовки в гімназії й наводить статистику, що з 26 випускників української гімназії Станиславова 11 отримали дипломи з відзнакою [180, с. 113]. Також дослідниця вказує, що М.Сабат ставив

високі вимоги й до педагогів, які мали бути максимально кваліфікованими, для прикладу, вони мали стояти біля дверей класу за 15 хвилин до початку уроку і зустрічати учнів [180, с. 113].

З огляду на те, що у Станиславові активно розвивався феміністичний рух, у місті 1899 р. «Товариство руських женщин» відкрило інститут для дівчат. Члени товариства зосередили свою увагу на питаннях національного виховання дівчат-українок, які були ученицями станиславівських польськомовних шкіл. Українських жіночих закладів такого типу не було в усій Галичині. Ініціаторки створення навчального закладу враховували потребу залучення до навчання не тільки мешканців міста, а й жителів передмістя чи провінції [271, с. 204]. Освіта для останніх обмежувалася через відсутність для них у місті житла та батьківського нагляду. У стінах навчального закладу робили акцент на вивчення української історії, літератури та географії [62, с. 2].

З 1899 р. у пресі появляються відомості про реалізацію головного завдання станиславівського жіноцтва – відкриття українського дівочого інституту з початком нового навчального року. Для реалізації цього плану при «Товаристві руських женщин» було створено спеціальний комітет за участі світських і релігійних діячів Станиславівщини, а керівником обрано о. Ткачунчика. Комітет охоплював три секції: адміністративну, збирання фондів і «реґулямінову», до складу яких входили тодішні члени виділу товариства. Серед них були К.Чорненькова (голова), Е.Дольницька (секретар), Е.Кадайська, М.Цурковська, а також молода вчителька з Галича, уродженка с. Кропивник теперішнього Калуського району, дитяча письменниця Костянтина Малицька. Заснований у Станиславові дівочий інститут став третьою такого типу навчальною інституцією в Галичині. Проте він був першим закладом, який зініціювали та створили українські жінки [270, с. 167].

Інший приватний заклад освіти для жіноцтва було створено 1901 р. при монастирі Сестер Василіянок. Фундатором закладу став інженер місцевої залізниці, поляк О. Осостович, який у такий спосіб хотів віддати шану померлій дружині-українці та його 18-річній доньці. Заклад отримав назву «Інститут

Марії», а навчання в ньому розпочалося 1 вересня 1901 р. [204]. Уже через кілька років «Інститут Марії» перетворився на один із найбільших закладів освіти для дівчат і навіть підштовхнув поляків заснувати 1909 р. власну приватну гімназію для дівчат [358, s. 1]. На підставі аналізу класних журналів приватної школи при монастирі Сестер Василіянок можна зробити висновок, що вона була досить популярною серед українського жіноцтва м. Станиславова. Так, у 1911–1912 навчальних роках у закладі здобувало освіту 85 дівчат, зокрема 24 – в першому класі, 14 – у другому, 24 – у третьому та 23 – в четвертому [8, арк. 37–84].

Посильну допомогу Сестрам Василіянкам в організації навчальних закладів у місті надавало товариство «Взаємна поміч українського учительства», перше відділення якого було створено в Коломиї 1905 р., а 1909 р. товариство функціонувало вже у Станиславові [278, с. 34]. Загалом, Сестри Василіянки відігравали головну роль в освітньо-виховному процесі українських дівчат не тільки міста, але й околиць. Напередодні Першої світової війни завдяки їхній праці створені сиротинець, народна і виділова школа, учительська семінарія, що перебувала під патронатом станиславівського єпископа Г.Хомишина [270, с. 167–168].

З ініціативи членів «Товариства руських женщин» Станиславова 1906 р. було відновлено діяльність започаткованого ними інституту під своєю управою, але в новому приміщенні по вул. Липовій. Вихованками інституту були близько 30-ти дівчат, переважно дочки священників та селян із приміських населених пунктів. Ними опікувалися члени Товариства, зокрема його голова – Антонія Кульчицька, дружина пароха з с. Підпечар. В інституті виховувалися дві її доньки, одна з яких – Олександра Кульчицька-Олесницька – 1914 р. продовжила справу матері й стала черговою головою товариства. Під час Першої світової війни приміщення інституту зазнало руйнувань і було відновлене лише на початку 1930-х рр. [73, с. 431].

Щодо інших закладів освіти у Станиславові, навчання в яких здійснювалося українською мовою, то це так звані «бурси», або недержавні

освітні установи, які створювалися греко-католицькою церквою або просвітницькими організаціями. Напередодні світової війни в місті функціонувала бурса Українського педагогічного товариства, селянська бурса, бурса Інституту св. Йосафата та бурса Товариства св. Миколая. Остання була створена 1877 р. і розміщена на сучасній вул. Чорновола, на місці готелю Станиславів. Бурса утримувалася москвофілами і позбулася статусу москвофільської тільки після Першої світової війни. На жаль, точних відомостей про кількість дітей, які здобували освіту в цих закладах, не вдалося встановити. Відомо, що в бурсі святого Миколая 1877 р. навчалося 50 учнів [189]. Натомість бурса Інституту св. Йосафата створена єпископом Г. Хомишином 1908 р. і її першими учнями були діти, які залишили бурсу святого Миколая через політичні мотиви (москвофільський характер останньої – *В.Л.*). Першим директором Інституту святого Йосафата був Й. Коциловський.

Активізації культурно-освітньої роботи русинів-українців Галичини сприяло створення товариства «Просвіта» у Львові. Засноване 8 грудня 1868 р., товариство належить до перших українських громадсько-культурних товариств у краї. Дослідники діяльності «Просвіти» сходяться на думці, що роль товариства в піднесенні національно-культурного відродження галичан в останній третині XIX – на початку XX ст. була визначальною. Важливість «Просвіти» проявлялася насамперед у тому, що це була організація, яка мала найбільш розгалужену мережу відділень, що тісно між собою взаємодіяли, а отже, забезпечували комунікацію [148, с. 5]. «Просвіта» досягла значних здобутків у поширенні освіти і національному усвідомленні українців як окремої нації [191, с. 22].

Ініціатором створення місцевої філії «Просвіти» у Станиславові 1877 р. був професор місцевої гімназії, мовознавець і культурно-освітній діяч Євген Желехівський [335, с. 130]. Він згуртував навколо себе національно свідомих русинів-українців Станиславова, серед яких були Ю.Олесницький, гімназійні професори С.Недільський, І.Верхратський, І.Яхно, судді Т.Заячківський, І.Герасимович, кандидат адвокатури, доктор М.Бучинський, поет О.Левицький,

брати Леонід, Корнило і Роман Заклинські та ін. [157, с. 278]. «Просвіта» під керівництвом Є. Желехівського рішуче виступила проти москвофілів. Показово, що філія москвофільського Товариства ім. М. Качковського була заснована у Станиславові 19 квітня 1876 р. [317, с. 148], а його центральне відділення сформовано з ініціативи І.Наумовича дещо раніше, 20 серпня 1874 р., в Коломиї [327, с. 207]. В опублікованому в газеті «Діло» протоколі засідань Товариства ім. М.Качковського чітко вказувалося, що його основна мета – протистояти «Просвіті» та ідеям, які поширювали її члени [58, с. 5].

Перші організаційні збори «Просвіти» у Станиславові відбулися 21 березня 1877 р. з ініціативи Є.Желехівського. У своїй промові перед присутніми він вказав на мету роботи, підкреслив завдання і значення «Просвіти». На зборах обрали керівництво міської філії. Однак через недотримання певних формальностей намісництво не затвердило створення філії. Через кілька днів, 25 березня, відбулися другі збори, на яких прийняли, згідно з вимогами намісництва, статут товариства «Просвіта» для місцевої філії і підтвердили вибраний на перших зборах філіальний виділ. Головою міської «Просвіти» обрали Є.Желехівського, заступником – Т.Заячківського з Тисмениці, секретарем – М.Бучинського, контролером – І.Попеля [297, с. 8–9].

Серед напрямків практичної діяльності місцевої «Просвіти» в перші роки були підготовка і проведення святкових вечорів. Так, 8 липня 1877 р. з ініціативи членів філії проведений вечір, присвячений пам’яті М. Шашкевича. Крім міщан і селян з навколишніх сіл, на ньому були присутні гості з Тисмениці та Галича. Розпочав вечір голова філії Є. Желехівський з виступом про життя і заслуги М. Шашкевича перед українським народом. Після цього виступав член місцевого виділу Р. Заклинський. Наступні виступи перепліталися зі співом станиславівських гімназистів. Того ж вечора до філії записалися десять нових членів, вона налічувала близько 100 осіб, з яких до 30 осіб були з Тисмениці [297, с. 9]. Інформація про членів філіальної «Просвіти» міститься в її звітах про сплату членських внесків до центрального виділу. Наприклад, 30 грудня 1882 р. філія відправила 38 зл. рин. та 49 крейцерів, з них

вклади членів становили 12,75 крейцерів та 25,74 крейцери за продані книги. У звіті подано також список членів, які здійснили членські внески [41, арк. 3].

За вісім років головування Є.Желехівського у станиславівській «Просвіті» (1877–1885 рр.) відбулося шість загальних зборів та 12 «відчитів», окремі з яких відбувалися в залі міської ратуші [151]. Про діяльність філії «Просвіти» у Станиславові дізнаємося з матеріалів періодичних загальних зборів. Зокрема, у листі станиславівської філії «Просвіти» до центрального виділу описувалися загальні збори товариства в місті 12 липня 1885 р. На зборах були присутні понад 100 осіб. Відкрив збори заступник голови Т.Заячківський, який у своєму виступі звернув увагу на «невтомну и всесторонну деяльность покійного основателя и голови» Є.Желехівського [18, арк. 7], що передчасно пішов із життя 18 листопада 1885 р. З ініціативи міської філії 4 березня 1886 р. була відправлена поминальна служба Божа за Є.Желехівським [18, арк. 9]. На загальних зборах товариства наприкінці 1885 р. була проаналізована кількість офіційних членів товариства, зокрема зазначалося, що на початку 1883 р. нараховувалося 66 осіб, на кінець 1884 р. – уже 94. 1885 р. до філії вступили сім нових членів, наприкінці того ж року їх кількість сягала понад 100 осіб [18, арк. 7].

Наступним головою міської «Просвіти» Станиславова в 1885 р. обрано М.Бучинського [142, с. 43]. Це був відомий фольклорист та етнограф з юридичною освітою (з 1883 р. вів приватну адвокатську практику в Станиславові). Завдяки тісним контактам з лідерами українського національного руху І.Франком та М.Драгомановим він налагодив роботу місцевого відділення, сприяв заснуванню нових читалень, кооперативів, особисто виступав перед міщанами на суспільно-політичні й культурно-освітні теми тощо [297, с. 52].

Чергові загальні збори «Просвіти» у Станиславові відбулися 18 квітня 1889 р. Під час зборів було сформовано новий виділ товариства. Головою обрали К. Волянського (працював ад’юнктом суду), заступником голови – І. Порайка (капелан при учительській семінарії), касиром і бібліотекарем –

С. Недільського (професор гімназії), контролером – М. Бучинського (адвокат), секретарем – Л.Озаркевича (кандидат адвокатури). Місцевий виділ просив у центрального, щоб на потреби філії залишали не 15% від внесків членів, а щонайменше 25% [18, арк. 15]. Керівництво філії цю вимогу аргументувало тим, що кошти, які залишалися, не покривали всіх витрат. 25 вересня 1889 р. відправили лист від керівництва товариства «Просвіта» у Станиславові до центрального виділу. У ньому, зокрема, голова філії просив покрити видатки на безкоштовний концерт для селян. Кошторис витрат на проведення концерту був підрахований місцевим комітетом і складав 122 зл. рин. 46 кр. [18, арк. 17, 18].

Наприкінці того ж року у складі місцевої філії сталися зміни, зумовлені переїздом Л. Озаркевича до Львова. Про це, зокрема, зазначалося в повідомленні до центрального виділу «Просвіти» 20 листопада 1889 р. На його місце обрано заступником О. Левицького [18, арк. 20]. Наступні повідомлення про діяльність місцевої філії «Просвіти» були пов’язані зі вступом до неї нових членів. Касир С. Недільський 27 червня 1891 р. повідомляв про вступ до товариства І.Деркача (господар із с. Ямниця). Він одразу сплатив членський внесок за 1891 р. у сумі 1 зл. рин. [18, арк. 23]. Нових членів до складу товариства було прийнято рішенням загальних зборів 1893 р. С. Недільський повідомляв про вступ до товариства 23 січня 1894 р. Івана та Михайла Ткачуків, що були господарями з приміського села Крихівців. Вони зробили членські внески у місцеву філію по 1 зл. рин. і просили надіслати їм календарі «Просвіти» на 1894 р. [18, арк. 37, 38].

У листі І. Порайка до центрального виділу 18 лютого 1891 р. зазначалося, що станиславівська філія товариства планувала провести 22 листопада 1891 р. відчити для своїх членів. На них мали прибути багато членів зі Станиславівщини, оскільки було розіслано до 200 запрошень. Під час проведення відчитів, як зазначав І.Порайко, була можливість ознайомити учасників з новим статутом «Просвіти». Оскільки в місцевої філії був тільки один примірник нового статуту, І. Порайко просив у центрального виділу надіслати на 22 листопада до 100 екземплярів [18, арк. 28]. На загальних зборах

станиславівської «Просвіти» 14 вересня 1891 р. були присутні близько 50 осіб і 20 гостей [31, арк. 1].

На загальні збори читалень «Просвіти» у Львові 25 березня 1892 р. делегатами від станиславівської філії були О. Абрасовський і Л. Гузар [31, арк. 32]. Голова «Просвіти» О. Огоновський сказав, що русини-українці Галичини «мусять живо интересуватись справами просвітньо-економічними, бо від способу порішеня сих справ зависить порішенє питаня, чи нам Русинам бути, чи не бути» [296].

У березні 1894 р. станиславівська «Просвіта» провела власні загальні збори. Згідно з програмою збори мали розпочатися після богослужіння в кафедральному храмі. До програми було включено звіт секретаря і касира про діяльність виділу з 14 вересня 1891 р. до березня 1894 р. Наступним пунктом програми було обрання нового виділу, а також планувався виступ о. М. Бачинського про «Каси позичкові». У відповідь канцелярія товариства «Просвіта» у Львові, ще до загальних зборів, надіслала примірники нової літератури. Нову літературу, як зазначав головний виділ, «просимо ласкаво роздавати гостям присутним на загальних зборах філіи» [18, арк. 47, 49].

Головою «Просвіти» м. Станиславова на загальних зборах 19 березня 1894 р. обрано вчителя Станиславівської учительської семінарії С.Недільського. 26 травня він звернувся з проханням до головного виділу, щоб той доручив канцелярії скласти список членів «Просвіти» зі Станиславівського округу і надіслати його місцевій філії. Своє прохання С.Недільський аргументував тим, що без такого списку виділ філії не може зібрати членів товариства з околиць на виклади і не має можливості заохочувати до створення читалень. Такий список, зазначав голова філії, можна було доповнювати на місцях. У списку також містилася б інформація про створені читальні [18, арк. 50, 51].

Про наступні загальні збори членів станиславівської «Просвіти» 13 червня 1895 р. інформував головний виділ заступник голови філіалу д-р Михайло Коцюба. Збори були заплановані на 7 липня 1895 р. і мали таку

програму: 1) відкриття зборів; 2) звіти секретаря і касира; 3) вибори виділу; 4) членські внески; 5) відчити про годівлю худоби і про роботу читалень на селі. Однак через прохання священників з околиці, що, ймовірно, були членами «Просвіти», загальні збори були перенесені на осінь, 1 листопада 1895 р. [18, арк. 56, 58, 61]. Того дня відбулося 14-е засідання місцевого виділу від часу створення філії. На засіданні акцентувалина тому, що діяльність виділу була зосереджена на справах, які зазначалися у статуті товариства, насамперед на просвіті та піднесенні народного добробуту. При цьому місцевий виділ не залишався осторонь, коли виникала потреба взяти участь у народних маніфестаціях. Протягом двох засідань жовтня-листопада 1895 р. виділ обговорив будівництво «Народного дому» у Станиславові. Для вивчення цього питання була створена спеціальна комісія у складі трьох осіб. Вони запропонували проєкт побудови «Народного дому» за рахунок пожертвувань членів місцевої «Просвіти» [31, арк. 8].

До практичної роботи місцевого виділу входила організація так званих відчитів, тобто виступів з рефератами провідних діячів товариства на різні актуальні для членів філії теми, насамперед господарські. На періодичні відчити, організовані філією у Станиславові 7 липня 1895 р., з'їхалися близько 150 селян і міщан з околиць міста [241, с. 28]. Були присутні декілька народних учителів і п'ятеро священників; щоправда, представників станиславівської інтелігенції було досить мало. Здебільшого, ці заходи призначалися для селян, щоб поінформувати їх про новинки в галузі сільського господарства. Відчити, що стосувалися відгодівлі худоби, мав М.Коцюба (професор Державної учительської чоловічої семінарії у Станиславові, згодом керівник товариства «Руська бесіда» [57]). Його виступ зібрання вислухало з великою увагою, а після його завершення розпочалася жвава дискусія. У ній брали активну участь учасники місцевої «Просвіти» о. Бачинський, посол до крайового сейму Й. Гурик, селянин Когутяк та ін. [18, арк. 64].

Голова станиславівської філії «Просвіти» М. Коцюба 4 червня 1897 р. звернувся з листом до головного виділу. У ньому він, зокрема, повідомляв про

наміри провести 16 червня 1897 р. просвітнє віче та збори місцевої філії, на які просив прислати делегата від головного виділу, а також надати грошову допомогу, пов'язану з витратами на підготовку віча в розмірі 15 зл. рин. Віче і збори відбулися в залі Седельмаєра (на місці теперішнього входу до фортечної галереї «Бастіон» з вулиці Любомира Гузара) о 14.00 год. Місцевий виділ 16 червня 1897 р., коли відбулися заплановані заходи, відправив до Львова звіти про діяльність попереднього виділу [18, арк. 82, 88, 89].

Чергове просвітнє віче було організовано станиславівською філією «Просвіти» 3 квітня 1899 р. Афіша станиславівських «русько-народних товариств» від 4 червня 1899 р. запрошувала на святкові вечорниці. Вони пройшли з ініціативи місцевого виділу «Просвіти» 15 червня у Станиславові в залі товариства ім. Монюшка [1, арк. 1]. 1 листопада того ж року філіал організував для своїх членів економічне віче, під час якого розповідали про організацію кооперативного руху [1, арк. 119].

Власне, 90-ті рр. XIX ст. були часом найбільшого піднесення «Просвіти» у Станиславові. Станом на 1899 р. в місті діяло 23 читальні товариства [309]. Пізніші відомості про кількість читалень у Станиславові дещо різняться, адже місцевий виділ керував також осередками «Просвіти» в селах повіту. Як результат, 1912 р. у 72 громадах повіту було 55 читалень [290]. Через 19 років після заснування станиславівська «Просвіта» почала створення власних філій у великих містах повіту, зокрема Товмачі (сучасний Тлумач. – *В. Л.*) 1896 р., у Калуші – 1903 р., 1908 р. – в Богородчанах, Надвірній і Тисмениці, 1910 р. – у Солотвині [82, с. 393] та ін.

Виділ станиславівської «Просвіти» у грудні 1905 р. звітував про свою діяльність за 1904–1905 рр., коли було проведено п'ять засідань. Під час зборів, до виділу на 1906 р. обрали В. Яновича, о. Т. Матейка, д-ра М. Желехівського, посла Й. Гурика, д-ра Р. Перфоцького, А. Крушельницького, В. Чайківського, І. Старокишина, М. Губчака. Головою збори обрали В. Яновича, заступником – Т. Матейка, писарем – Р. Перфоцького, касиром – М. Губчака, контролером – І. Стефанишина, завідувачем бібліотеки – А. Крушельницького, а

В. Чайковського – референтом для виступів у читальнях. Обраний виділ станиславівської філії звернувся з проханням до головного виділу у Львові, щоб збільшити до 25 % суму коштів, яка б залишалася від сплати членських внесків, на потреби філії. 6 січня 1906 р. головний виділ задовольнив це прохання. У 1906 р. філія «Просвіти» міста зініціювала створення з початку нового шкільного року ремісничо-промислової або так званої «Селянської бурси», яка почала роботу 1909 р. [18, арк. 171, 162, 171].

15 січня 1907 р. відбулися загальні збори «Просвіти» у Станиславові. Головою зібрання було обрано В. Яновича, секретарем – А. Крушельницького. У виступах на загальних зборах говорили про те, що філія протягом 1906 р. не проводила активної діяльності, за винятком хіба що створення ремісничо-промислової бурси [22, арк. 1]. Активізація просвітницької діяльності української громади в місті відбулася 1908 р. Так, у жовтні 1908 р. прийняли рішення про створення в місті окремої української музичної школи [310, с. 45]. Це був не перший подібний заклад, адже при міському товаристві «Боян» з 1896 р. діяла дитяча музична школа, яку заснував Д.Січинський [279].

Головний виділ «Просвіти» у Львові періодично надсилав літературу для місцевих осередків товариства, що надходила і до нашого міста. Так, 1908 р. представники станиславівської філії отримали зі Львова 72 книжки, призначені для укомплектування бібліотек і для ремісничо-промислової бурси [18, арк. 194, 214].

11 листопада 1908 р. «Просвіта» м. Станиславова звернулася до мешканців міста з відозвою, у якій вказувала, що на початку листопада того ж року філія придбала «розкішну реальність по вул. Липовій, ч. 80 (сучасна вул. Шевченка. – *В.Л.*), отже, в найкрасній та найздоровішій части міста» [18, арк. 225]. Ціна покупки становила 60 000 кр., за іншими даними, 85 000 кр. У відозві був заклик до українського населення для пожертвувань і позичок, щоб сплатити суму за будинок. Основні кошти для купівлі приміщення 16 січня 1909 р. надав головний виділ «Просвіти» у Львові [19, арк. 6]. 1909 р. в будинку по вул. Липовій було створено заклад під керівництвом пароха с. Підпечери

о. К. Кульчицького, що отримав назву «Селянська бурса» і став найбільшим подібним освітнім закладом міста. У ньому навчалося одночасно 110 учнів [79, с. 64]. Можна сказати, що «Селянська бурса» була соціальним і освітнім проєктом місцевої «Просвіти», адже в закладі навчалися діти, батьки яких не мали можливості оплатити освіту своїм дітям. При закладі діяв також притулок для дітей.

Серед мистецьких заходів, які періодично організовувала станиславівська «Просвіта» для жителів міста, слід відзначити святковий концерт на честь Т. Шевченка 25 квітня 1909 р. [22, арк. 1], а також великий концерт у залі товариства ім. Монюшка (нині – обласна філармонія по вул. Леся Курбаса) 9 червня 1910 р. [1, арк. 4].

Як відомо, «Просвіті» в Галичині судилося стати «матір'ю» українських товариств [309, с. 15]. Приклад і досвід просвітницького товариства сприяв заснуванню Товариства ім. Т.Шевченка (1873 р.), реорганізованого 1892 р. у наукове – НТШ, Руського педагогічного товариства (далі – РПТ, 1881 р.), яке згодом було перейменовано на Українське педагогічне товариство (УПТ), «Рідна школа» [297, с. 7].

Стосовно Руського (з 1912 р. – Українського) товариства педагогічного, яке виникло у Львові 1881 р. і взяло за зразок організаційний устрій «Просвіти», то воно почало активно створювати філії на території Галичини. На останні покладали завдання проводити відповідну роботу серед місцевої громадськості та виконувати роль посередника у зв'язку громади з центральним керівництвом [121, с. 11].

На засіданні Руського товариства педагогічного 3 грудня 1881 р. прийняли рішення надіслати до Станиславова 20 примірників статуту [10, арк. 4]. Мабуть, це пояснювалося потенційною підготовкою до створення в місті в майбутньому філії товариства. Однак повноцінна філія у Станиславові розпочала свою діяльність тільки 1901 р. У грудні 1909 р. з ініціативи членів товариства читали цикл доповідей у «Руській бесіді» для інтелігенції і в «Руській хаті» – для міщан. 1910 р. головою філії був проф. Гнат Павлюх, за

керівництва якого вирішено у співпраці з чинним на той час у Станиславові комітетом «Рідної школи» заснувати приватну народну школу ім. Маркіяна Шашкевича. Реалізувати ці плани вдалося 1912 р. [83, с. 415]. Інформація про створення школи, а також перелік меценатів, які пожертвували кошти на її відкриття, було опубліковано в «Станиславівських вістях» у травні 1912 р. У публікації, зокрема, йшлося: «Школа ім. М. Шашкевича, 4-класна, буде міститись в домі «Сокола» – вул. 3 Мая, 18. Призначення – готувати хлопців до вступу в гімназію. Школа приватна, але безплатна. В 1912 організовуються перший і третій клас. 3-й для тих, хто закінчив 2-класну школу в селі» [306]. На жаль, власного окремого приміщення цей заклад освіти так і не отримав і уроки проводилися в різних закладах міста.

Окремої уваги заслуговує діяльність товариства «Руська бесіда», що виникло 1861 р. у Львові, а згодом почало створювати осередки в інших містах Східної Галичини. Ініціатором заснування 1884 р. станилавівської «Руської бесіди» був Т.Окуневський. Ідейними натхненниками створення цієї організації виступали Є. Желехівський та брати Леонід і Роман Заклинські [91, с. 2]. Членами товариства були вчителі, священники, кооператори та їхні родини зі Станиславова і околиць [92, с. 422–423]. Спогади про «Руську бесіду» залишила активна учасниця громадсько-культурного життя міста Софія Олесницька, дружина Федора Олесницького. За її свідченням, ініціатором створення товариства був безпосередньо Т. Окуневський, який приїхав до Станиславова 1884 р. для проведення адвокатської практики [92, с. 423]. Саме Т.Окуневський став автором першого статуту товариства. Відомими членами новоствореної організації були Євген Желехівський, Леонід і Роман Заклинські, Мелітон Бучинський та ін. Усі учасники були або гімназійними професорами, або вчителями. Зі священників першим членом «Руської бесіди» був о. Василь Ільницький, парох Підпечар (сучасна назва – Підпечери) [275].

Основною сферою діяльності «Руської бесіди» була організація культурних вечорів, читалень, дозвілля, зокрема гра в карти. З цією метою члени сплачували внески, з яких «Руська бесіда» винаймала приміщення, при

цьому активно надавала їх для проведення засідань і зустрічей інших українських товариств міста, зокрема «Товариства руських женщин», «Просвіти». Тільки навесні 1904 р. за кошти українського «Зв'язкового банку» було придбано власне приміщення для «Руської бесіди» по вул. Собеського (нині – вул. Січових стрільців, 24) [92, с. 423].

1903 р. кафедральний дяк І. Полотнюк заснував у Станиславові міщанське товариство «Руська хата». До нього входили переважно залізничники, а також судові й банківські службовці, що проживали в місті та приміському селі Княгинині. Товариство «Руська хата» мало свою читальню і бібліотеку з українськими часописами. Щонеділі воно організовувало популярні читання на різні актуальні теми. При товаристві діяв аматорський гурток під керівництвом і режисурою Н.Сірецького. З його ініціативи взимку члени гуртка влаштовували театральні вистави і товариські вечірки, а влітку проводили свята під відкритим небом, здебільшого, на берегах річок двох Бистриць – Надвірнянської і Солотвинської. Першим головою «Руської хати» був її засновник І. Полотнюк, наступниками – Т. Чернявський, С. Слюсарчук, С. Снігурович та ін. [101, с. 464–465].

Товариство «Руська хата» за своїм складом представляло різні верстви української громади Станиславова. Одним із найактивніших учасників товариства був М. Лемеха, який обіймав посаду секретаря окружного суду в Станиславові [103, с. 662]. Отже, нечисленна українська світська інтелігенція міста, службовці активно долучалися до громадського життя міста. Серед керівників установи цікавою була постать С. Снігуровича, який 1908 р. заснував одне з перших українських виробництв – «Першу руську бляхарську робітню», що до початку Першої світової війни стало одним із найбільших підприємств міста [107, с. 684].

До розвитку громадських ініціатив української громади Станиславова залучалися також спортивні товариства «Сокіл» (засновано 1894 р., станиславівський осередок – 1902 р.), «Січ» (засновано 1900 р., станиславівський осередок – 1908 р.) та «Пласт» (засновано 1911 р.,

станиславівський осередок – 1912 р.). Завданням товариства «Сокіл» було виховання фізично здорових молодих людей, а також як мета роботи ставилася – розвинути в підростаючого покоління позитивні риси характеру – патріотизм, християнські цінності [97, с. 468]. 1902 р. у Станиславові відкрито першу руханко-спортивну філію «Сокола». Місцем її перебування було приміщення місцевої «Просвіти». До цього часу в місті з 1895 р. діяла польська руханкова організація «Сокола».

Поширення пластового руху в Галичині на початку XX ст. мало як зовнішні, так і внутрішні передумови. Зовнішньою першопричиною було поширення світового скаутського руху. Проте кожна національна скаутська організація, що особливо стосувалося «Пласту», прагнула надати цьому міжнародному руху національного забарвлення, спрямувати його на потреби власного народу. Для створення «Пласту» важливе значення мали традиції і потенційні можливості самоорганізації українців, які лежали в площині багатовікового історичного розвитку [312, с. 26, 27]. На жаль, конкретні дані про діяльність «Пласту» в нашому місті напередодні Першої світової війни досить скупі. Це пов’язано з тим, що його станиславівський осередок був під постійним контролем шкільних властей, а його діяльність у довоєнний період тривала близько двох років. Початок діяльності «Пласту» в Станиславові, згідно з матеріалами у пресі та спогадами учасників, припав на 1912 р., тобто через декілька місяців після першої присяги пластунів при Львівській академічній гімназії [72, с. 327].

З метою координації виховної роботи опікунів і зв’язкових «Пласту» 6–8 квітня 1913 р. у Львові відбувся з’їзд з участю пластових відділів із 16 місцевостей Галичини. Станиславівський «Пласт» на з’їзді представляв Григорій Кичун, професор української державної гімназії міста, старшина австрійської армії [260, с. 41]. Він відповідав за організацію пластових гуртків серед учнів станиславівської гімназії та опікувався ними [289, с. 7]. У вересні 1913 р. станиславівський «Пласт» нараховував понад 80 учнів трьох вищих класів гімназії, а заступником і помічником Г.Кичуна став викладач того ж

навчального закладу Осип Левицький [236, с. 152]. На той час міська організація «Пласту» являла собою, по суті, шкільну організацію, що була відірвана від громадського життя. Однак невдовзі популяризація фізкультури, військової підготовки, що включала стрільбу, походи з польовими заняттями та ін., сприяла національно-патріотичному вихованню станиславівської молоді, що гуртувалася в таємних гуртках місцевої гімназії. Міський «Пласт» став новим виховним рухом, що об'єднував молодь [289, с. 8, 9].

Окрему увагу доцільно звернути на діяльність першого в Україні туристичного товариства «Чорногора», заснованого у Станиславові 1910 р. За непідтвердженими даними сучасних львівських дослідників М.Гамкала та П.Романіва, товариство виникло 1907 р. [144, с. 5]. Керівником товариства був С. Стеблицький. У статуті «Чорногори», прийнятому 20 травня 1910 р., йшлося про те, що основним завданням товариства було «пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр; збір матеріалу про ці гори; агітація й пропаганда серед туристів та дослідників природи; співпраця з НТШ у Львові, Австрійським туристичним клубом і Польським Татранським туристичним товариством» [144, с. 5]. НТШ та аналогічними туристичними товариствами австрійців та поляків. Свою діяльність товариство «Чорногора» активно висвітлювало в пресі. Так, у газеті «Діло» 1911 р. було розміщено повідомлення, у якому містився заклик долучатися до «сего першого одинокого українського туристичного товариства, просимо всіх українців, що любуються туристикою …» [59, с. 6]. Водночас у повідомленні містилося оголошення про подорож у Микулинецькі Татри 28 травня 1911 р. [59, с. 6].

На початку XX ст. активність українського громадського життя в місті, як і по всій Галичині, дедалі зростає. Цьому сприяла діяльність української інтелігенції, зокрема композитора і диригента Івана Біликовського, який 1894 р. заснував хор «Станиславський Боян», за аналогією з товариством «Боян», що діяло у Львові та Перемишлі [78, с. 552]. Першим головою «Станиславівського Бояна» був Ромуальд Зарицький, який працював на місцевій пошті, а згодом три роки редагував та видавав «Музичний календар», де публікували статті на

музичні теми, здійснювали огляд музичного життя [78, с. 552]. Особливого піднесення «Станиславівський Боян» набув, коли до його складу входив Д.Січинський, який заснував при товаристві дитячу музичну школу.

9 травня 1903 р. у Станиславові перебував видатний український композитор М. Лисенко, що здійснював поїздку Галичиною з нагоди власного тридцятип'ятиліття музично-мистецької і громадської діяльності. У Станиславові він був тільки три години, у перерві поїздки зі Львова до Коломиї та Чернівців. У листопаді 1905 р. в місті гастролювали видатні українські артисти М. Заньковецька та М. Садовський. У місті виступали українські зірки світового масштабу С. Крушельницька та О. Мишуга [277, с. 96]. Власне, С.Крушельницька була з виступом у місті на початку своєї кар'єри 1898 р. і в пресі не збереглося жодної рецензії на концерт.

З історією нашого міста пов'язано ім'я М. Січинського, який за політичне вбивство у Львові намісника Галичини був засуджений до страти, а потім – до 20-річного ув'язнення. 10 листопада 1911 р. М.Січинський утік зі Станиславівської тюрми «Діброва» [315].

Значний вплив на активізацію громадсько-політичного життя української громади Станиславова в досліджуваний період мав І. Франко. Уперше він побував у місті в червні 1880 р., потрапивши на одну ніч до камери поліційного відділку [140, с. 17, 18]. Це відбулося, коли поета етапували зі в'язниці в Коломиї до рідних Нагуєвичів. Етапування було пішим. Серед івано-франківських дослідників немає спільної думки стосовно того, де утримували І.Франка в Станиславові 1880 р. Б.Гаврилів припускає, що його утримували в ратуші, де були каземати [137, с. 63]. Натомість інші дослідники, зокрема П.Гаврилишин та Р.Чорненький, вказують, що це було в камері місцевого поліцейського відділення, яке розташовувалося на місці сучасної бібліотеки Івано-Франківського медичного університету по вул. Галицька, 7А [135, с. 52].

Удруге І.Франко приїхав до Станиславова у серпні 1883 р., можливо, за завданням однієї зі львівських газет [140, с. 18]. Дослідник творчості І.Франка Р.Горак пише, що, спілкуючись з М.Павликом, поет писав йому «Я незадовго

надіюсь на пару годин заїхати до Вас до Коломиї, бо буду в Станіславі, де маю виписувати різні старі папери і документи» [156, с. 96]. Власне, І.Франко перебував у Станиславові з 10 до 26 вересня 1883 р. і після цієї поїздки в його спогадах і творах починає з'являтися прізвище Дзвонковська (мається на увазі місцева вчителька Ю.Дзвонковська, з якою в поета були романтичні стосунки – *В.Л.*) [141, с. 185]. Можна припустити, що цей візит до міста мав винятково особистий характер. Дослідники встановили, що І.Франко відвідував Станиславів тричі [178].

І. Франко долучився до різних напрямків діяльності української громади Станиславова кінця XIX – початку XX ст. Франкові перебування і діяльність у місті детально описав й охарактеризував івано-франківський дослідник П. Арсенич [113, с. 6–11]. Єдина неточність, яка часто вказується в контексті участі І. Франка в громадському житті Станиславова, – це те, що поет згадав про відвідини міста у творі «Українсько-руська мандрівка літом 1884 року» [113, с. 8]. При цьому офіційно маршрут організованої туристичної подорожі проходив за напрямком: «Дрогобич – Східниця – Урич – Підгородці – Корчин – Верхнє Синьовидне – Тишівниця – Труханів – Бубнище – Долина – Калуш – Коломия – Делятин – Дора – Микуличин – Шипот – Майдан – г. Говерла – г. Шпиці – Гаджин – г. Піп-Іван – Буркут – Жаб'є – Кути» [329]. Тому міста влітку 1884 р. І.Франко не відвідував.

Важливу сторінку в історії мистецького і культурного життя української громади Станиславова мало відкриття 1911 р. товариства «Український народний театр ім. Івана Тобілевича». Ініціатором його створення був голова «Просвіти» міста, відомий лікар та меценат Володимир Янович [101, с. 574]. Перша вистава театру відбулася 12 лютого 1911 р., це була п'єса «Наталка Полтавка» І. Котляревського [104, с. 574]. Режисерка вистави М. Дмитракова доручила ролі двом молодим учням Станиславівської гімназії Олександрові Любасовському та Лесеві Яґенчукові [99, с. 599].

Станом на 15 грудня 1913 р. у Станиславові функціонували такі культурно-просвітницькі та спортивні товариства чи їхні філії: «Просвіта» (з

1877 р.), Руського товариства педагогічного (з 1881 р.), «Руська бесіда» (з 1884 р.), «Станиславський Боян» (з 1894 р.), Січ» (з 1908 р.), «Взаємна поміч українського учительства» (з 1909 р.), «Чорногора» (з 1910 р.), «Український народний театр ім. Івана Тобілевича» (з 1911 р.), «Пласт» (з 1912 р.), «Сокіл» (з 1902 р.) та ін. [105, с. 463].

Звернемо увагу на медичну сферу у Станиславові, де жили і працювали відомі лікарі В. Янович (1868–1931 рр.), Р. Яросевич (1861–1934 рр.) та Я. Грушкевич (1873–1964 рр.). Характерно, що жоден з них не був уродженцем Станиславова, але в різний час вони проводили тут медичну практику й активно долучалися до громадського життя міста. В. Янович був першим українцем, який відкрив власну медичну практику в нашому місті 1900 р. У 1910 р. він ініціював створення Українського лікарського товариства у Львові, був керівником станиславівської філії «Просвіти», членом Українського національно-демократичного об’єднання [93, с. 603–604]. З 1905 р. лікарем у Станиславові працював соціал-демократ Р. Яросевич, який 1911 р. очолив таємний комітет для визволення із в’язниці М.Січинського. Після втечі останнього з-під варти він був арештований, але через брак доказів про співучасть у допомозі М.Січинському його звільнили [93, с. 604]. Р. Яросевич брав участь у політичному житті ЗУНР як один з лідерів Української соціал-демократичної партії. 1909 р. медичну практику в Станиславові розпочав офтальмолог Я. Грушкевич, який працював у місті до своєї смерті в 1964 р. [93, с. 605]. Окрім медичної практики, Я.Грушкевич долучався до просвітницької роботи. Зокрема, 1911 р. в календарі «Просвіти» він опублікував розвідку «Про трахому», у якій намагався розповісти про це захворювання, наводив правила його запобігання [93, с. 605].

Таким чином, друга половина XIX ст. була часом активної національно-культурної діяльності української громади Станиславова. Цьому сприяли як конституційні перетворення в імперії Габсбургів, так і перехід національного проводу від духовенства до представників світської інтелігенції. Як наслідок, можна говорити про створення і діяльність місцевих осередків культурно-

просвітницьких товариств і об’єднань – «Товариство ім. М.Качковського» (з 1876 р.), «Просвіта» (з 1877 р.), «Станиславівський Боян» (з 1894 р.), «Український народний театр ім. Івана Тобілевича» (з 1911 р.) та ін. Важливим напрямком діяльності місцевої української громади стала боротьба за українськомовну освіту, що проявилася у відкритті 1905 р. Станиславівської української гімназії. Її відкриття було результатом консолідованої діяльності української громадськості міста й послів Галицького сейму. На початку XX ст. активно розвивається мережа приватних освітніх закладів, які створювалися з ініціативи «Товариства руських женщин» – жіночий інститут (1906 р.), Греко-католицької церкви – бурса Інституту св. Йосафата (1908 р.), Сестер Василіянок – «Інститут Марії» (приватна гімназія для дівчат, з 1909 р.), товариства «Просвіта» – «Селянська бурса» (1909 р.). У цих закладах одночасно навчалося близько 250 українських дітей, що назагал не давало змоги суттєво підвищити рівень освіченості населення.

3.3. Політична діяльність української громади Станиславова

Представники передової української інтелігенції в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. мали на меті збереження і розвиток національної самобутності, що втілювалася в народній мові, культурно-побутових традиціях, релігії, уявленні про історичне минуле тощо. Політичні ідеї ГРР в 1848 р. – вимоги національно-територіальної автономії історичної, української частини Галичини (Східної, на відміну від Західної, польської) та розширення прав русинів-українців – глибоко вкорінювалися у свідомості дедалі більшої частини галичан та в різний спосіб інтерпретувалися в діяльності основних суспільно-політичних течій, що набули розвитку в останній третині XIX ст. – народовців, русофілів (москвофілів) та радикалів. Окрім того, деякі члени української громади міста різною мірою долучалися до польського національного руху, що загалом було традиційною практикою для тогочасної Галичини.

Першими проявами громадської активності деяких представників української громади Станиславова після придушення революційних подій «весни народів» 1848–1849 рр. була діяльність у напівтаємних організаціях – громадах. Процес утворення громад у Галичині став важливою складовою в розвитку українського національного руху, що активізувався на початку 1860-х рр. під впливом національного відродження Наддніпрянщини та конституційних реформ у Габсбурзькій монархії. Перші українські громади народовців зіграли вирішальну роль у перенесенні елементів української ідентичності, сформованих на підросійській Україні, на галицький ґрунт. Вони сприяли наближенню галицьких мовних норм до загальноукраїнських, поширенню новітньої української літератури та історичної свідомості на теренах Галичини. Молоде покоління намагалося гармонійно поєднати українську національну ідею зі слов'янською, протистояти російському панславізму і сформулювало власну федеративну програму [318, с. 379].

Реформи 1860–1870-х рр., що перетворили імперію Габсбургів в конституційну монархію і дали поштовх демократизації суспільного життя, сформували специфічні умови для розвитку українського національного руху, коли одночасно декларувалася рівність національних мов народів імперії й унеможливлювалося вирішення політичної складової національного питання. У випадку Галичини остання проблема проявлялася в тому, що польська адміністрація краю всіляко перешкоджала розвитку українського шкільництва, культури, видавництва тощо. Хоч русини-українці намагалися протистояти цим процесам, постійно звертаючи увагу на мовне питання під час роботи Галицького крайового сейму, польська сеймова більшість ініціювала прийняття 1867 р. статуту крайової шкільної ради, що визначав польську мову обов'язковою для вивчення в усіх школах краю [343, с. 42]. У 1860-х рр. процес полонізації крайової адміністрації значно посилився. Подібні обмеження активізували діяльність національно свідомої української інтелігенції, що активно почала долучатися до культурно-просвітньої роботи в рамках другого, організаційного етапу національного відродження [199, с. 21].

Усе це сприяло зростанню рівня політичної свідомості місцевого населення, розвитку національної культури, зокрема свою роботу українські депутати Галицького сейму, що почав діяти 1861 р., спрямували на відкриття окремих або українізацію вже існуючих гімназій [361, с. 46]. Періодичні виборчі кампанії до крайового сейму та австрійського парламенту, що був відновлений 1861 р., активізували громадське життя Галичини, були проявом формування політичної свідомості, включаючи Станиславів та приміські села.

Громадсько-політичне життя у Станиславові активізувалося й після того, як місто 1867 р. внаслідок нової адміністративної реформи Австро-Угорської імперії стало центром нового повіту й отримало статус повітового міста [177, с. 10]. Населення міста отримало змогу обирати магістрат, члени якого призначали зі свого складу бургомістра, його заступників, а також керівників комісій (т. зв. асесорів). Першим бургомістром міста було обрано лікаря за фахом, поляка Антонія Суханека (1866-1870 рр.) [177, с. 11]. Наступним бургомістром упродовж 1870–1888 р. був Ігнацій Камінський, у 1889-1896 рр. цю посаду обіймав Валерій Шидловський, а з 1896 до 1919 р. – єврей Артур Німгін [123].

У вересні 1868 р. у Станиславові відбулася масштабна так звана «мармулядова пожежа» (почалася з подвір’я Ханни Двойри (нині вул. Шевченка, 26), наймити якої варили у дворі сливове варення – мармуляду – *В.Л.*). Тодішнього бургомістра А.Суханенка звинуватили в неналежній організації боротьби з вогнем і ліквідації наслідків пожежі. Назагал, у місті повністю було знищено 260 будинків, згоріла ратуша, пошкоджено вірменський костел тощо [79, с. 85]. Наступником А.Суханенка став обраний 1870 р. доктор права, поляк Ігнацій Камінський. На посаді бургомістра він проявив себе як досвідчений організатор, отримавши допомогу від держави та інших міст, досить швидкими темпами відбудував Станиславів після пожежі. Під час перебування на посаді бургомістра І.Камінського темпи розбудови міста зросли [123].

Сам І.Камінський досить прихильно ставився до українського населення міста, що в той час не перевищувало 20%. Як депутат австрійського парламенту і Галицького сейму (чотири каденції впродовж 1867–1884 рр.), він подавав законопроєкти, спрямовані на врегулювання українського питання в Галичині. Так, 1875 р. І.Камінський виніс на розгляд крайового сейму постанову про розробку проєкту «Закону про національності», що, на його думку, мав урегулювати міжнаціональні відносини [201, с. 57]. Як зауважує дослідник Л. Ілин, І. Камінський у своєму виступі апелював до ідей угодовської акції Ю. Лаврівського й закликав до українсько-польського політичного компромісу [201, с. 57]. За цю пропозицію він зазнавав критики з боку польської преси [354, с. 221].

Упродовж 1860–1870-х рр. відбулася структуризація українського національного руху Галичини, у якому виокремилася русофільська (москвофільська) та народовська течії. Прихильники останнього напрямку створювали напівтаємні гуртки-громади за прикладом Наддніпрянської України. Народовські ідеї підтримувала переважно молодь, перші громади народовців виникли при місцевих гімназіях. Як результат, у Станиславові в місцевій гімназії, що, як польсько-німецький навчальний заклад, 1784 р. отримала статус міської гімназії з п’ятикласною формою навчання, у 1860-х роках була створена таємна учнівська організація – «Громада» [158, с. 188]. Гуртківці мали на меті проведення національно-культурної роботи патріотичного спрямування серед української молоді, що навчалася в гімназії. Одним з організаторів гуртка був Остап Терлецький (1850–1902 рр.) – відомий у майбутньому галицький громадсько-політичний діяч, історик, публіцист [242, с. 187].

Перші збори громадівців відбулися восени 1865 р. на околиці Станиславова, на березі річки Бистриці. На зборах виступав В. Навроцький, що звернув увагу присутніх на необхідність збирати і вивчати народні звичаї, традиції, обряди та інші фольклорні матеріали, популяризувати рідну історію, мову, літературу. Ці заходи, на його думку, повинні були сприяти кращому

пізнанню самобутності та національних прагнень русько-українського народу; вони мали політичний характер [328, с. 164–165]. Традиційно дослідники вказували, що народовська громада у Станиславові почала діяти 1865 р., очевидно, маючи на увазі той факт, що тоді вона набула більш-менш чіткої внутрішньої організаційної структури. Проте перші згадки про станиславівську громаду (щоправда, малочисельну) трпляються ще з січня 1863 р. Сам О.Терлецький пізніше визнавав, що у Станиславові вже тоді існувала невелика громада [318, с. 383]. Ключовою постаттю у заснуванні народовського руху у Станиславові був молодий учитель Омелян Гороцький, що підтримував регулярні тісні контакти зі львів'янами [318, с. 383]. Згодом він став одним з найактивніших учасників Галицько-руської матиці й запам'ятався тим, що в липні 1864 р. пропонував використовувати «чигиринсько-переяславський» діалект у публікаціях часописів і перекладах книг [55, с. 80].

По суті, станиславівська громада була заснована восени 1865 р. (того ж року було перезасновано і львівську громаду. – *В.Л.*) з ініціативи львівського семінариста О. Непоправного іа місцевих гімназистів О. Терлецького та В. Навроцького [318, с. 383]. У 1865–1867 рр. учасники місцевого громадівського гуртка видавали рукописну газету «Зірка», писарем і редактором якої був О. Терлецький. Допомагав йому В. Навроцький, який одночасно писав статті під псевдонімом В. Небиловця. Так, в одному з рукописних номерів газети була опублікована стаття краєзнавчого характеру В. Небиловця «Місто Калуш» [293, с. 20–21].

Громада у Станиславівській гімназії, як і народовські громади в Галичині, мала свою структуру, статут, керівні органи. При вступі до громади складали урочисту присягу. Причому єдиного тексту присяги не було. Члени громад дотримувалися суворої таємниці про їх існування для того, щоб уникнути нагляду чи переслідування з боку адміністрації навчального закладу і поліції [242, с. 188]. Водночас прийняття у громаду сприймали як вступ до козацького лицарського ордену: самі громадівці називали себе козаками, керувалися принципами братерства, старалися вбиратися у козацький одяг та поводились у

щоденному житті так, як би це робили козаки. Са́ме козацький стрій був тією наочною ознакою, що відрізняла «своїх» від «чужих» і давала змогу провести своєрідні межі своєї національної спільноти [318, с. 384].

У рукописній праці «Спомин про громаду станиславців в роках межи 1867–1877» Р. Заклинський звернув увагу на історико-краєзнавчу спрямованість громади. На думку автора, під час засідань по черзі кожен з громадівців виступав із рефератом, що стосувався переважно історичної чи літературної тематики. У своїй бібліотеці молоді громадівці мали періодичні видання, історичну літературу, серед якої були, зокрема, історичні праці львівського дослідника І. Шараневича, етнографічні, літературні видання та інші матеріали краєзнавчого спрямування. О. Терлецький пригадував, що коли з'явився у Станиславові один екземпляр історичної поеми Т.Шевченка «Гайдамаки», то буквально за декілька днів його майже на шматки рознесли [227, с. 50].

Станиславівська громада підтримувала стосунки з аналогічним напівтаємним гуртком учнів Тернополя. На основі аналізу спогадів Є. Олесницького можна зробити висновок, що на початку 1870-х рр. в Галичині сформувалася мережа напівтаємних громад, головною серед яких була львівська. Відомий галицький правник Є.Олесницький також згадував про активне листування між членами гуртків-громад у Тернополі, Бережанах, Станиславові, Самборі, Львові [94]. Назагал, можна погодитися з думкою українського дослідника А. Цаля, що «таємні організації національного спрямування, які засновувалися серед молоді Східної Галичини з початку 1860-х років, сприяли українському відродженню в краї» [338, с. 122].

Вагомий вплив на політично активну частину української громади Станиславова, як і загалом Галичини, крім Т. Шевченка, мав наддніпрянський політичний діяч М. Драгоманов. Він через дію Емського указу був змушений емігрувати з Росії, пропагував ідеї «громадівського соціалізму» з Женеви (Швейцарія), останні роки життя провів у Софії (Болгарія). Він став, по суті, першим видатним наддніпрянським діячем, який 1875 р. відвідав місто

особисто. У замітці «1875 рік і мій обйізд австрійскоі Руси» він згадав про своє короткотривале перебування в місті, зокрема проживання в старого приятелся «Січовика» (на жаль ім'я та прізвище цієї особи не відоме), а відтак поїздку в карпатські села [76, с. 82].

Серед русинів-українців Станиславова найбільш активні контакти з М. Драгомановим підтримував фольклорист та громадський діяч, випускник станиславівської гімназії М. Бучинський (1847–1903 рр.). У липні 1884 р. він заснував у Станиславові власну адвокатську контору, у якій працював до останніх днів життя [138, с. 82–83]. Окрім того, М. Бучинський у 1860-х – на початку 1870-х рр. записав близько тисячі фольклорних та етнографічних матеріалів у різних населених пунктах на Прикарпатті [179, с. 36–37].

Постать М. Бучинського є важливою для українського національного руху в Галичині. Він був одним з найактивніших кореспондентів М. Драгоманова, з яким листувався в 1870-х рр. і вважався найбільшим «станиславівським другом» І. Франка [142]. Наприклад, у листі М.Драгоманова до М.Бучинського, датованого 25 грудня 1872 р., перший висловлює подяку за те, що М.Бучинський надіслав йому примірники журналів «Основа», «Правда», «Календаря», й цікавився також примірниками газети «Слова», у яких публікувалися виступи москвофіла В.Ковальського [179, с. 445-446].

Са́ме за контакти з М.Драгомановим М. Бучинський був арештований поліцією 1877 р., того ж року, що й І. Франко. Під час огляду в нього виявили близько п'ятисот листів від М. Драгоманова, В. Навроцького, О. Терлецького [142, с. 43]. Мабуть, найкращою (хоч і надто емоційною) характеристикою М. Бучинського були слова І. Франка, написані в листі до О. Рошкевич 1879 р.: «Пан М.Бучинський – се цікавий екземпляр українофіла, колись радикала і ніби-соціаліста, котрий тепер «страха рада юдейська» став поступовим раком і stulił ogon» [142, с. 44]. В останній тезі він критикував станиславівського адвоката, який після свого арешту відмовився від радикальних, соціалістичних ідей і зайнявся професійною діяльністю.

Важливим напрямком діяльності громадівців в останній третині XIX ст. було поширення серед місцевої інтелігенції історичних знань про Україну. Зокрема, виникла потреба все більше вводити вітчизняні історичні дослідження у шкільні підручники, написання та видання популярної науково-історичної літератури. До цієї роботи долучилися, крім професійних істориків, викладачі гімназій, які поєднували педагогічну роботу та історико-краєзнавчі дослідження [138, с. 85]. Значних здобутків у цьому плані досяг В. Ільницький (1823–1895 рр.), що впродовж 1849–1858 рр. (з перервою на навчання у Відні) працював викладачем у станиславівській гімназії, з 1858 до 1861 р. – у другій Львівській, 1861 р. був призначений директором тернопільської гімназії [231, с. 682; 239], згодом, з 1892 р. – директором Львівської академічної української гімназії, а також головою комісії з підготовки та написання шкільних підручників при крайовій шкільній раді [84, с. 511–512]. Він написав низку історично-наукових розвідок під псевдонімом «Денис з-над Дністра», а також чимало досліджень з географії, історичну драму «Настя», опублікував багато праць з історії, археології та дипломатії [26, арк. 2; 96, с. 653–655].

У 1889–1890 рр. у станиславській гімназії діяв окремий український учнівський гурток «Поступ». Інформація про його існування збереглася в архівних документах і спогадах письменників Д. Лукіяновича та М. Яцкова. Організаторами гуртка були В. Будзиновський і М. Савіцький. Згодом його очолив учень 6-го класу гімназії Денис Лукіянович. До складу товариства входило близько 30 учнів гімназії та декілька – з реальної школи, а також з учительської семінарії. Учасники товариства підтримували стосунки із залізничниками м. Станиславова, а також гімназистами з Коломиї, Стрия, Львова, Тернополя. З гуртком налагодив зв’язки прихильник радикальних ідей, у майбутньому видатний український письменник Василь Стефаник, який тоді навчався в Коломийській гімназії. До товариства входили також деякі учні-поляки [259, с. 133].

Перші збори учасників «Поступу» відбулися під приводом навчання співу. З вересня 1889 р. таємні збори відбувалися на квартирі Є. Косевича, куди

переїхав Д. Лукіянович. Під час зборів гуртківці знайомилися з творами письменників і готували доповіді на різні теми: Д. Лукіянович – «Про походження людини», Є. Косевич – «Про народні пісні», М. Яцків – «Життя і творчість Воробкевича» та ін. Після обговорення і дискусій з приводу доповідей Д. Лукіянович роздавав гуртківцям книжки. Під час наступних зборів кожний учасник був зобов'язаний розповісти зміст прочитаної книжки. Літом 1889 р. Д. Лукіянович їздив до Львова, де за допомогою І. Франка та М. Павлика придбав книги і періодику. З протоколів слідства дізнаємося, що учасники гуртка читали радикальний журнал «Народ», який видавали І. Франко та М. Павлик у Коломиї, твори М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, народовські газети «Діло», «Зоря», «Батьківщина», літературу видавництва товариства «Просвіта», бібліотеки Є. Олесницького та ін. [259, с. 134].

Гурток «Поступ» був одним із найактивніших у плані популяризації української культури, історії. Так, 1 червня 1890 р. з ініціативи гуртківців у Станиславові відбувся з'їзд гімназистів, які входили до таємних українських гуртків. Захід формально був присвячений сторіччю Великої французької революції 1789–1794 рр., чим, по суті, вказувалося на важливість проголошених революцією ідей рівності, свободи і братерства для українського національного руху. Серед відомих делегатів з'їзду були В. Стефаник та Л. Мартович, які представляли філію гуртка «Поступ» у Коломиї [244, с. 394].

Важливе місце в діяльності громад у Галичині посідало проведення декламаторських вечорів, куди нерідко запрошували ширшу публіку. Часто такі заходи були присвячені річниці від дня народження і смерті Т. Шевченка в березні. Під час таких вечорів, як правило, зачитували доповіді, особливо якщо мали прийти учні, які ще не були залучені в український громадівський рух [318, с. 385–386]. Так, у березні 1890 р. учасники гуртка станиславівської гімназії разом з членами товариства «Руська бесіда» взяли активну участь в організації вечора, присвяченого роковинам смерті Т. Шевченка. На вечорі 31 березня 1890 р. у Станиславові виступив І. Франко з доповіддю «Тополя» Т. Шевченка. Цікаво, що Д. Лукіянович, який тоді навчався у гімназії

Станиславова, у своїх спогадах писав, що учасники акції зібралися не так послухати твори Кобзаря, як поспілкуватися з І. Франком [244, с. 394].

Після цих зборів дирекція місцевої гімназії отримала донесення, що між учнями 5–7-х класів ведуться антирелігійні й ворожі щодо існуючого ладу розмови. Розслідуванням негайно зайнялися директор і два ксьондзи-катехити [352]. На квартирі Д. Лукіяновича було зроблено обшук та допитано 38 учнів [114, с. 2]. Вивчивши зібрані матеріали справи, керівництво гімназії у Станиславові вирішило на учительській нараді 4 червня 1890 р. покарати учасників гуртка. Згідно зі звітом дирекції від 6 червня, крайова шкільна рада ухвалила рішення про відрахування з тамтешнього закладу таких учнів: Дениса Лукіяновича з 6-го класу, Є. Косевича, К. Волянського, П. Пітулея з 5-го класу, а також З. Гординського і М. Яцкова з 4-го класу за «проголошування на постійних спільних сходинах ідей, ворожих існуючому суспільному ладу і таких, що свідчать про їх релігійну та моральну розбещеність, залишаючи за собою право надалі загострити цю дисциплінарну кару» [29, арк. 6].

Остаточне вирішення цієї резонансної справи взяли на себе крайові власті Галичини, що притягнули найбільш активних членів до судової відповідальності. Розглядом справи безпосередньо займався львівський крайовий карний суд, що вивчав тільки особливо важливі справи. У результаті судового процесу учні Д.Лукіянович, К.Волянський, Є.Косевич були засуджені до різних термінів ув’язнення, інші учасники учнівського гуртка покарані рішенням дирекції гімназії [259, с. 653–655]. Після відбуття покарання Д. Лукіянович залишився у Львові, де продовжив навчання в університеті та політичну кар’єру як член заснованої 1890 р. Русько-української радикальної партії – першої української політичної партії в Галичині і в усій Україні [165, с. 74; 168, с. 174].

Соціальна активність учнів станиславівських гімназій пояснювалася насамперед тим, що в закладах, які офіційно мали бути двомовними (навчання польською та українською), наприклад, у державній учительській семінарії міста, це правило виконували формально. Так, 1894 р. Ю. Шлемко, який

прийшов на навчання з Коломийської гімназії, писав, що декларований утраквізм (двомовність) учительської семінарії можна було спостерігати тільки на деяких предметах, проте загалом семінарія мала виразно польський характер. Польський професор З. Євтковський ділив учнів на дві категорії: з білим піднебінням (поляки) і з чорним піднебінням (русини), а на уроках німецької мови практично викладав польську. Серед тих, хто поширював українофільські настрої, був, насамперед, катехит о. І. Порайко [42, арк. 1]. Ю. Шлемко, порівнюючи Станиславівську гімназію з Коломийською, зазначав: «У Станиславові не було того доброго звичаю, як у Коломиї, де учні ходили до школи в національному одязі» [42, арк. 1]. До цих умов ще додавалися й односторонні виклади з історії та географії. Згаданий Ю. Шлемко писав: «Богдан Хмельницький в очах польського професора – якийсь бандит, козаки – «дикарі», а польський селянин стоїть культурно багато вище від українського» [42, арк. 2].

Отже, є всі підстави говорити про дискримінацію й утиски української молоді у Станиславівській державній учительській семінарії за мовною та етнічною ознакою. За цих умов між семінаристами-українцями виник 1896 р. таємний гурток «Товариство завзятців», що було перейменовано пізніше в «Товариство на статутах». Основна мета новоствореного товариства полягала в поширенні української національної самосвідомості. Засобами для досягнення цієї мети були добірна бібліотека, часописи, відчити, спільне читання історичних творів, дебати, екскурсії, розмови, продаж українських книжок тощо. Головними авторами творів, з яких гуртківці черпали й ширили українську національну ідею, були Т. Шевченко, М. Драгоманов та І. Франко [201, с. 56]. Ініціювали створення цього гуртка В. Герасимович, Ю. Шлемко, М. Колопенюк, П. Бойчук, С. Єворовський, Михайло і Микола Данилюки та О. Маєвський [42, арк. 2].

Члени гуртка за 12 австрійських крон у місяць винаймали кімнату, де проживав один з його учасників. На столі в кімнаті стояв бюст Т. Шевченка. Кожний новий учасник клав руки на нього, а голова гуртка читав присягу, у

якій ішлося про те, що кожен учасник завжди буде чинити чесно, навіть тоді, коли б довелося терпіти, не зрадить нікого, інакше чекає на нього помста. Для того, щоб новий член вступив до гуртка, його повинен був хтось із дійсних членів підготувати і поручитися за нього [42, арк. 2–3]. Членам гуртка доводилося стикатися і вирішувати важливі соціальні питання своїх товаришів [42, арк. 4]. Важливу роль у таємному гуртку відіграв професор гімназії Роман Заклинський. Хоча він безпосередньо і не ходив на засідання, проте знав, що на них відбувається, давав поради в критичні моменти членам товариства та книжки зі своєї бібліотеки [42, арк. 4]. Визначаючи політичний характер товариства, Ю. Шлемко зазначав: «Не потребую й додавати, що «Товариство завзятців» не мало антидержавного характеру. Але це була не тільки романтика!» [42, арк. 8].

Важливою сторінкою активізації громадського життя українського населення Станиславова стало створення 8 грудня 1884 р. першого в Україні жіночого громадського об’єднання– «Товариства руських женщин». Ініціаторкою створення товариства була Наталія Кобринська (дочка священника з Белилуї, що на Івано-Франківщині, який обирався послом до крайового сейму та імперського парламенту, власне 1882 р. він узяв дочку з собою до Відня, де та й познайомилася з передовими політичними ідеями Європи. – *В.Л.*). У статуті, ухваленому 7 жовтня 1884 р., ішлося, що першочерговим завданням товариства є розвиток освіти серед українського жіноцтва краю [122, с. 425–426]. Реалізація цієї ідеї передбачала духовне збагачення, заклала підґрунтя економічної незалежності та матеріальної самоспроможності жіночої частини населення, що залишалася в більш безправному становищі порівняно з чоловічим. Водночас, жіночий рух з початкових стадій діяльності активно працював над пробудженням національної свідомості українок [272, с. 4]. Н. Кобринська обстоювала ідею залученості жінок до політичного життя, що традиційно залишалося в Галичині прерогативою чоловіків [283, с. 125].

Ідейним натхненником створення першого громадського товариства українських жінок у Галичині був І. Франко. Він підтримував особисті контакти з Н. Кобринською і безпосередньо вплинув на формування її політичного світогляду [345]. Головою «Товариства руських женщин» обрали Н. Кобринську, заступницею – Аделю Желехівську. У виділі товариства працювали Софія Бучинська, Катерина Винницька, Емілія Ничаївна, Іванна Остерман та Євгенія Порайко. Перше засідання виділу відбулося 9 листопада 1884 р. в приміщенні «Руської бесіди» у Станиславові [308, с. 10]. Відкриваючи засідання Н.Кобринська у своєму виступі заявила: «…Могучі сили, що дрімали століття, тепер прокидаються, а нові течії прошибають світ духа й матері» [48, с. 2]. Під цими «новими течіями» вона мала на увазі передусім соціальні та економічні ідеї фемінізму, що проникали в Галичину із Західної Європи.

Однією з перших важливих справ товариства була підготовка Н. Кобринською видання альманаху, в якому розміщували твори українських жінок з обох боків австро-російського кордону, що засвідчувало національну єдність, соборність України. Журнал побачив світ 1887 р. у Львові під назвою «Перший вінок». Н. Кобринська встановила тісні зв’язки з жінками Наддніпрянщини, зокрема Оленою Пчілкою [73, с. 426]. Як головний ідеолог організаційного об’єднання українського жіноцтва краю, Н. Кобринська чітко сформулювала основні напрямки розвитку новоствореного товариства. Насамперед, це була діяльність національно-патріотичного спрямування, об’єднання українських жінок різних соціальних станів і політичних поглядів навколо ідеї рівних політичних і економічних прав жінок [253, с. 230].

У середовищі тогочасного українського суспільства, переважно консервативного за поглядами, Н. Кобринська послідовно утверджувала ідеї фемінізму. Публіцистичний доробок авторки («Пані Шумінська», «На цвинтарі», «Полишений» та ін.) характеризував основні параметри тодішніх ліберально-феміністичних поглядів [215, с. 65]. Дослідниця жіночого руху в Галичині О. Маланчук-Рибак говорить про феномен галицького фемінізму, який полягав у тому, що боротьба за права жінок мала політичне, соціальне і

культурне спрямування і знайшла підтримку не тільки серед жіноцтва, а й серед студентської молоді, деяких галицьких політиків, зокрема І.Франка [254, с. 5–6]. Дослідниця філософської спадщини Н. Кобринської А. Швець констатувала, що громадська активістка, реалізуючи свої ідеї, зіткнулася з такою перешкодою, як «недозрілість інертного жіночого загалу до поступовіших проєвропейських віянь» [348, с. 700]. Загалом, Н. Кобринська своїми ідеями випередила час, адже в основі її світоглядних орієнтацій була концепція синергії «культурно-освітньої, соціально-економічної, політичної європеїзації української нації» [348, с. 700]. Ми цілком погоджуємося з висновком А.Швець, що поширювані Н.Кобринською ідеї були елементом європеїзації, адже вони були привнесені із Західної Європи й позитивно, що саме Станиславів став осередком поширення фемінізму в Україні.

Представниці «Товариства руських женщин» долучалися до проведення культурно-просвітніх акцій, підтримували промисли та виробництва, на яких використовувалася переважно жіноча праця, тощо [254, с. 6]. Значний вплив на зміцнення позицій товариства та сповідуваних ним ідей серед української громади Станиславова мали організовані його членами 1885 р. народні торжества, присвячені М. Костомарову. У заході взяв участь громадський діяч, педагог і письменник із Наддніпрянщини О. Кониський. Він був прихильником заснування у Станиславові першої української жіночої організації [270, с. 166].

З обранням головою товариства 1894 р. І. Кокорудз відбулася активізація громадської діяльності «Товариства руських женщин» у Станиславові. З її ініціативи вперше в місті було організовано свято Миколая в грудні 1894 р. для 80-х українських дітей. Програма свята включала виставу «Коза дереза», у якій взяли участь понад 20 дітей у постановці голови товариства. Під час свята організаторки акції проводили ігри, розваги, демонстрували та тлумачили картинки, вручали дітям подарунки. Наступного року, в березні 1895 р., члени товариства влаштували вечір, присвячений роковинам від дня народження і смерті Т. Шевченка [270, с. 166].

З ініціативи «Товариства руських женщин» 19 травня 1902 р. у Станиславові відбулося друге жіноче віче в Галичині. Перший подібний захід був ініційований Н. Кобринською 1891 р. у Стрию. На ньому з рефератом на тему «Жіночий рух і завдання жінки на майбутнє» виступала Костянтина Малицька [271, с. 206]. На віче 1902 р. зі Львова прибули делегати від «Клубу русинок», серед яких були Марія Білецька, Ольга Барвінська та ін. На той час головою «Товариства руських женщин» була Антоніна Кульчицька. 1906 р. з метою покращення освіти для дівчат товариство придбало по вул. Липовій (сучасна вул. Т.Шевченка) будинок для майбутньої дівочої бурси [73, с. 427]. Заклад був розрахований на 30 учениць – усі були дочками переважно священників сусідніх зі Станиславовом сіл [73, с. 430].

Політична діяльність української громади Станиславова активізувалася в умовах політизації національного руху і проявилася в заснуванні перших політичних партій та обґрунтуванні в їхньому середовищі ідеї незалежності України як далекосяжної мети на зламі XIX–XX ст. Центром громадсько-політичного життя Галичини був Львів, де працювала більшість лідерів українських партій (Русько-українська радикальна партія (створена 1890 р.), Українська національно-демократична партія (1899 р.), Католицький русько-народний союз (створений 1896 р.), Українська соціал-демократична партія (створена 1899 р.), Руська народна партія (створена 1900 р.)) і ухвалювалися основні політичні рішення. Водночас до процесу розбудови партійно-політичної системи долучилося чимало українців Станиславова, які брали активну участь у політичному житті краю.

Політизації національного руху русинів-українців Станиславова сприяла активна передвиборча боротьба до Галицького крайового сейму та австрійського парламенту, що почалася ще в 1860-х рр., але на зламі XIX–XX ст. набула крайньої гостроти. За підрахунками львівського дослідника І. Чорновола, зі Станиславівського округу до Галицького сейму з 1861 до 1914 рр. було делеговано вісім українських депутатів [343, с. 83]. Причому самих представників української громади міста було шестеро, зокрема двоє

селян з Долішнього Угринова – Й. Гурик та Л. Винничук. Перший був членом Української національно-демократичної партії й обирався послом упродовж двох каденцій з 1889 до 1907 р. і, за словами К. Левицького, відзначався ерудованістю та обізнаністю в господарських питаннях краю [86, с. 231]. Високий рівень фахової підготовки селянського депутата можна пояснити тим, що він був одним з очільників філіалу «Просвіти» у Станиславові. Л. Винничук обирався до сейму також впродовж трьох каденцій у 1895–1901, 1908–1914 та 1913–1914 рр. [343, с. 276]. Л. Винничука вважали «пропольським» послом, адже під час голосування він завжди підтримував ініціативи польської сеймової більшості. Л.Винничук не входив до жодної української партії, але 1913 р. став членом Української національно-демократичної партії.

У науковій літературі є відомості про участь мешканців Станиславова у виборчих кампаніях до крайового сейму та австрійського парламенту наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, Й. Гурик, якого обрали депутатом з четвертої селянської курії, часто проводив відкриті зустрічі з мешканцями Станиславова, під час яких розповідав про роботу сейму та українських послів. Подібні зустрічі відбувалися, як відомо, в 1890 та 1895 рр., а їх учасниками було декілька сотень жителів міста та сусідніх сіл [209, с. 10-11]. Описуючи протистояння на виборах між Й. Гуриком та Л. Винничуком, дослідники вказують, що останній на виборах 1895 р. вдавався до зловживань – підкупу виборців, організації безкоштовних обідів [209, с. 12].

Ще два посли, обрані від Станиславова в різний час, були москвофілами. Один із них – І. Добрянський, обраний послом на окрузі Станиславів-Галич під час додаткових виборів у 1881 р. [343, с. 260]. Іншим москвофілом був Б. Криницький, який працював радником Станиславівського окружного суду, а був депутатом сейму в 1908–1913 рр. [341, с. 144].

Депутатами Галицького крайового сейму були також духовні особи – станиславівські єпископи Ю. Сас-Куїловський та Г. Хомишин, які отримали так звані вірильні мандати. Упродовж 1901–1903 рр. посольським мандатом

володів адміністратор Станиславівської єпархії В.Фацієвич, який після обрання єпископом Г. Хомишина поступився місцем [343, с. 264].

Не вдаючись до аналізу практичної діяльності послів, обраних від Станиславова до крайового сейму, зауважимо, що пропорційно в плані станової належності були представлені селяни, світська та духовна інтелігенція (по двоє від кожного стану). Причому обидва представники світської інтелігенції Станиславова були москвофілами. Однак політичні позиції галицьких москвофілів в українському русі поступово послаблювалися на користь народовців.

Аналіз передвиборчої боротьби та кількісний склад депутатів від Станиславівського виборчого округу за 1861-1914 рр. дає підстави зробити висновок, що українське населення міста не мало внутрішньої політичної єдності та важко знаходило компроміс із політичними осередками довколишніх сіл. Як наслідок, найбільш активним депутатом від міста був селянин Й. Гурик у 1889 – 1907 рр.; він активно звітував перед міською громадою про виконану роботу. Натомість, Л. Винничук, Б. Криницький та І. Добрянський дещо дистанціювалися від громади, і в тогочасній пресі не зафіксовано повідомлень про їхню публічну діяльність у місті, представлення перед громадою власних ініціатив. Проблемою можна вважати і те, що вірильні мандати, якими володіли місцеві єпископи, не приносили практичних дивідендів для українського руху. Ані Ю. Сас-Куїловський, ані Г. Хомишин, наскільки відомо, не відзначалися активною сеймовою діяльністю.

Характеризуючи політичну активність русинів-українців Станиславова, слід звернути увагу й на те, що цікавими були дебати навколо виборів послів до австрійського парламенту (до 1873 р. послів до парламенту обирали депутати крайового сейму. – *В.Л.*). Уперше представник української громади Станиславова мав шанс бути обраним депутатом до Державної ради в 1900 р. Згаданий Й. Гурик, який балотувався по п’ятій курії виборчого округу Станиславів–Товмач–Бучач, тільки 60-ма голосами поступився польському кандидату Я. Валевському [210, с. 15].

У контексті аналізу політичної активності українського населення Станиславова доцільно звернути увагу на постать Р. Яросевича, уродженця Косівщини, який з 1905 р. проживав у місті й працював лікарем-стоматологом при місцевій Дирекції залізниць. Упродовж 1897–1900 р. Р.Яросевич був депутатом австрійського парламенту, 1899 р. став співзасновником Української соціал-демократичної партії, активно дописував на українську тематику в австрійській пресі [255]. Серед громадсько-політичних діячів найбільш відомим у місті був адвокат, посол до австрійського парламенту в 1907-1918 рр. Лев Бачинський, який 1910 р. поселився у Станиславові [102, с. 635] і працював в адміністративному суді [213]. Період його найбільшої громадсько-політичної активності припав на час існування ЗУНР, столицею якої в січні – травні 1919 р. був Станиславів. Л. Бачинський став комісаром Станиславівського повіту, а згодом – віцепрезидентом Української національної ради.

Назагал, рівень політизації української громади Станиславова був не надто високим. Це, насамперед, можна пояснити значно меншою кількістю представників світської інтелігенції порівняно зі Львовом. Перевагою Львова була наявність університету, українські студенти якого (на кінець XIX ст. з 3000 студентів університету 25% були українцями [211, с. 422]) цікавилися політичним життям провінції та імперії загалом, брали активну участь у національному русі. З іншого боку, жодна українська політична партія Галичини не сформувала до 1914 р. розвинутої мережі місцевих осередків чи представництв, як це вдалося, для прикладу, культурно-освітньому товариству «Просвіта». Як наслідок, можна говорити про окремих мешканців Станиславова, які долучалися до роботи радикальної, соціал-демократичної та Української національно-демократичної партії. Членом останньої був, зокрема, Л. Винничук, що як член партії переміг на сеймових виборах 1913 р.

Окрім згаданого Д. Лукіяновича, прихильником радикальних ідей, співзасновником і учасником РУРП був С. Данилович. Працюючи впродовж 1885–1886 рр. адвокатом у Станиславові, С. Данилович більше уваги приділяв не політичним, а економічним питанням, зокрема опублікував статті «Справа

хлопської земельної власності» (1901 р), «Страйк рільничих руських робітників» (1905 р.), «В справі аграрних реформ» (1909 р.) [109, с. 42]. Власне, 1886 р. на народному вічі у Станиславові він представив власну економічну програму, у якій вказав не недосконалість чинної системи оподаткування та права пропінації. Однією із причин, чому С. Данилович обрав економічну сферу, було те, що, на його думку, «простого народа не обходять спори літературні, він не розуміє та й не вважає потрібним розуміти наших спорів о язик» [169]. У своїх спогадах С. Данилович визнавав, що основний вплив на його систему цінностей та громадсько-політичну думку справив І. Франко [170, с. 394].

Власне С.Данилович 8 грудня 1886 р. організував у Станиславові масштабне селянське віче. Загалом відомо про шість подібних заходів у місті. Окрім згаданого селянського віча, в січні 1892 р. з участю відомого львівського політика Й. Данилюка було проведено мітинг робітників та селян сусідніх сіл, а в квітні того ж року – чергове віче, у якому взяли участь С. Данилович та І. Герасимович. Наймасштабнішим за кількістю учасників та за ідеями, що популяризувалися, було віче в червні 1892 р. з участю І. Франка та М. Павлика. За матеріалами тогочасної преси, що інформувала про це віче, можна припустити, що воно мало політичний характер, бо висувалася ідея забезпечення конституційного права українців на навчання рідною мовою. Зокрема, В. Нагірний під час свого виступу висловив вимогу, щоб «русинам подати можність образувати себе і в висших школах в язиці матернім» [288].

Кінець 1890-х – початок 1900-х рр. став періодом активізації суспільно-політичного життя в Галичині. Станиславів став осередком проведення в 1905 та 1906 рр. двох масштабних віч, що прокотилися в той час усією територією Галичини. У першому випадку, 28 листопада 1905 р. учасники маніфестації виступали з гаслами реформування виборчого права. Одним із лідерів політичного виступу був Л. Цегельський, який виголосив промову перед учасниками (близько трьох тисяч осіб) з детальним поясненням специфіки імперського законодавства у сфері виборів [209, с. 16]. 30 січня 1906 р. у

Станиславові відбулося масштабне окружне віче, учасниками якого було від 8 до 10 тис. осіб. Основою вимогою учасників віча була реформа виборчого права [209, с. 16].

Хотілося б також виділити організоване українськими діячами у Станиславові віче, що відбулося 12 травня 1912 р. в будинку «Руської бесіди» за участю Ю. Олесницького та Л. Бачинського. Перший з них був рідним братом Є. Олесницького, який 1911 р. відкрив у Станиславові власну адвокатську контору, активно долучався до роботи культурно-просвітніх товариств. Л. Бачинський, про якого вже згадувалося, – це відомий політичний діяч, адвокат, посол до імперського парламенту, який з 1910 р. проживав у Станиславові [54, с. 3]. Як повідомляла газета «Діло», участь у заході взяли 400 осіб, які представляли українську громаду Станиславова, а також селянство сусідніх сіл. Результатом віча стало прийняття резолюції з чотирьох пунктів, у яких ішлося про якнайскоріше заснування українського університету, висловлювалася підтримка українській парламентській фракції, що обстоювала це питання. Водночас наголошувалося, що «лиш університет заснований у Львові може заспокоїти всі культурні потреби українського народу» [54, с. 3].

На нашу думку, можна виокремити декілька закономірностей суспільно-політичного розвитку української громади Станиславова, що мали як позитивні, так і негативні ознаки. Позитивним можна вважати той факт, що українське населення активно долучалося до суспільних процесів у Галичині, інтерес до політичного життя був досить високим. Цьому сприяла, насамперед, зміна в соціальній базі провідників національного руху в краї, що відбулася в останній третині XIX ст. Замість духовенства, більш консервативного за своїми поглядами, лідерами суспільно-політичної думки поступово ставали представники світської інтелігенції – адвокати, судові урядники, професори гімназій.

Таким чином, з 1860-х рр. внаслідок конституційних і демократичних реформ у Габсбурзькій монархії поступово активізується суспільно-політичне життя в Галичині, що не оминуло і м. Станиславів. Заснування громад,

напівтаємних і таємних учнівських товариств у місті з середини 1860-х рр. було важливим етапом на шляху до політизації національного руху, сприяло зростанню впливу представників світської інтелігенції в політичному житті. Вихідці зі Станиславова, як і загалом Прикарпаття, були активними учасниками політичних процесів Галичини кінця XIX – початку XX ст., але місто не стало центром політичного життя краю, на відміну від Львова. Це пояснювалося насамперед тим, що соціально і політично активна молодь залишала місто й продовжувала навчання в університетах Львова, Кракова чи Відня. Серед найбільш активних у політичному житті представників української громади Станиславова можна назвати В.Будзиновського, Н.Кобринську, І.Кукурудз, Д.Лукіяновича, В.Навроцького, М.Савіцького, О. Терлецького, політиків і депутатів Галицького сейму та австрійського парламенту Л.Бачинського, Л.Винничука, Й.Гурика, С. Даниловича, Р.Яросевича та ін.

3.4. Релігійне життя української громади

Духовно-культурний розвиток українського населення Станиславова в другій половині XIX – на початку XX ст. був тісно пов’язаний з процесом створення Станиславівської єпархії Греко-Католицької церкви (далі – ГКЦ) та її діяльністю. Греко-католицьке духовенство в умовах багатовікового ополячення українського населення Галичини не асимілювалося, а, навпаки, зберегло свою етнічну самобутність. На середину XIX ст. греко-католицькі священники являли собою єдину освічену верству українського суспільства. Право на одруження греко-католицьких священників і наслідування їхніми синами професії батька в більшості випадків сприяли своєрідній стратифікації священицького стану, що отримав характер, подібний до шляхетського чи дворянського. Як наслідок, формувалася тяглість історичних традицій, відбувалися процеси стабілізації розвитку української еліти в Галичині [110, с. 70].

У процесі зростання ролі греко-католицького духовенства в суспільному житті русинів-українців Галичини визріли умови для інституційного

розширення ГКЦ [331, с. 23]. Необхідність заснування нової єпархії відчувалася довгий час і мала різні аргументи. Насамперед, велика територія Львівської єпархії, що налічувала близько 1200 парафій, ускладнювала процес управління. Уперше питання про створення окремої Станиславівської єпархії порушили ще 1790 р. галицькі єпископи П. Білянський та М. Рилло. Вони подали прохання до австрійського цісаря Леопольда III про утворення у Львові Галицької митрополії та просили дозволу на заснування третього єпископства [173, с. 5]. М.Вуянко вказує, що 1790 р. мова не йшла саме про Станиславівське єпископство. Уперше місто Станиславів було згадано 1842 р. [134, с. 20].

Вчергове необхідність утворення третього греко-католицького єпископства в Галичині обговорювала на своєму 101-му засіданні 14 вересня 1849 р. ГРР. Відповідно до рішення Ради було відправлено делегацію у складі о. протоієрея Михайла Куземського і проф. Євстахія Прокопчиця до імператора Франца–Йосифа з проханням дозволити заснувати нове єпископство. Наступним кроком у справі відкриття єпископства була нова петиція до імператора від львівського митрополита і кардинала Михайла Левицького і перемишльського єпископа Григорія Яхимовича 18 березня 1850 р., у якій аргументувалася потреба створення єпископства безпосередньо у Станиславові [79, с. 67]. На нову єпархію покладалося завдання охопити своєю діяльністю українське населення, що проживало на території південно-східної Галичини та Буковини. У відповідь цісарським декретом від 28 травня 1850 р. було надано попередній дозвіл на створення Станиславівської єпархії з відповідним фондом. Остаточно вирішити це питання пропонували апостольському престолу [79, с. 66].

Апостольський престол у Римі підтримав ініціативу створення єпископства у Станиславові, про що, зокрема, стверджувалося в рескриптах австрійського Міністерства віросповідань від 22 вересня 1850 р. Внаслідок низки прийнятих рішень львівська митрополича консисторія розділила дієцезії у своєму шематизмі на 1850 р. Згідно з визначеним поділом, до львівської дієцезії мало належати 28 деканатів, у яких нараховувалося 870 057 осіб, а до

станиславівської – 20 деканатів, що, за підрахунками, мали 699 321 особу. З цією метою у статуті Галицького крайового сейму від 26 лютого 1861 р. зазначалося, що вірильний голос як віриліста (отримував мандат за посадою без участі у виборах) у сеймі мав отримати той, хто стане станиславівським єпископом. До його обрання це право голосу належало помічникові львівського єпископа. Однак заснування окремого єпископства на деякий час відтермінувалося через те, що Папа Римський так і не видав спеціальної булли для створення єпархії [79, с. 67].

Перепони на шляху створення Станиславівської єпархії були зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. Зокрема, на перешкоді стали внутрішньополітичні події в Австрійській імперії, насамперед, поразка революції 1848–1849 рр., посилення абсолютистських тенденцій у післяреволюційне десятиліття, пізніше – конституційні реформи в Габсбурзькій монархії 60–70-х рр., що призвели до перетворення Галичини фактично в польську автономну провінцію Австро-Угорської імперії [110, с. 77, 78]. Проти виступало і римо-католицьке духовенство, адже відкриття нової єпархії вимагало додаткових коштів [237, с. 289]. Усупереч твердженням римо-католицького духовенства, О. Заклинський у своєму виступі в австрійському парламенті 5 травня 1879 р. аргументовано довів, що Галицький релігійний фонд складався також із коштів «руського обряду». З огляду на це, русини-українці мали однакові права з представниками римо-католицького кліру [172, с. 18]. 1865 р. О. Заклинський був парохом у Богородчанах, а з 1870 р. став послом до Галицького сейму, 1873–1879 рр. його обрали до австрійського парламенту. Про необхідність заснування єпископства са́ме у Станиславові О. Заклинський говорив у своїй промові в парламенті. Отже, українські церковні діячі аргументовано підтримували ідею створення окремої єпархії [79, с. 66].

У парламентській промові О. Заклинський навів цікаву статистику: «В цілій Австро-Угорщині живе рівно 3 600 000 греко-католиків, а 3 000 000 греко-православних, отже, уніатів є на 600 000 більше ніж православних, себто

нез'єдинених із Римським Престолом» [77, с. 106, 107]. Основним аргументом на користь відкриття єпископства у Станиславові він називав те, що в більшій греко-католицькій громаді є тільки дев'ять єпископів, а в меншій, православній – 19. Цікаво, що в самій Галичині було тільки два греко-католицькі єпископства – Львівське і Перемишльське, інші функціонували на Буковині та в Закарпатті [77, с. 106, 107].

Серед причин, через які процес заснування у Станиславові окремої єпархії затягувався, на думку краєзнавця В. Полєка, були «інтриги польського римо-католицького духовенства і польської шляхти, які вважали, що нове єпископство зміцнить релігійне, культурне і політичне становище нашого народу в Західній Україні, протистоятиме ополяченню українців» [294, с. 120].

На початку 1885 р. справа окремої єпархії ГКЦ у Станиславові була успішно завершена. 26 березня 1885 р. Папа Лев XIII видав буллу про створення окремої Станиславівської єпархії. Рішенням від 12 лютого 1885 р. цісар Франц-Йосиф I іменував, а Папа Лев XIII на таємній Папській Консисторії затвердив і канонізував станиславівським єпископом архідиякона львівського капітулу отця-мітрата доктора Юліана Пелеша (1834–1896 рр.). У храмі св. Юра у м. Львові 27 березня 1885 р. Ю.Пелеш прийняв єпископські свячення з рук Галицького митрополита С.Сембратовича і львівських архієпископів С.Моравського (латинського обряду) та І.Ісаковича (вірменського обряду). 10 січня 1886 р. єпископ Ю.Пелеш був урочисто інтронізований. У церемонії взяли участь представники місцевої влади, інтелігенції та духовенства. Станиславівський староста вручив єпископові Ю.Пелешу єпископські відзнаки [172, с. 23].

Події, які передували процесу відкриття єпархії, а також сама процедура інтронізації детально описані в науковій літературі. Дослідники звернули увагу, що ця подія спричинила неабиякий резонанс на сторінках місцевої преси. Особливо активно її обговорювали на сторінках львівського «Діла» [185, с. 393]. Вчені акцентували на тому, що заслуга у відкритті греко-католицької єпархії належить бургомістру Станиславова І.Камінському, який у такий спосіб

намагався не допустити перетворення Коломиї в релігійний осередок Прикарпаття [185, с. 397–398].

Урочисте представлення громадськості Станиславова першого греко-католицького єпископа Ю.Пелеша відбулося в міському театрі 1 листопада 1885 р. Під час святкування на його честь звучала кантата А.Вахнянина на слова В.Масляка, відбулася постановка п’єси О.Огоновського «Федько Острозький». Відкриття окремого єпископства ГКЦ мало особливе значення для культурного і духовно-релігійного розвитку української громади Станиславова. Місто стало центром греко-католицької єпархії [293, с. 19]. У результаті створення Станиславівської єпархії Галицька митрополія ГКЦ на українських землях у складі Австро-Угорщини наприкінці XIX ст. мала п’ять єпархій, зокрема Львівсько-Галицько-Кам’янецьку, якою управляв митрополит за допомогою єпископа-помічника, Перемишльсько-Самбірсько-Сяноцьку, Станиславівську, а також Мукачево-Ужгородську і Пряшівську на Закарпатті [267, с. 59].

Важливе значення в налагодженні роботи новоствореної митрополії мав храм у центрі міста. У зв’язку із забороною діяльності єзуїтського ордену 21 липня 1773 р. восени того ж року, відповідно до цісарського патенту, костел у Станиславові, який належав ченцям, було офіційно закрито. Його приміщення призначили для гімназійної молоді. У період 1828–1835 рр. через появу тріщин у стінах будівлі костел передали під військовий магазин. 1835 р. проведено реставраційні роботи та перетворено приміщення храму в каплицю для учнів католицького обряду [161, с. 22]. 1847 р. напівзруйнований костел віддали під греко-католицьку парохіальну церкву і зробили перші реставраційні роботи. З утворенням греко-католицького єпископства у 1885 р. церква стала Свято-Воскресінським кафедральним собором. Важливою складовою в організаційному становленні Станиславівської єпархії стала реставрація кафедрального храму. Для залучення коштів на реставрацію храму єпископ Ю.Пелеш видав у червні 1889 р. пастирський лист. У ньому, зокрема, зазначалося, що церква перебуває в невідповідному стані. Заклик єпископа

підтримала громадськість міста та єпархії. У результаті станом на червень 1891 р. для реставрації катедри серед громадськості було зібрано пожертв на суму 6 184 злотих ринських [172, с. 34, 35].

Свою діяльність перший станиславівський єпископ ГКЦ розгорнув у трьох основних напрямках: організаційно-кадрове зміцнення новоутвореної єпархії, душпастирська та духовно-просвітницька робота. Під час єпископства Ю.Пелеша було остаточно визначено територію й кордони Станиславівської єпархії. Зокрема, до неї відійшло 20 деканатів колишньої Львівської єпархії – Богородчанський, Буковинський, Бучацький, Галицький, Городенківський, Густинський, Жуківський, Заліщицький, Коломийський, Косівський, Кудринецький, Надвірнянський, Пістинський, Скалатський, Снятинський, Станиславівський, Тлумацький і Тисменицький, Устецький, Чортківський. Деканати розміщувалися на території чотирьох циркулів (округів) та 15 повітів. Загальна площа єпархії складала 440 кв. миль, нараховувала 745 тис. вірних, 436 парафій та 524 священники [110, с. 78].

За сприяння нового єпископа вдалося налагодити стабільне фінансування єпархії з державного бюджету. На початковому етапі діяльності Станиславівського єпископства було придбано кілька будинків та земельних ділянок у приватних осіб. Ці заходи заклали основи для його подальшого економічного забезпечення. 1887 р. створено «Вдово-сирітський фонд», з якого надавали матеріальну допомогу сім’ям священників у випадку їхньої смерті. 1889 р. в єпархії виникло Товариство взаємної допомоги дяків під патронатом єпископа. Перелічені товариства відіграли важливу роль у наданні матеріальної допомоги служителям культу та їхнім сім’ям, що зміцнило соціальний статус священника в суспільстві [110, с. 86, 87].

Для покращення управління єпархією випускали два періодичних видання: «Вісник Станиславівської єпархії», «Шематизм греко-католицького кліра єпархії Станиславівської». «Вісник» почав виходити з липня 1886 р., спочатку не періодично, а згодом як щомісячник до 1939 р. На «Вісник» покладали завдання донести до священників на місцях нову інформацію,

зокрема розпорядження церковної та світської влади. Це дало змогу впорядкувати єпархіальне діловодство і покращило виконання розпоряджень. 1887 р. почали виходити шематизми, інформація в яких з кожним роком подавалася значно доступніше порівняно з «Вісником». Спершу подавалися дані про парафію, священника, школи, дотації для пароха, згодом містилися відомості про давні грамоти, церковні книги та ікони, канонічні візитації та ін. Це дало змогу завершити організаційне оформлення основних єпархіальних органів, створило умови для організаційного управління єпархією [172, с. 31]. Внаслідок організаційного становлення Станиславівської єпархії виникли передумови для активізації ГКЦ своєї діяльності. Вона була спрямована на збереження за церквою ролі провідника національного руху в Галичині. Значення ГКЦ в суспільно-політичному житті єпископ Ю.Пелеш окреслив у своєму виступі про уніатство на зимовій сесії Галицького сейму 1885–1886 рр. [172, с. 35].

Важливе значення мала діяльність першого станиславівського єпископа у сфері освіти, де церква поступово втрачала свої позиції у зв’язку з секуляризацією. У квітні 1886 р. єпископський ординаріат видав розпорядження про обов’язковий виклад релігії у школі. Воно опиралося на відповідне розпорядження Крайової шкільної ради та на державний шкільний закон від 14 травня 1869 р. Названі розпорядження і нормативно-правові акти передбачали, що викладати релігію в школі повинен обов’язково священник, за крайніх обставин – світська особа, але з дозволу єпископа [174, с. 39].

Щоб не допустити поширення москвофільства і зміцнення впливу православ’я, у станиславівській єпархії було створено комісію цензорів. Вона складалася зі священників В.Фацієвича, І.Литвиновича, А.Струтинського, Л.Витошинського, К.Костецького та І.Козловського. Цензорська комісія заборонила поширення в Станиславові православних часописів «Наука», «Слово Боже», низку книг, виданих у Києво-Печерській Лаврі та Почаївській друкарні. Водночас розвитку релігійного життя в єпархії сприяло товариство св. Ап. Павла. З ініціативи членів цього товариства проводилися реколекції для

духовенства та вірних, поширювалася релігійно-моральна література [174, с. 41].

3 серпня 1891 р. стало відомо, що греко-католицького капітула Ю.Сас-Куїловського буде призначено єпископом у Станиславові. Про це 10 серпня 1891 р. було надруковано в газеті «Діло». Новий єпископ приступив до виконання своїх обов'язків 9 листопада 1891 р. [21, арк. 2]. У зв'язку зі скликанням львівського провінційного синоду цю номінацію здійснювали поспішно. Під час роботи синоду єпископ Ю.Сас-Куїловський активної участі не брав, але в найбільш принципових питаннях виступав на захист прав і привілеїв ГКЦ. У вересні 1891 р. Ю.Сас-Куїловський видав послання до духовенства і вірних своєї єпархії, у якому окреслив обов'язки священників та закликав вірян до молитви. До кожного розділу послання єпископ додав відповідні повчання для вірних. Після завершення роботи львівського синоду станиславівський єпископ розпочав канонічну візитацію своєї дієцезії, заборонивши урочисті прийоми [294, с. 121–123].

Програма урочистого привітання єпископа Ю.Сас-Куїловського була призначена на 12 листопада 1891 р. Відповідно до неї рівно об 11 год. на залізничній колії станції Єзупіль єпископа зустріли представники станиславівської капітули разом зі священниками єзупільського деканату. О 12.30 год. у колійовому палаці Станиславова, залі першого класу, нового єпископа привітали керівник державного уряду, маршалок повітової ради, бургомістр міста. У привітанні брала участь «депутація руських мешканців міста», від імені якої виступив місцевий купець Т.Стахевич. Від єпархіального духовенства зі словами привітання виступив о. С.Ленкавський [21, арк. 6]. У великому супроводі єпископа провели через ринок і площу Франциска до кафедральної церкви. По дорозі делегація відвідала вірменський та католицький костели. Після урочистого богослужіння єпископа Ю.Сас-Куїловського представники духовенства та громади міста супроводжували вулицями Карпінського, Казимирівською, Собєського, Липовоюй (нині – відповідно вул. Галицька, Мазепи, Січових Стрільців, Шевченка) до

єпископської палати, з балкону якої єпископ здійснив ієрейське благословення для мешканців міста і всього кліру. З 15 год. відбувався прийом у єпископа, на якому побувало духовенство, урядники крайового староства, дирекція скарбової каси податкової. На аудієнції були присутні професори середніх шкіл, семінарії, урядники відділу поштового і телеграфного, закладу карного, ради повітової і ради м. Станиславова [21, арк. 8].

Польські представники теж брали участь у привітанні нового єпископа. Вони сподівалися, що він буде сприяти реалізації їхньої політики у сфері національно-культурного життя [284, с. 153]. З ініціативи польської молоді було створено «живий коридор» від залізничної станції до резиденції єпископа. Проте Ю.Сас-Куїловський намагався абстрагуватися від польських впливів та протистояти антиклерикалізмові представників радикального напрямку. На час призначення станиславівським єпископом Ю.Сас-Куїловський мав власні погляди на роль церкви в галицькому суспільстві. Він, по суті, не втручався в політичні справи та виступав насамперед як духовна особа. Єпископ акцентував на виконанні душпастирських обов’язків священниками та на моральному вихованні вірних з метою збереження і утвердження християнських цінностей [208, с. 155].

Нові історичні умови в Галичині, що склалися до приходу в станиславівську єпархію Ю.Сас-Куїловського, зумовлювали низку важливих напрямків роботи єпископа. Одним із найголовніших пріоритетів залишалося організаційне зміцнення єпархії. ГКЦ була змушена піклуватися про збереження провідної ролі церкви в суспільному житті краю в умовах становлення системи політичних партій. Останні намагалися сформувати новий тип галичанина – політично свідомого, активного та незалежного. Для окреслення своєї роботи у вересні 1891 р. владика видав свій перший пастирський лист. У ньому Ю.Сас-Куїловський зазначив, що його головним завданням буде «подавати вам здорове зерно євангельської науки, мої святительські обов’язки для Вашого добра духовного совісно виконувати і

єпархією тою по закону Божому і уставам Св. Церкви католицької по-батьківськи і з усією справедливістю управляти» [208, с. 156].

Єпископ Ю.Сас-Куїловський сприяв розвитку братств тверезості, які сприймав як один із засобів для духовного вдосконалення частини населення Станиславівської єпархії. З цією метою в листопаді 1896 р. він звернувся з пастирським листом «Про братства тверезості», де роз'яснював правила вступу та обов'язки його членів. Як приклад, єпископ наводив Статут братства тверезості Станиславівської єпархії, затверджений Апостольським Престолом. Ці об'єднання сприяли викоріненню, зокрема на селі, поширеного в той час явища – пияцтва [208, с. 159]. Саме «Братство тверезості» виникло у Станиславові 12 листопада 1844 р. [207]. Єдиним маркером, що дає змогу визначити ефективність діяльності «Братств тверезості», є кількість прихожан, які записалися до так званої «золотої книги» та взяли обітницю не вживати спиртне. Однак на практиці кількість виробленого і проданого алкоголю в Галичині другої половини XIX – початку XX ст. тільки зростала.

За час єпископства Ю.Сас-Куїловського було проведено капітальний ремонт кафедрального собору. З цією метою 1893 р. єпископський ординаріат видав розпорядження «Про збирання добровільних пожертвувань на прикрашення Церкви Воскресіння в Станиславові» [50, с. 29]. Протягом 1893–1898 рр. на проведення ремонтних робіт зібрано 42 485 золотих ринських. З цієї суми частка єпархії складала 10 тис. зл. рин., єпископ особисто пожертвував 15 тис., з державної казни надійшло 10 тис., решту коштів надали інші жертводавці. Активно долучився до відновлення кафедральної церкви Теодозій Комісарук, який займався позолоченням і виконував різьбярську роботу. Від єпархії він отримав похвальні відгуки і, оскільки проживав у Станиславові на вул. Собєського, 5 (нині – вул. Січових Стрільців), а ціни на виконувану ним роботу були доступними, консисторія закликала духовенство робити в нього замовлення [50, с. 29].

Під контролем єпископа єпархія піклувалася про забезпечення церков необхідними речами для належного проведення богослужінь. У березні 1897 р.

єпископська консисторія звертала увагу священників на майстерню з виготовлення культових речей українського ремісника Петра Дуткевича. Він проживав у Станиславові на вул. Бельведерській 4 і виробляв чаші, дароносиці, Євангелія, хрести, ліхтарі, а також займався позолоченням церковного посуду [51, с. 73]. 1897 р. представники консисторії зобов'язали духовенство до 15 липня подати інформацію, у яких місцевостях у святкові дні греко-католицького обряду проводять торги і ярмарки. Ці дані консисторія планувала передати до центрального комітету уряду для того, щоб розмежувати в часі святкові дні та торгівлю. Аргументувалося ці заходи таким чином: «о устронении того зла, котре не толь понижає наш св. обряд але також подкопує релігійне чувство и моральность у нашого народа» [52, с. 80].

Особливу увагу єпископ Ю.Сас-Куїловський приділяв розвитку освіти. 1893 р. ординаріат зобов'язав духовенство ГКЦ підтримати товариство «Шкільна поміч» у Станиславові. Основним аргументом було, що «до всіх шкіл публічних, які суть в престольному місті єпархії Станиславівської, ходить до 600 руських дітей…» [50, с. 76]. Отже, духовенство зобов'язували матеріально підтримувати «Шкільну поміч» та особистим прикладом заохочувати представників української громади до вступу в товариство.

Діяльність Ю.Сас-Куїловського у сфері освіти спрямовувалася на формування серед молоді релігійних цінностей для зміцнення авторитету церкви в народі [208, с. 162]. ГКЦ та Станиславівська єпархія сплачували податки до місцевого бюджету. Станом на 1899 р. податок до Львова з єпархії склав 1102 зл. Причому особисто-доходовий податок Ю.Сас-Куїловського становив 357 зл., а податок за шкільний округ – 17 зл. [21, арк. 1].

Щоб посилити роль церкви в житті галицького українства Галичини та Станиславова зокрема, єпископ 1896 р. видав розпорядження про скликання у місті 1897 р. першого Єпархіального синоду. Він відбувся 29–30 вересня 1897 р. у Станиславові. У лютому 1892 р. єпископський ординаріат видав розпорядження про стримання еміграції селян до заморських країн, а згодом –

про попередження еміграції до Росії та Бразилії. Охочих емігрувати попереджували про майбутнє небезпечне становище в еміграції [53, с. 22].

Третім станиславівським єпископом 2 лютого 1899 р., згідно з цісарською номінацією, став Андрей Шептицький, якому на той час виповнилося 34 роки [190, с. 14, 15]. Як станиславівський єпископ, А.Шептицький неодноразово порушував питання про необхідність діяльності жіночого василіянського монастиря у місті [311, с. 52]. Однак це не знаходило підтримки серед представників владних структур. У січні 1900 р. учасниці Товариства руських женщин у Станиславові звернулися до єпископа А.Шептицького з проханням посприяти переведенню до міста «настоятельки» для керівництва Інститутом для дівчат-сиріт. Пропозицію Товариства прихильно зустріла єпископська капітула і вжила необхідних заходів для її реалізації. У березні 1900 р. за підтримки візитатора сестер василіянок о. Платоніда Філяса до Станиславова однією з перших було відправлено Анну Марію Теодорович, яка очолила Інститут. Згодом зі Львівського та Словінського (Польща) монастирів до Станиславова прибули сестри Антонія Лесняк, Анастасія Опер і Павлина Звірик [300, с. 23, 24].

Із переїздом до Станиславова в березні 1900 р. сестри василіянки спочатку проживали у приміщенні Інституту для дівчат-сиріт, що розташовувався на вул. Казимирівській (нині – вул. Гетьмана Мазепи). У травні «Товариство руських женщин» за підтримки єпископської капітули взяло в оренду будинок інженера О.Осостовича на вулиці Заболотівській (нині – вул. Василіянок). В орендоване приміщення переїхав виховний заклад і сестри монахині [300, с. 24].

Для поширення серед населення всієї Галичини, як і Станиславова зокрема, ідей християнського віровчення, зміцнення ролі церкви в житті русинів-українців важливу роль відіграли релігійні товариства. Традиція такої співпраці з вірними в системі ГКЦ утверджувалася протягом декількох століть. Такі структури не обмежували коло своєї праці виключно церковною сферою. Їхні представники намагалися втілювати в життя сповідувані духовно-моральні

цінності, активно впливаючи на різноманітні суспільні процеси, насамперед культурно-освітнього характеру. За участю представників чину св. Василія Великого (далі – ЧСВВ) був започаткований та розвивався в Галичині рух апостольств молитви і братств Пресвятого Серця Христового наприкінці XIX – на початку XX ст. [182, с. 167].

Про участь представників ЧСВВ у русі апостольств молитви засвідчує той факт, що станом на 1911 р. єпархіальними головами товариства були о. Мелетій Лончина (Львівська єпархія), о. Діонізій Ткачук (Перемишльська єпархія) та о. Яків Вацура (Станиславівська єпархія) [38, арк. 2]. До питань, пов'язаних з організацією та діяльністю осередків релігійних організацій, долучалися й представники вищих ланок церковної ієрархії. 30 лютого 1900 р. звернення священника щодо організації братства св. Тайн розглядалося й отримало схвалення на засіданні єпископської консисторії у Станиславові в присутності Андрея Шептицького [182, с. 174].

У результаті впорядкування церковних структур, старання та працьовитості високоосвіченого кліру, церква впродовж досліджуваного періоду мала вагомий вплив на суспільно-політичні процеси в Галичині. Проте цей вплив мав опосередкований характер. Здебільшого із середовища духовенства формувався політичний провід національного руху. Яскравими прикладами цього стали О.Барвінський, О.Огоновський, Є.Олесницький, К.Левицький, Є.Петрушевич, В.Охримович, Л.Цегельський та багато інших, які походили з родин священників. Часто вони були провідниками та очолювали громадські організації і політичні партії. На початку XX ст. ГКЦ втратила лідерство у процесах політичного націєтворення, ця роль перейшла до представників світської інтелігенції, однак церква залишилася етнодуховним провідником католиків східного обряду на території краю [258, с. 125].

З діяльністю Станиславівської єпархії виникла потреба у створенні духовної семінарії. У лютому 1894 р. за час єпископства Ю.Сас-Куїловського було розроблено проєкт побудови навчального закладу. Місце для будівництва обрали на вулиці Липовій 11 (сучасна вул. Шевченка), напроти єпископської

резиденції. Згідно з планом передбачалося побудувати триповерховий будинок із семінарською каплицею та двома бічними крилами з кімнатами, відведеними під гуртожиток для 68 семінаристів. У зв'язку з нестачею коштів та опір поляків будівництво розпочати не вдалося. Ситуація змінилася з приходом на митрополичу кафедру А.Шептицького, який за власні кошти придбав у серпні 1899 р. згадувану земельну ділянку вартістю 10 тис. злотих для побудови семінарії. У 1900 р. землю було переписано на греко-католицьку духовну семінарію [245, с. 118]. Для забезпечення навчального закладу літературою на початковій стадії роботи А.Шептицький передав особисту бібліотеку. Єпископ брав на себе зобов'язання щороку жертвувати 500 крон для розширення бібліотеки [15, арк. 130].

На початку 1907 р. завершили будівництво духовної семінарії в місті [245, с. 119]. Згідно з клопотанням митрополита А.Шептицького австрійський уряд виділив для обладнання приміщень 28 тис. крон, а для навчання одного студента щорічно 546 крон. Розпочалося навчання в семінарії 14 січня 1907 р. після урочистої Служби Божої.

Новим єпископом Станиславівської єпархії 16 квітня 1904 р. своїм указом цісар Франц Йосиф призначив Григорія Хомишина. Представив Г.Хомишина митрополит А.Шептицький у своєму пастирському зверненні до вірних Станиславівської єпархії від 18 травня 1904 р. Урочисто висвятили Г.Хомишина на єпископа 19 червня 1904 р. митрополит А.Шептицький, архієпископ львівський латинського обряду Й.Більчевський, архієпископ львівський вірменського обряду Й.Теодорович і перемишльський єпископ К.Чехович. Процес призначення Г.Хомишина на станиславівського єпископа супроводжувався трирічними дискусіями. Поляки підтримували кандидатуру русофіла М.Пакіша для того, щоб нейтралізувати впливи ГКЦ на процеси національного відродження галицьких українців. Дискусії завершилися перемогою А.Шептицького, який підтримав кандидатуру Г.Хомишина [184, с. 20].

Новопризначений єпископ у своїх перших посланнях виступив проти поширення в історичній Галичині радикальних та атеїстичних впливів. Г.Хомишин висунув ідею створення культурно-просвітницького товариства під безпосередньою опікою церкви. Його метою мало стати, згідно з положеннями статуту, поширення освіти та культури серед найбідніших верств населення. Для цього в кожному населеному пункті передбачалося створити парафіяльну читальню, якою повинен був опікуватися місцевий священник [184, с. 21, 22]. Проте ідею створення товариства не підтримала інтелігенція, яка аргументувала це тим, що виникне багато суперечностей між діючими товариствами, зокрема «Просвітою».

Таким чином, релігійне життя української громади Станиславова в період 1840–1870 рр. проявилося у спробах створення в нашому місті окремої єпархії ГКЦ. Причини, які спонукали духовенство до створення єпископства, полягали в тому, що львівська єпархія ГКЦ простягалася на значну територію та налічувала велику кількість вірних. Як наслідок, управління єпархією значно ускладнювалося. На шляху обстоювання своїх обґрунтованих вимог передова українська громадськість зустріла спротив з боку польського римо-католицького духовенства, що формально пов’язувало причини з фінансовими проблемами.

Аналіз духовно-культурного розвитку української громади Станиславова в досліджуваний період, залучення її до суспільно-політичних процесів регіонального та загальнокрайового рівня дав підстави зробити висновок про високий рівень самоорганізації українців, який проявлявся у такому:

- ключовою подією, що утвердила за українською громадою Станиславова статус окремого етнічного (національного) об’єднання, стали революційні події 1848–1849 рр. та формування місцевого відділення заснованої 2 травня 1848 р. у Львові ГРР – першої політичної організації галицьких русинів-українців. Філія ГРР у Станиславові сформувалася впродовж 16–30 травня 1848 р., що завершилася проведенням загальних зборів місцевих русинів-українців;

- логічним продовженням революційних подій «весни народів» була боротьба русинів-українців за можливість навчання в школах українською мовою. З найбільших закладів міста, де здобували освіту русини-українці, була заснована 1871 р. учительська трирічна семінарія, приватна школа для дівчат, створена сестрами василіянками «Інститут Марії» (1901 р.) і відкрита 1905 р. українська гімназія Станиславова;

- з 1860-х рр. активізувалася громадсько-культурна діяльність української громади Станиславова, виникають численні громадські, культурно-просвітницькі, педагогічні та спортивні товариства і об'єднання. Так, першими в Україні з ініціативи Н.Кобринської було створено «Товариство руських женщин» у 1884 р., туристичне товариство «Чорногора» 1910 р. під керівництвом С.Стеблицького. Найбільш активними в місті були громадські організації національно-культурного спрямування – «Товариство ім. М.Качковського» (з 1876 р.), «Просвіта» (з 1877 р.), «Руська бесіда» (з 1888 р.), «Станиславівський Боян» (з 1894 р.), «Взаємна поміч українського учительства» (з 1909 р.), «Український народний театр ім. Івана Тобілевича» (з 1911 р.), спортивні «Сокіл» (з 1902 р.), «Січ» (з 1908 р.) та «Пласт» (з 1912 р.);

- першими таємними товариствами, які створили українські учні Станиславівської гімназії, були «Громада» (1865 р., учасники – О. Терлецький, В.Навроцький); «Поступ» (1889–1890 рр., учасники – Д.Лукіянович, В.Будзиновський, М.Савіцький); «Товариство завзятців» (1896 р.), «Товариство руських женщин» (1884 р., керівниці – Н.Кобринська, І.Кукурудз). Переслідування й арешт учасників учнівських громад засвідчив, що вони обговорювали й політичні питання. З 90-х рр. XIX ст. русини-українці Станиславова долучилися до діяльності перших політичних партій, зокрема С.Данилович був співорганізатором РУРП. Р.Яросевич став співзасновником УСДП. Щодо страйкового руху, то впродовж досліджуваного періоду відбулося шість масових заходів за участю української громади Станиславова, зокрема організовані радикалами селянські віча 1886 та 1892 рр., 1892 та 1910 р. –

виступи за реформу виборчого законодавства, а 1912 р. – віче на підтримку відкриття українського університету у Львові;

- ключовим атрибутом етнічної самобутності українців Станиславова другої половини XIX – початку XX ст. була духовна складова, а створення окремої єпархії ГКЦ засвідчило насамперед про зрілість громади і про роль міста як духовно-політичного і культурного центру регіону. Усі станиславівські єпископи, починаючи з 1885 р. і до початку Першої світової війни – Ю.Пелеш (з 1885 р.), Ю.Сас-Куїловський (з 1891 р.), А.Шептицький (з 1899 р.) та Г.Хомишин (з 1904 р.), активно долучалися до процесу консолідації, культурного і господарського розвитку української громади;

- найбільш відомими діячами української громади досліджуваного періоду були педагоги І.Верхратський, М.Коцюба, С.Недільський, М.Сабат, І.Яхно, фолькльорист Є.Желехівський, культурні діячі та митці Р.Заклинський, Р.Зарицький, О.Левицький, медики Я. Грушкевич, В.Янович, Р.Яросевич. Частими гостями Станиславова, які спричинилися до розвитку національно-політичного і культурного розвитку міста, були М.Павлик, І.Франко, Д.Січинський та ін.

[1, 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 62, 70, 72, 73, 76, 77, 78, 79, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 94, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 113, 114, 115, 116, 121, 122, 123, 133, 134, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 144, 147, 148, 151, 154, 156, 157, 158, 160, 161, 165, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 177, 178, 179, 180, 182, 184, 185, 189, 190, 191, 199, 201, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 215, 221, 222, 223, 225, 227, 230, 231, 233, 236, 237, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 253, 254, 255, 258, 259, 260, 263, 267, 270, 271, 272, 274, 275, 277, 278, 279, 283, 284, 285, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 297, 300, 302, 306, 308, 309, 309, 310, 311, 312, 315, 316, 317, 318, 326, 327, 328, 329, 331, 335, 338, 341, 343, 348, 349, 352, 354, 356, 358, 361, 362, 366, 374, 378].

ВИСНОВКИ

1. Як окремий об’єкт українська громада Станиславова науково не досліджувалася. У довоєнний період (до 1939 р.) дослідники Й. Зілінський, В. Кубійович, І. Кревецький, А. Шарловський та ін., будучи учасниками і свідками описуваних подій, в загальних рисах акцентували увагу на міжетнічних відносинах та суспільно-політичному становищі. Брак інтересу до локальної історії проявляла радянська історіографія, що з огляду на партійно-тоталітарний догматизм актуалізувала соціальну складову, в т. ч. інтерес до розвитку окремих міст Галичини. У працях дослідників І.Бондарєва, В.Великочого, В. Грабовецького, Б. Гавриліва, М. Головатого та ін. розкриваються різні аспекти функціонування української громади, міжетнічних процесів, культурного, господарського життя Станиславова тощо. Особливість української діаспорної історіографії (роботи П. Ісаїва, О. Лева, І. Ставничого та ін.) – описова складова на основі мемуарів, а іноземної, насамперед польської (Л. Вєржейський, Й. Зілінський, Я. Мокляк), – розкриття міської історії крізь призму бачення поляків.

Репрезентативність джерельної бази обумовлюється використанням неопублікованих архівних матеріалів, періодичної преси досліджуваного періоду (газети «Станиславівські вісти», «Діло», «Галичанин», «Листок господарський», «Господарсько-кооперативний часопис» та ін.), мемуаристики С. Баронча, О. Заклинського, В. Ільницького, Т. Окуневського, М. Островського. Джерельна база дозволяє насамперед відобразити суспільну атмосферу досліджуваного періоду.

Об’єктивність дослідження і репрезентативність сформованих висновків забезпечена завдяки використанню сукупності прийомів, принципів і методів наукового пізнання, а також деталізації ключових понять і термінів, зокрема доцільності вживання самоназви галицьких українців XIX ст. . – «русини» і назви міста Станиславів.

2. Станиславів був прикладом поліетнічного міста, населення якого впродовж 1848–1914 рр. зросло в 3,3 рази. Соціальна стратифікація населення залежала від традиційного економічного розвитку регіону, а ключовими чинниками етнічної приналежності були віросповідання та мова спілкування. Мешканці Станиславова української національності значно поступалися в кількісному плані полякам та євреям, їх соціальна база була слабо структурована, з відносно невеликою кількістю інтелігенції. На початку 1900-х рр., коли населення Станиславова становило більше 30 тис. чол., умовне відсоткове співвідношення між етнічними спільнотами складало: близько 50 % євреїв, 30 % – поляків та 20 % русинів-українців.

Представники міської української громади були представлені, насамперед, у сфері ремісничого виробництва і дрібних промислів. Включення Станиславова 1866 р. до залізничної мережі Галичини сприяло розвитку торгівлі, а розвиток фабрично-заводського виробництва був умовою урбанізації галицьких українців, населення сусідніх до Станиславова сіл – Княгинин, Угорники та ін. – стало джерелом для формування соціального прошарку найманих робітників, ремісників. Серед галицьких українців кінця XIX – початку XX ст. набув розвитку кооперативний рух та ідеї господарсько-економічного протекціонізму. Українська громада Станиславова активно долучалася до створення кооперативів. У місті діяли товариства «Народна торгівля» (1882 р.), «Союз крамниць» (1898 р.), кооператив «Кредит» (1901 р.), «Руська хата» (1903 р.) та ін. До популяризації кооперативного руху серед містян долучалося товариство «Просвіта» (1877 р.), при міських читальнях якого створювалися позичкові каси.

3. Ключовим фактором, що сприяв структуризації української громади Станиславова, стала політизація національного руху та усвідомлення своєї національно-культурної окремішності. Події «весни народів» 1848–1849 рр. продемонстрували політичну зрілість галицьких русинів-українців і призвели до створення першої політичної організації – Головної руської ради. Окрема філія Ради була створена у Станиславові 30 травня 1848 р. під час загальних

зборів представників місцевого українського населення. Новостворена інституція дотримувалася визначених центральним проводом ідей щодо розвитку національної культури, запровадження рідної мови в шкільництво, формування воєнізованих загонів для забезпечення громадського спокою і можливого захисту від угорських повстанців, а основною політичною вимогою був поділ Галичини за етнічною ознакою на Східну – українську та Західну – польську. Революційні події продемонстрували відмінності між польським та українським народами, існування в кожного з них власної ідеї самостійного національно-культурного і політичного розвитку, хоч міжнаціональні стосунки в 1848 р. на місцевому рівні ще не набули характеру конфронтації.

4. В умовах лібералізації політичного режиму Габсбурзької монархії в 1860–1870-х рр. сформувалися об’єктивні умови для активізації українського національного руху в Галичині. Водночас поступово збільшується кількість національно свідомої світської інтелігенції, що цікавилася громадським життям. Лідерами суспільної думки в різний час залишалися місцеві громадські й культурні діячі М. Бачинський, брати Роман та Євген Заклинські, Є. Желехівський, М. Сабат та ін. У Станиславові національний рух проявився у формі гімназійних учнівських організацій «Громада» (1865 р.), «Руська бесіда» (1884 р.), «Поступ» (1889 р.), «Товариство завзятців» (1896 р.) та ін. На межі XIX–XX ст. місцеві діячі взяли участь у створенні та діяльності перших українських політичних партій. Вихідці зі Станиславова, активні члени РУРП (УРП) та УСДП, розгорнули політичну діяльність у Львові: С. Данилович (як співзасновник РУРП), Й. Гурик (в УНДП), К. Лукіянович (в РУРП), Р. Яросевич (в УСДП) та ін.

Окрім вірильного (гарантованого) мандату, який належав станиславівським єпископам (Ю. Сас-Куїловському та Г. Хомишину), українську громаду міста в Галицькому сеймі в різний час представлялися Й. Гурик, Л. Винничук, І. Добрянський, Б. Криницький та ін. В останні десятиліття XIX – на початку XX ст. місто стало своєрідним магнітом для лідерів української суспільної думки. Станиславів відвідували М. Драгоманов,

І. Франко, М. Лисенко, М. Павлик, та інші відомі діячі. Демократичні ідеї тогочасної Європи, притаманні українській громадській думці у Станиславові, продемонструвала діяльність першої жіночої організації в Україні – «Товариства руських женщин», створеного Н. Кобринською в 1884 р.

5. Боротьба за утвердження державного статусу української мови реалізувалася, насамперед, у сфері шкільництва. Зростання чисельності української громади та підвищення рівня її правової свідомості зумовило боротьбу за українізацію або двомовність існуючих шкіл і відкриття окремих українських гімназій. Боротьба за відкриття української гімназії у Станиславові консолідувала місцеву українську громаду. заснована в 1905 р., гімназія перетворилася на осередок культурно-освітнього життя міста. Підвищення статусу «руської», тобто української мови, рівня національної самосвідомості були ключовими вимогами діяльності численних громадських організацій у Станиславові – філії «Просвіти» (з 1877 р.), спортивних товариств «Сокіл» (з 1902 р.), «Січ» (з 1908 р.), «Пласт» (з 1912 р.) та ін.

6. Ідентифікуючим і консолідуючим чинником для галицьких русинів-українців була Греко-католицька церква. Вплив ГКЦ на розвиток української громади Станиславова обумовлювався традиційною релігійністю українського населення та активністю духовенства як провідника національного руху до кінця XIX ст. Заснування окремої єпархії ГКЦ в 1885 р. засвідчило зрілість громади, утвердило за Станиславовом роль духовно-культурного осередку в Галичині. Станиславівські єпископи з 1885 р. до початку Першої світової війни (Ю. Пелеш, Ю. Сас-Куїловський, А. Шептицький, Г. Хомишин) активно долучалися до процесу становлення української громади, підтримували заклади освіти і культури.

Упродовж 1848–1914 рр. українська громада постала як цілісний організм, що пройшов тривалий шлях еволюції – від соціально розрізненої спільноти людей на середину XIX ст. до структурованої спільноти з чіткими політичними, культурними та духовними устремліннями, а Станиславів, по суті, перетворився з провінційного міста в повітовий центр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Неопубліковані матеріали

1. Афіші, оголошення, повідомлення про проведення ювілейних дат, концертів філіалом у м. Станіслав. *ЦДІАЛ України* (Центр.. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5232., 16 арк.

2. Журнал перепису населення міста Станіслава станом на 1880 рік. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 54. 172 арк.

3. Звернення і повідомлення рад про підготовку і проведення виборів депутатів австрійського парламенту. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 30., 115 арк.

4. Звіти про заснування та діяльність гімназії в м. Станіславі за 1894-1909 рр. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 178. «Крайова шкільна рада, м. Львів». Оп. 3. Спр. 355. 73 арк.

5. Звіти про організацію та діяльність гімназії з українською мовою навчання у м. Станіславі за 1905-1907 рр. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 178. «Крайова шкільна рада, м. Львів». Оп. 3. Спр. 376. 20 арк.

6. Інструкція по роботі перевізників міста Станіслава. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 9., 4 арк.

7. Інтерпеляція групи українських депутатів австрійського парламенту про відношення шкільної влади до питання української народної освіти. 1908. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 779 «Редакція газети «Діло». м. Львів». Оп. 1. Спр. 76. 79 арк.

8. Класний журнал за 1909-1912 роки. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 286. «Станіславівська приватна початкова школа Сестер Василіанок». Оп. 1. 46. Спр. 1. 84 арк.

9. Класні журнали за 1880 р. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 274. «Станіславівська початкова школа імені Чацького». Оп. 2. Спр. 1. 91 арк.

10. Книга протоколів засідань правління товариства (1881–1894 рр.). *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 206. «Українське педагогічне товариство «Рідна школа» м. Львів. 1881–1942». Оп. 1. Спр. 1., 105 арк.

11. Колективні листи жителів Галичини з висловленням подяки, привітаннями, визначенням заслуг голови ради Куземського та відповіді ради на ці листи. Примірник газети «Зоря Галицька». *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 12., 32 арк.

12. Лист жителів м. Станіслав з проханням про затвердження статуту товариства ремісників і промисловців – «Зоря», там же Статут. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 146. «Галицьке намісництво». Оп. 25. Спр. 5245. 13 арк.

13. Листи голові ради від кореспондентів рад з повідомленням про діяльність на місцях, надіслані для опублікування. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 11., 98 арк.

14. Листи Дирекції окружного фінансового управління у Станіславові до монастиря про надання дозволу на відкриття тютюнового магазину. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 684. «Протоігуменат монастирів чину св. Василія Великого, м. Львів (1772 – 1946 рр.)». Оп. 1. Спр. 2772., 3 арк.

15. Листи монахинь василіанського монастиря у Львові / вул. Потоцького / Шептицькому А. про надання допомоги та особисті справи.

ЦДІАЛ України (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 408. «Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів». Оп. 1. 29. Спр. 197. 131 арк.

16. Листування з Крайовою шкільною радою пор заснування гімназії з українською мовою у м. Станіславі. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 165. «Крайовий комітет, м. Львів». Оп. 2. Спр. 140. 79 арк.

17. Листування з окружними деканатськими радами, повідомлення цих рад і інші документи про заснування рад, вибори кореспондентів, плани діяльності та інші. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 4., 222 арк.

18. Листування з філіалом в м. Станіслав про проведення загальних зборів, нарад, виплату членських внесків, надсилання літератури та інші організаційні питання. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5229., 238 арк.

19. Листування з філіалом в м. Станіслав про проведення зборів, нарад, виплату членських внесків, зміну статутів та інші організаційні питання. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5234., 222 арк.

20. Листування ординаторського комісара Давида А. з Греко-католицькими ординаріатами у Львові та Станіславові про жіночі монастирі. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 684. «Протоігуменат монастирів чину св. Василія Великого, м. Львів (1772 – 1946 рр.)». Оп. 1. 30. Спр. 2551., 25 арк.

21. Матеріали про діяльність Станиславівського греко-католицького єпископа Юліана Куїловського (1889–1892 рр.). *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 146. «Галицьке намісництво». Оп. 50. Спр. 164. 56 арк.

22. Матеріали про діяльність товариства в м. Станіслав та репресії з боку окупаційних органів. Статистичні відомості, інформації, розпорядження і

інше. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5228., 23 арк.

23. Матеріали про проведення конскрипції і перепису серед українського населення Галичини і зловживання польських властей в цій справі. 1931. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 779 Редакція газети «Діло». м. Львів». Оп. 1. Спр. 64. 43 арк.

24. Обіжники за 1912 р. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 302. «Крайове господарське товариство «Сільський господар». 1899–1944 рр.». Оп. 1. Спр. 35., 12 арк.

25. Оголошення магістрату про дотримання правил вуличного руху велосипедистами. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 215., 2 арк.

26. Оголошення Станиславівського магістрату про святкування століття відродження українсько-руської літератури. 1898 р. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 172., 5 арк.

27. Повідомлення «Галицького сільськогосподарського товариства» про проведення виставки-огляду великої рогатої худоби. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 118., 3 арк.

28. Повідомлення рад про створення окружних і деканатських комісій для збору пожертвувань на побудову народних будинків, реставрацію церков та про надсилання зібраних пожертвувань. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 17., 60 арк.

29. Проект бюджету дорожнього фонду міста Станіслава на 1886 р. *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр. 99., 6 арк.

30. Проект статуту товариства Крайовий хліборобський союз господарський «Сільський господар» у Львові. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 302. «Крайове господарське товариство «Сільський господар». 1899–1944 рр.». Оп. 1. 20. Спр. 1., 4 арк.

31. Протоколи загальних зборів засідань членів філіалу в місті Станіслав. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5231., 37 рак.

32. Протоколи засідань Головної ради за 1848 – 1851 рр. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 3., 141 арк.

33. Протоколи засідань Головної ради за 1848 р. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 2., 141 арк.

34. Протоколи, заяви, листування та ін. документи про введення двомовного навчання в середніх школах Галичини та відкриття державної гімназії з українською мовою навчання в м. Станіславі, 1904. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 178. «Крайова шкільна рада, м. Львів». Оп. 3. Спр. 5. 118 арк.

35. Прохання засновників товариств, робітників деревообробної промисловості про затвердження і зміну доданих статутів в м. Кракові, Станіславі, Тернополі та ін. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 146. «Галицьке намісництво». Оп. 58. Спр. 225. 105 арк.

36. Рескрипт, інформації, пропозиції, листи ради щодо діяльності «Зорі Галицької» та статті й звернення про суспільно-політичне становище в Галичині. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 8., 139 арк.

37. Рішення Окружної комісії у Станіславові про звільнення за викуп від кріпосницьких повинностей селян Погоні. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 684. «Протоігуменат монастирів чину св. Василія Великого, м. Львів (1772 – 1946 рр.)». Оп. 1. Спр. 3762., 3 арк.

38. Розпорядження станіславівського єпископа Шептицького Андрея про публічне експоновання у церквах та каплицях тлінних останків св. Йосафата. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 684. «Протоігуменат монастирів чину св. Василія Великого, м. Львів (1772 – 1946 рр.)». Оп. 1. Спр. 3197., 1 арк.

39. Списки жителів Станіслава (відомості про рік народження, склад сім'ї, про види та кількість домашніх тварин). *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр 281. Том 1. 184 арк. / Том 2. 193 арк.

40. Списки жителів Станіслава (відомості про рік народження, склад сім'ї, про види та кількість домашніх тварин). *Державний архів Івано-Франківської області*. Ф. 7. «Магістрат м. Станіслав Станіславського повіту. 1841–1917 рр.». Оп. 1. Спр 287. Том 1. 231 арк. / Том 2. 227 арк.

41. Списки членів філіалу в місті Станіславі з зазначенням виплачених ними членських внесків. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 348. Товариство «Просвіта» м. Львів. 1827–1944 рр. Оп. 1. Спр. 5230., 205 арк.

42. Спогади Шлемка Ю. про шкільні роки. 1896-1899. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 779 Редакція газети «Діло». м. Львів». Оп. 1. Спр. 75. 8 арк.

43. Справа про реєстрацію фірми «Цегляна спілка» у м. Станіславі. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 159. «Галицька фінансова прокуратура». Оп. 5. Спр. 43. 40 арк.

44. Статут, проект положення про відділи, відозви та інші документи про заснування і діяльність Головної та окружних рад. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 180. «Головна Руська Рада м. Львів. 1821–1869 рр.». Оп. 1. Спр. 1., 74 арк.

45. Устав товариства токарів, корзинщиків і інших в м. Станиславові 1884 р. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 146. «Галицьке намісництво». Оп. 62. Спр. 195., 30 арк.

46. Циркуляри за 1910–1911 рр. *ЦДІАЛ України* (Центр. Держ. Іст. архів України, м. Львів). Ф. 302. «Крайове господарське товариство «Сільський господар». 1899–1944 рр.». Оп. 1. Спр. 34., 29 арк.

II. Тогочасна газетна періодика

47. Виставка скота в Станиславовє. *Листокь господарський*. 1883. 1 січня. Ч. 1. С. 3.

48. Відчит пані Наталії Кобринської, виголошений на першім загальнім зборі товариства руских женщин в Станиславові д[ня] 8 грудня 1884 р. *Діло*. 1884. № 148.

49. *Вісник Станиславівської Єпархії*. 1904. Ч. II.

50. *Вісник Станиславівської Єпархії*. 1893. Ч. VI.

51. *Вісник Станиславівської Єпархії*. 1897. Ч. IV.

52. *Вісник Станиславівської Єпархії*. 1897. Ч. V.

53. *Вісник Станіславської Єпархії*. 1892. Ч. II.

54. Вічевий рух. Станиславів. *Діло*, 1912. Ч. 115. С. 3.

55. Галицько-руська матиця. *Вечерниці*. 1863. Ч. 20. С. 80.

56. Досинчук Т. О промыслє и торговли. *Господарь и промышленникь*. 1879. 16 грудня. Ч. 4. С. 58.

57. Д-р Михайло Коцюба: Некролог. *Учительское слово*. 1932. Ч. 1.

58. Загальні збори общества Качковського, яке засноване 1873 р. для конкуренції з Просвітою. *Діло*, 1926, Ч. 283. С. 4.; Ч. 284. С. 5.

59. Загальні звичайні збори туристичного товариства «Чорногора» в Станіславові 25 травня 1911 р. *Діло*. 1911. Ч. 112. С. 6.

60. Закон про товариства. З дня 15 листопада 1867. Ч.134. В.з.д. з узглядненням змін і доповнень, означених законом з дня 3 квітня 1925. В.з.д. Ч. 43. поз 297. *Народний ілюстрований календар товариства «Просвіта» на переступний рік 1932*. Львів: «Просвіта», 1931. С. 72–79.

61. Історія галицкой емиграции. *Галичанин*. Ч. 280. 1896. С. 1.

62. Кокорудз І. Десятилітня діяльність товариства Руських Женщин в Станиславові. *Діло*. 1894. Ч. 290. С. 2–3.

63. Колька слов в справє поднесенья нашого промислу. Господарь и промышленникь. 1879. 1 листопада. Ч. 1. С. 10–42.

64. Конскрипції в Галичині в рр.1773 – 1921. *Нова зоря*. Ч. 79, 1931. С. 6.

65. Левицький К. Як ми основували Ревізійний Союз Українських кооперативів в 1903 р. *Господарсько-кооперативний часопис*. 1937. Ч. 30-31. С. 1.

66. «Народний Базар» в Станіславові. *Станіславівські Вісти*. 1912. 30 травня. Ч. 22. С. 1.

67. Павликовський Ю. Огляд першої польської статистики населення Галичини. *Друкар. Інформаційний календар на 1925 р.* Львів, 1925. С 35–48.

68. Розвой Рускои крамници в Станиславове. *Господарь и промышленникь*. 1880. 1 лютого. Ч. 4. С. 102.

69. Хлопські стрейки. Діло. 1903. 5 (18) липня. С. 1

70. Egzamina s wpisy do szkół średnich. Kurjer Stanislawowski, 19. Juli 1903. №930. S. 3.

71. Strejk robotników budowlanych. Kurjer Stanislawowski, 7. Juni 1903. №924. S. 2.

III. Мемуарна література

72. Бойчук О. Пласт у Станиславові й околицях. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 327–340.

73. Бойчук Д. Слідами минулого. Спогади про працю жіноцтва в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто;

Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 425–459.

74. Ґранах А. Ось іде людина. К.:Видавництво Жупанського, 2012. 336 с.

75. Дем'янчук М. Початки «Пласту» в чоловічій українській гімназії. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 2. С. 723–725.

76. Драгоманов М. Австор-Угорські спомини (1867-1877). Львів, 1889. 106 с.

77. Заклинський О. Записки пароха Старих Богородчан. Торонто: Українське Видавництво «Добра книжка», 1960. 122 с.

78. Залеський О. Музичне життя Станиславова. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 552–557.

79. Ісаїв П. Історія міста Станиславова. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 32–102.

80. Кисілевський К. Мовні особливості Станиславівщини і Товмаччини. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 197–199.

81. Ковальська М. Спогади про мою працю в т-ві «Українських жінок» в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 2. С. 731–734.

82. Кравців Б. «Просвіта» у Станиславівщині. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 393–395.

83. Кравців Б. «Рідна школа», її школи, філії і кружки. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 415–421.

84. Кравців Б. Літературна Станиславівщина. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 508–518.

85. Лев О. Д-р Николай Сабат – директор Станиславівської гімназії. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 681–682.

86. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. Львів, 1926. 737 с.

87. Лопатнюк В. Станиславівщина в історії «Маслосоюзу». *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 481–486.

88. Луцький Є. До історії кооперативного руху у Станіславівщині. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 476–180.

89. Мацьків Т., Каменецький Ю., Левицький О. Історія Української державної гімназії у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців.

Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 261–301.

90. Микитюк Я. Перші кроки слуги Божого Кир Андрея Шептицького на владичому престолі в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 2. С. 375–376.

91. Окуневський Т. Спомини з побуту в Станиславові. *Станиславівські вісти*. 1937. 1 серпня. С. 2.

92. Олесницька С. «Українська бесіда» у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 422–424.

93. Олесницький Б. Наші лікарі. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 603–613.

94. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Передрук видання 1935 р. з додатковими матеріалами. Стрий: «Щедрик», 2007. 381 с.

95. Островський М. Спогади студента Станиславівської гімназії 1884-1889 рр. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2020. 56 с.

96. Підпечарський Ю. о. Василь Ільницький – священник, педагог і письменник. Альманах Станиславівської землі: в 3 т., Т. 1. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. С. 653–655.

97. Побратим С. Руханково-спортивне товариство «Сокіл». *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 468–470.

98. Попович Л. Станиславів і його населення в 1732-1970. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і*

Станиславівщини : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 194–196.

99. Радиславич І. Марія Дмитракова. Сторінка з історії українського театру в Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 595–602.

100. Синишин Ю. Купецтво і промисел у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 498–506.

101. Слюсарчук С. Міщанські товариства у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 464–467.

102. Сохоцький І. Д-р Лев Бачинський – державний муж і будівничий. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 633–636.

103. Сохоцький І. Микола Лемеха – урядовець суду, громадський діяч. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 662–663.

104. Ставничий І. З театрального життя у Станиславові. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 574–576.

105. Ставничий І. Станиславівські українські товариства 1913 року. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова*

і Станиславівщини : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. С. 463–467.

106. Станиславівська українська гімназія: Докум., розвідки, спогади. Ч.1. Івано-Франківськ: Кубекс, 2005. 274 с.

107. Шулякевич Л. Северин Софрон Снігурович – патріарх українських ремісників. *Альманах Станиславівської землі : збірник матеріялів до історії Станиславова і Станиславівщини* : у 2 т. / ред. Б. Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен : Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1975. Т. 1. С. 684–686.

Монографії, наукові статті

108. Адамович С. Життя та перетворення у Станиславові в час Першої світової війни. *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*. Колективна монографія. За ред. С. Адамовича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2022. С. 3–6.

109. Андрухів І., Арсенич П. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939. Івано-Франківськ, 1996. 79 с.

110. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 500 с.

111. Антонішина Т.П., Мельничук І.П. Сучасні методологічні підходи та методи в галузі дослідження україно-єврейських міжнаціональних взаємовідносин. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2009. Випуск. XV. С. 265–270.

112. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.

113. Арсенич П.Станиславів – столиця ЗУНР. Івано-Франківськ (видруковано в Снятині). 1993. 56 с.

114. Арсенич П. Таємний гурток Дениса Лукіяновича. Комсомольський прапор. 1962. № 133 (613). 4 листопада. С. 2.

115. Баран А. В. Парламентський досвід українців у законодавчих органах Габсбурзької монархії (1848–1918 рр.). *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 12-15.

116. Баран С. З поля національної статистики галицьких середніх шкіл. *Студії з поля суспільних наук і статистики*. Львів, 1910. Т. 2. С. 107-118.

117. Барвінський В. Досліди з поля статистики. К.: Академія Наук України, Ін-т української археографії, 1993. 50 с.

118. Бариляк О. Ничай і Нагірний – громадяни-кооператори. *Господарчо-кооперативний часопис*. Л., 1943. Ч. 15. С. 18–24.

119. Баронч С. Пам’ятки міста Станиславова. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2008. 171 с.

120. Берест І. Історія професійних спілок України (Східна Галичини 1817– 1918 рр.). Львів. 2017. 768 с.

121. Білавич Г., Савчук Б. Товариство «Рідна школа». Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. 208 с.

122. Білий М. Кооперативи як засіб вирішення соціально-економічних проблем регіону. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Економіка*. Вип. V. Івано-Франківськ: Плай, 2007. С. 76–81.

123. Бондарев І. Галерея бургомістрів Частина І. Світанок демократії. URL: https://ifoonsku.ucoz.ua/news/galereja_burgomistriv_chastina_i_svitanok_demokratiji/2013-02-15-2456.

124. Бондаренко Г. Теоретичні та методологічні проблеми історичного краєзнавства. *Краєзнавство*. 2011. №3. С. 23–29.

125. Бондарєв І. Головний історик міста. *Репортер*. 2012. 16 лютого. №7 (561). С. 20.

126. Бурдуланюк В., Гаврилів Б. Історія Прикарпаття в хронології. Основні події, факти, дати. Івано-Франківськ: ПП «Тіповіт», 2003. 50 с.

127. Верба І., Кармазіна М. Проблема економічного розвитку українців в рефлексіях національної інтелектуальної еліти кінця XIX – першої чверті XX сторіччя. *Нова політика*. 1998. № 4. С. 52–56.

128. Вербова О. Економічна історія: навчальний посібник. Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2002. 392 с.

129. Верменич Я. Проблеми дефініцій і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера. *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць*. 2009. Вип. 11. С. 7–18.

130. Винник Н.М. Вплив громадських організацій Галичини кінця XIX – початку XX ст. на суспільно-політичне життя краю в українській історичній думці. *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Вип. 9. Серія: історія*. Одеса: Астропринт, 2007. С. 280–291.

131. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. Нью-Йорк, 1964. 624 с.

132. Возняк М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX в. Записки товариства імені Шевченка : вид-во, присвяч. науці і письменству укр.-рус. народу. Львів : Накладом Т-ва імені Шевченка, 1909. Т. 91, кн. 5. 1909. С. 126–150.

133. Возняк М. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій. URL: https://zbruc.eu/node/75257.

134. Вуянко М. Катедральний собор Воскресіння Христового в Івано-Франківську – Станиславові. Друга половина XIX – середина XX ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2022. 440 с.

135. Гаврилишин П., Чорненький Р. Станиславівщина: віднайдені історії. Брустури : Дискурсус, 2022. 176 с.

136. Гаврилишин П., Чорнецький Р. Станиславів: віднайдені історії. Брустури : Дискурсус, 2020. 256 с.

137. Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Стані слава): Історична хроніка міста з 1662 року. Івано-Франківськ, 1998. 136 с.

138. Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. Ч. 1. Історичні дослідження на Прикарпатті в XIX – поч. XX ст. Коломия: Видавничо-поліграфічне товариство «ВІК», 1997. 165 с.

139. Гаврилів Б., Головатий М., Сигидин М. Історія Головного підприємства Івано-Франківського обласного спирто-горілчаного об'єднання спиртової та лікеро-горілчаної промисловості (1878–1998). Хроніка діяльності за 120 років. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 72 с.

140. Гаврилів Б.М. Іван Франко в Станиславові. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2006. 96 с.

141. Гуйванюк М. «На шля́ху поступу ми лиш каменярі…». Українська літературна інтелігенція в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті Галичини й Буковини (кінець XIX – початок XX ст.). Чернівці: Друк Арт, 2021. 408 с.

142. Галик В. Фольклорист, етнограф та юрист Мелітон Бучинський – станіславівський приятель Івана Франка. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2011. Вип. 20. С. 42–50.

143. Галушко М. Українські часописи Станіслава (1879–1944 рр.): історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2001. 304 с/

144. Гамкало М., Романів П. Історія розвитку активного туризму в Карпатському регіоні. URL: https://www.researchgate.net/publication/350608918_Istoria_rozvitku_aktivnogo_turizmu_v_Karpatskomu_regioni.

145. Гандзюк Р., Головатий М., Федунків З. Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ. Вступна книга. Історико-архітектурний нарис. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2014. 95 с.

146. Гелей С.Д. Ничай Аполлон Антонович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. URL: https://esu.com.ua/article-74063.

147. Гнатюк В. Національне відродженнє австро-угорських українців (1772–1880 рр.). Відень, 1916. 66 с.

148. Головата Л., Сущ Л., Бербека О. Товариство «Просвіта» у Львові (1868–1939): Покажчик видань. НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Відділення «Наукова бібліографія і книгознавство». 2-е вид., випр. і допов. Львів, 2008. 520 с.

149. Головатий М. 1911-й: рік побудови бойні, окружного суду і втечі з тюрми Січинського. *Західний кур'єр*. 2011. № 4. С. 5.

150. Головатий М. 200 вулиць Івано-Франківська. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 463 с.

151. Головатий М. Будинки «Руської бесіди» й «Просвіти» в Станиславові. *Галицька Просвіта*. 2004. 15 лип.

152. Головатий М. Етюди старого Станиславова. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2007. 148 с.

153. Головатий М. Нас мало, але ми у вишиванках. *Західний кур'єр*. 2002. 4 січня. С. 5.

154. Головна Руська Рада (1848-1851): протоколи засідань і книга кореспонденції / За ред. О. Турія, упорядн. У Кришталович та І. Сварник. Львів: Інститут Історії Церкви Українського Католицького Університету, 2002. XXXIV + 270 с.

155. Головчанська У. Від цехового ремесла до перших промислових підприємств Станіславова (на матеріалах збірки Івано-Франківського краєзнавчого музею). *Етнокультурні процеси в українському урбанізаційному середовищі XX ст*. Вип. 2. Івано-Франківськ, 2006. С. 78–80.

156. Горак Р. Іван Франко. Завжди вчитель. Львів: Світло й тінь, 2006. 272 с.

157. Горак Р., Чудійович Б. Листи Заклинських до Івана Франка. *Українське літературознавство*. 2018. Випуск 83. С. 270–301.

158. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку ХХ століття. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 303 с.

159. Грабовецький В. Нариси історії Івано-Франківська. З найдавніших часів до початку ХХ ст. Івано-Франківськ, 1989. 102 с.

160. Грабовецький В. Перша українська. *Прикарпатська правда*. 1986. 16 грудня. С. 4.

161. Грабовецький В. Сторінки літопису Івано-Франківського Катедрального Собору Святого Воскресіння. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 88 с.

162. Грабовецький В., Бабій В. Місто Івана Франка. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2006. 112 с.

163. Грабовецький В., Карпенко О. Сходинками історії – у майбутнє. До 325 річчя міста Івано-Франківська. Івано-Франківськ, 1987. 44 с.

164. Грибович М. Історія окружного міста Станиславова в Галичині в 1847 р. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2007. 38 с.

165. Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини. *Записки НТШ*. Львів, 1991. Т. ССХХІІ. С. 71-110.

166. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX-XX століття. К.: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

167. Грушевський М.С. Наша школа. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів: Видавництво «Світ». 2005. Т. 3. С. 69–73.

168. Гурак І. Ф. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: видавництво ПП Третяк І.Я., 2007. 280 с.

169. Данилович С. Уваги з провінціі по зйізді наших нотаблів. Допис з Коломиї. URL: https://zbruc.eu/node/35253.

170. Данилович С. Франко як духовний батько Радикальної партії в Галичині. *Спогади про Івана Франка ; упорядкування, вступна ст. і примітки М. Гнатюка*. Львів: Каменяр, 1997. С. 393–396.

171. Дейчаківський І. Доктор Микола Сабат – педагог, науковець, державний діяч. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2021, 314 с.

172. Делятинський Р. Історія Станіславської Єпархії (1885-1900). Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001. 96 с.

173. Делятинський Р., Кам'янський П. Передісторія Станиславівської єпархії. (До 115-річчя з часу заснування). *Нова Зоря*. 2000. Ч. 31 (401). С. 5.

174. Діда Р. Вони народилися в Івано-Франківську. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2014. 280 с.

175. Діда Р., Устинський В. Життєпис Івано-Франківська. Книга перше. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2022. 768 с.

176. Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2000. 310 с.

177. Добржанський С. Міське самоврядування Станіслава/Івано-Франківська у другій половині XIX ст. *Краєзнавство*. 2019. № 3. С. 6–13.

178. Драбчук І. Франко у Станиславові. URL: https://lib.if.ua/franko/1312196158.html.

179. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1970. 592 с.

180. Дрогобицька О. Станиславівська українська гімназія (1905–1939 рр.) у спогадах сучасників. *Historia zaklęta w pamięci Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w polskiej i ukraińskiej przestrzeni historycznej*. Tom I Ludzie. Warszawa – Iwano-Frankiwsk, 2021. С. 11–120.

181. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865–1939 рр.): історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2001. 364 с.

182. Дрогобицький І.І. Роль чину св. Василія Великого в становленні й розвитку релігійних товариств Східної Галичини (кінець XIX – початок XX ст.).

Вісник Прикарпатського університету. Історія. Вип. X–XI. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. С. 167–177.

183. Економічна історія України: Підручник / Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович, Р.М. Матейко, З.М. Матисякевич; За заг. ред. Б.Д. Лановика. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. 456 с.

184. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 168 с.

185. Єгрешій О., Королько А. Інтронізація єпископа Юліана Пелеша на сторінках українського часопису «Діло». *Науковий вісник Івано-Франківської академії Івана Золотоустого «Добрий Пастир». Богослов'я. Філософія. Історія*. 2018. Вип.12-13. С. 391–399.

186. Єшкілєв В. Проблема вампіризму у межиріччі Бистриць. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. Львів, 2009. №9. URL: https://www.ji.lviv.ua/n55texts/jeshkilev1.htm.

187. Жерноклеєв О. Діяльність Української соціал-демократичної партії Галичини й Буковини у Станиславові на початку XX ст. *Historia zaklęta w pamięci. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w polskiej i ukraińskiej przestrzeni historycznej*, red. Adam A. Ostanek, Warszawa-Iwano-Frankiwsk 2021, S. 59-81.

188. *Жерноклеєв О.С., Райківський І.Я.* Семен Вітик: політична біографія. *Вісник Прикарпатського університету*. Івано-Франківськ, 2001. Вип. IV–V. Історія. С. 44–50.

189. З чого починалося місто. Літопис Станиславова 1902-1903 років. URL: https://report.if.ua/istoriya/z-chogo-pochynalosya-misto-litopys-stanyslavova-1902-1903-rokiv/

190. Заборовський Я.Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя та служіння церкві та народові (1865–1944 рр.). Івано-Франківськ, 1995. 64 с.

191. Заброварний С. Зламні моменти у розвитку українського національного руху в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна*

свідомість, державність. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. Львів, 2010. С. 21–28.

192. Загребельний І. Народ попів і хлопів? Галицька руськість до 1848 року (І). URL: https://politteo.online/materialy/narod-popiv-i-hlopiv-galyczka-ruskist-do-1848-roku-i/

193. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. Визвольні проєкти і галицьке село у середині XIX століття. Київ, 2007. 336 с.

194. Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради. Книга 1. Пам'ятки археології, історії та мистецтва. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2016. 384 с.

195. Зелінський Ю. Нарис історії міста Станіславова. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2021. 208 с.

196. Іванишин П. Національно-екзистенційна методологія: герменевтична актуалізація. *Слово і Час*. 2003. № 4. С. 33–45.

197. Івано-Франківськ. Енциклопедичний словник / Автори-упорядники: Карась Г., Діда Р., Головатий М., Гаврилів Б. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010. 496 с.

198. Івано-Франківська (Станиславівська) українська державна гімназія / [Береговський З., Грицишин М., Дейчаківський І., Завгородня Т. та ін.] ; під ред. Б. Ступарика. Івано-Франківськ: 2000. 352 с.

199. Івано-Франківську – 350: реком. бібліогр. покажч.: / Управління культури Івано-Франківської ОДА ; ОУНБ ім. І. Франка ; [уклад. О. Черепович, В. Дволітка, І. Бурда ; наук. ред. Л. Бабій]. Івано-Франківськ, 2012. 84 с.

200. Іванюк О. Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст.: стан і перспективи дослідження проблеми. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. ІІ. К., 2004. 262–266 с.

201. Ілин Л. М. Правові шляхи розв'язання польсько-українського політичного протистояння у Галичині. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: Право*. 2017. № 3. С. 54–60.

202. Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів / За ред. С.Гелея. Львів Інститут українознавства НАН України, 1995. 410 с.

203. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область / Ред. кол. тома: Чернов О. О. (гол. редкол.), Бернацек Т. В., Васюта І. К., Владико Н. М., Гараць В. Й., Кайкан П. Ф., Калита В. Д., Кучеров М. К., Мельничук Я. С., Паркулаб В. М., Педашенко Г. М., Правдива Л. М., Синиця О. І., Столярчук В. Я., Сьома О. П., Федорів Є. В., Федорчак П. С., Хвостін М. П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А. Л. (відп. секр. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. 640 с.

204. Історія монастиря. Як народився перший український інститут у Станіславові. URL: https://gk-press.if.ua/istoriya-monastyrya-yak-narodyvsya-pershyj-ukrayinskyj-instytut-u-stanyslavovi/.

205. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. К.: Знання України, 2007. 508 с.

206. Калашнікова Є. Кооперативний рух та економічна освіта в Галичині. *Українсько – польські відносини в Галичині у XX ст*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р). Івано-Франківськ: Видавництво «Плай», 1997. С. 106–109.

207. Камянський П.Е. Єпископ Юліян Сас-Куїловський на владичому престолі в Станіславові (1891-1899): висока місія священичого служіння. *Культура народов Причерноморья*. 2004. № 50. С. 132-140. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/74398/34-Kamyansky.pdf?sequence=1.

208. Кам'янський П.Є. Станіславська єпархія за єпископа Юліана Сас-Куїловського (1891–1896 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. X–XI. Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2006. С. 153–167.

209. Капущак Я. Ю., Королько А. З. Українська громада міста Станиславова у виборчому русі в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2019. № 32. С. 9–23.

210. Качкан В.А. Кокорудз Ілля Федорович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: https://esu.com.ua/article-8066.

211. Качмар В. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць* / За ред. М. Мудрого., 1999, С. 421–430.

212. Кобута С. Й. Професійна і громадсько-політична діяльність адвокатів Станиславівщини (кінець 19-го – початок 20-го ст.: історіографічний огляд). *Галичина*. 2016. Ч. 28. С. 165–177.

213. Кобута С., Паска Г. Адвокат Лев Бачинський: штрихи до біографічного портрета. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2018. №31. С. 126-135.

214. Ковальчак Г.І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. К.: Наукова думка, 1988. 246 с.

215. Ковальчук О., Потапюк Л. Причини та передумови виникнення жіночого руху в Україні на прикладі жіночих товариств (друга половина 19-го – початок 20-го століття). *Людинознавчі студії. Серія : Педагогіка*. 2017. Вип. 5. С. 60–70.

216. Кооперативний рух і Покуття / За ред. М. Попадюка. Снятин, 2007. 71 с.

217. Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття. Київ, 1974. 199 с.

218. Копчак С.І., Мойсеєнко В.І., Романюк М.Д. Етнічна структура та міграції населення українського Прикарпаття (статистико – демографічне дослідження). Львів: Світ, 1996. 271 с.

219. Корнієнко І. Івано-Франківськ, Станіславів чи Станиславів? URL: https://kurs.if.ua/articles/ivanofrankivsk_stanislav_chy_stanyslaviv_17506.html/

220. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. Львів, 1964. 240 с.

221. Кревецький І. Батальйон руських гірських стрільців 1849-1850. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1912. Кн. І. Том 107. С. 52–72.

222. Кревецький І. До психології 1848 р. (Події в Станіславі). Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1909. Кн. 4. Том. 90. С. 137–157.

223. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччу 1848–1849 рр. *Наукове товариство імені Шевченка. Записки*. Т. 63. 1905. С. 1–26.

224. Кревецький І. Оборонна організація руських селян на галицько-угорськім пограниччу 1848–1849 рр. *Наукове товариство імені Шевченка. Записки*. Т. 64. 1905. С. 27–58.

225. Кревецький І. Справа поділу Галичини в рр. 1846–50. *Наукове товариство імені Шевченка. Записки.* 1910. Т. XCIII. С. 54–69.

226. Кубійович В. Географія українських і сумежних земель. Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. 517 с.

227. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ, 1993. 199 с.

228. Кузеля З. Житє суспільне і культурне. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Кн. 4. Т. 116. 1913. С. 250–261.

229. Купчинський Б., Федунків З. Івано-Франківський локомотиворемонтний завод. Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2006. 192 с.

230. Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864-1918 рр.). Львів, 1997. 227 с.

231. Кушнерик Г. Ільницький Василь Степанович. *Тернопільський енциклопедичний словник* : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль, 2004. Т. 1 : А-Й. С. 682.

232. Лановик Б.Д. Україна і світ. Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: навчальний посібник для вузів. К.: Ґенеза, 1994. 368 с.

233. Левицька І. Українці в першім Австрійськім соймі 1848-1849 р. *Життя і знання*. 1929. Ч. 3. С. 71-74.

234. Лисяк-Рудницький І. Структура української історії в XIX столітті. *Історичні есе* : у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. К. : Основи, 1994. Т. 1. С. 193–202.

235. Липовецький С. Успіх всупереч обставинам. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/uspikh-vsuperech-obstavinam/?fbclid=IwAR0SgeRskDn_giBr9B14Pcnp2qbIJfRxSNvzXosGBdR331QdI9Y0ut6QDrg.

236. Лотоцький В. Діяльність українських громад у Станиславівській гімназії й учительській семінарії в другій половині XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. Вип.18. С. 150–155.

237. Лотоцький В. Релігійне життя української громади Станиславова другої половини XIX ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2013. Ч. 22-23. С. 288–298.

238. Лотоцький В. Розвиток міського господарства Станиславова в 1848–1914 рр. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2011. Ч. 18-19. С. 26–36.

239. Лотоцький В. Русини-українці в структурі населення міста Станиславова та їх соціальний статус (1848–1900). *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції. 12 листопада 2010 р. Львів, 2011. С. 138–144.

240. Лотоцький В. Соціально-господарський фактор розвитку української громади Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні питання у сучасній науці*. №. 4 (10). 2023. С. 374–385.

241. Лотоцький В. Створення і практична діяльність окружної Руської Ради у м. Станиславові (1848–1850 рр.). *XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи»*, присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича (6–7 жовтня 2011 року). Збірник матеріалів. Івано-Франківськ, 2011. С 231–238.

242. Лотоцький В. Українські таємні й напівтаємні організації Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Věda a perspektivy*. № 4(23). 2023. С. 187–202.

243. Лотоцький В.В. Взаємовідносини національних меншин станиславова в другій половині XIX ст. *Формування науки: стан і перспективи розвитку в умовах сьогодення*. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24–25 березня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 51–55.

244. Лукіянович Д. Ясній пам'яті товариша. *Василь Стефаник у критиці та спогадах. Статті, висловлювання, мемуари*. К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1970. С. 388-402.

245. Луцький І.М. Створення Станіславської (Івано-Франківської) єпархії Української греко-католицької церкви. Івано-Франківськ, 1996. 280 с.

246. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура. *Український історичний журнал*. 1991. № 3. С. 97–107.

247. Мазур М., Скробач В. Кооперативний буквар. Івано-Франківська облспоживспілка, 1995. 111 с.

248. Мазурок О. С. Відходництво та еміграція населення західноукраїнських земель на Наддніпрянщину і в Росію у другій половині XIX ст. *Науковий вісник Ужгородського державного університету. Серія «Історія»*. №4. 1999. С. 50–56.

249. Мазурок О.С. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848-1918 рр.). *Етносоціальний та економічний аспекти. Том 1: Етносоціальний розвиток міст*. Монографія / Ужгород: Карпатська Вежа, 2012. 687 с.

250. Макарчук С. Етносоциальное развитие и национальные отношения на Западно-украинских землях в период империализма. Львів: Вища школа, 1983. 254 с.

251. Макарчук С. Національна свідомість і етноніми українців у XIX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 7. Львів, 2000. С. 127–131.

252. Максим'юк М. Кооперація Надвірнянщини. Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. 268 с.

253. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть. *Записки НТШ*. Т. 238. Львів, 1999. С. 185–235.

254. Маланчук-Рибак О. Парадигми ідейного розвитку українського жіночого руху. *Український жіночий рух: історія та соціокультурна перспектива*: [Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції / Упоряд. Р.Федак, О.Савицька, Л.Дармохвал, О.Приставська]. Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2008. С. 4–14.

255. Малюта О.В. Яросевич Роман. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Yarosevych_R.

256. Марочко В.І. Кооперативний рух в Україні. *Енциклопедія історії України*: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2008. 568 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kooperativnii_Ruh_V_Ukraini.

257. Марчук В. Українська Греко-Католицька Церква. Історичний нарис. *Прикарпатський університет імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ: Плай, 2001. 164 с.

258. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. *Прикарпатський університет імені Василя Стефаника*. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.

259. Мельничук Я. Таємний учнівський... *Жовтень*. 1966. № 9. С. 133–135.

260. Мисак Н. Середня школа як інститут соціалізації та національної ідентифікації галицької молоді на зламі XIX – XX ст.: на прикладі Станиславова. Historia zaklęta w pamięci. Stanisławów i Ziemia Stanisławowska w

polskiej i ukraińskiej przestrzeni historycznej, red. Adam A. Ostanek, Warszawa-Iwano-Frankiwsk 2021, S. 37-58.

261. Молинь В. Станіслав як осередок українського національного життя Галичини другої половини XIX – початку XX ст. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія*. 2009. Вип. 6. С. 239-246. URL: https://mari.kyiv.ua/sites/default/files/inline-images/pdfs/mist6/MIST-6_2009_p-239-246_Molyn.pdf

262. Монолатій І. Pro imperio: галицькі поляки як суб'єкт і об'єкт міжетнічних взаємин в дуалістичній монархії. URL: http://www.ji.lviv.ua/n52texts/monolatij1.htm.

263. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині (1772-1940). – Частина 1: Австрійський період.-Західноукраїнська Народна Республіка, 1772-1923. Коломия: Інститут Дослідів Галичини; Регіональний НДЦ національних меншин МІК, 2002. 228 с.

264. Монолатій І. Етнополітична ситуація в дуалістичній імперії: регіональний аспект. *Політичний менеджмент*. 2009. № 1. С. 152–161.

265. Монолатій І. Німці у Галичині (1772-1923) координати німецько-українських взаємин. Львів-Коломия: ІУПР; ВПТ «Вік», 2001. 56 с.

266. Монолатій І. Особливості міжетнічних взаємин у західноукраїнському регіоні в Модерну добу. Монографія. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 280 с.

267. Монолатій І. С. Етнонаціональні спільноти у Галичині (1867–1914 рр.): теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. Зб. наук. праць*. 2005. Випуск IX. С. 275-289.

268. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. Монографія [Текст]. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с.

269. Москалюк М. Український християнсько-суспільний рух у Галичині: ідеологія, інституалізація, діяльність (кін. XIX – 30-ті рр. XX ст.) : монографія. Івано-Франківськ, 2018. 206 с.

270. Нагачевська З. Івано-Франківськ та Івано-Франківщина в жіночому русі Західної України: історико – педагогічний аспект. *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника. Педагогіка*. Вип. XI. Івано-Франківськ: Плай, 2005. С. 162–173.

271. Нагачевська З.І. Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.): Монографія. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я., 2007. 764 с.

272. Нагачевська З.І. Програма і методичні рекомендації до спецкурсу «Педагогічна думка і просвітництво в жіночому русі Західної України (друга половина XIX ст. – 1939 р.)». Івано-Франківськ: Плай, 2002. 136 с.

273. Назустріч мрії / І.К. Васюта, В.Й. Граць, В.В. Грабовецький, Є. Г. Гуменюк, Я.С. Мельничук та ін. Ужгород : Карпати, 1978. 224 с.

274. Наріжний С. Українська преса. URL: http://litopys.org.ua/cultur/cult10.htm.

275. Нахлік Є. Отець Василь Ільницький – педагог, письменник, історик. URL: https://zbruc.eu/node/115521.

276. Ніколаєць К. М. Методи визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 3. С. 45-48. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/85542/9-Nikolaets.pdf?sequence=1.

277. Німилович О. Соломія Крушельницька і хорові товариства «Боян»: на сторожі мистецького розвою. *Молодь і ринок*. 2012. № 10(93). С. 95–98.

278. О. Г. Народне учительство і суспільство. Коломия: Друк. Кисілівського, 1912. 58 с.

279. Овсяник Ю. Дизьо Січинський – вразливий талант. URL: https://zbruc.eu/node/42087.

280. Паламарчук Н. І. Роль «Руської трійці» у пробудженні національної свідомості західних земель України. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 41. С. 32–43.

281. Пам’ятки історії та культури Івано-Франківська. Книга 2. Археологія, історія та мистецтво. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2016. 384 с.

282. Паска Г. Громадсько-політична діяльність Лева Бачинського у кінці XIX – на початку XIX ст. *Stanislawow i ziemia stanislawowska w dobie premian spotecznych oraz narodowosciowych XX i pierwszej potowy XX wieku* [Te] : Po stronie pamieci i dialogu... T. 1: Polityka woyskowosc / redakcya naukowa: Mariusz Kardas, Adam A. Ostanek, PiotrSemkow ; з пол. пер. Н. Ткачик. Warszawa ;Stanislawow: [. .], 2017. С. 35–48.

283. Пашко А. Жіночий рух в Україні: історичний аспект та сучасний розвиток. *Право України*. 2004. № 3. С. 125–127.

284. Пашук В. Виникнення польських просвітніх товариств у Галичині (60-ті роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 7. Львів, 2000. С. 150–159.

285. Пахолків С. Українська інтеліґенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації / З німецької переклала Христина Николин. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.

286. Петрів М.Й. Українські адвокати: державні, громадські, політичні та культурно-освітні діячі кінця XIX – першої половини XX ст. Кн. 1. Київ: Вид-во «ЮСТШІАН», 2014. 544 с.

287. Пилипів І. Діяльність єпископів Станіславської єпархії УГКЦ з організації та розвитку духовної семінарії в 1907–1945 рр. *Сумський історико-архівний журнал*. 2011. № 12–13. С. 193–199.

288. Після віча в Станиславові. У Львові, дня 13 н. ст. липня 1892. URL: https://zbruc.eu/node/68430.

289. Пласт у Станиславові та Івано-Франківську / Упорядники: А.Чемеринський, В.Іаночко. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2009. 224 с.

290. Плекан Ю. Українсько-польсько-австрійські взаємовідносини наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Вип. XV. Івано-Франківськ, 2009. С. 48–54.

291. Плекан Ю. Перший досвід парламентаризму: українці – депутати австрійського парламенту та галицького крайового сейму (1848–1918). Довідник. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І.Я, 2012. 140 с.

292. Площанський В. Галицько-руське місто Станиславів з достовірних джерел. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. 44 с.

293. Полєк В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. Львів, 1994. 89 с.

294. Полєк В. Нарис історії Івано-Франківської Єпархії. *Шематизм Івано-Франківської Єпархії*. Івано-Франківськ, 1995. С. 99–156.

295. Потапюк Л. Початки національного відродження на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. *Історико-педагогічний альманах*. 2009. Вип. 1. С. 87-92. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2009/2009_1_10.pdf.

296. Промова д-ра Омеляна Огоновского. Діло. Від 28.03.1892. URL: https://zbruc.eu/node/64050?page=9.

297. «Просвіта» Івано-Франківська: минуле й сучасне. Івано-Франківськ: Сіверсія, 2000. 208 с.

298. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998) : Зб. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка / Упорядн., ред., В. Германа. К.: Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. 488 с.

299. Просвіта на Прикарпатті. URL: http://surl.li/kborb.

300. Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ, Вид-во Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. 932 с.

301. Райківський І. Ідея української соборності в підавстрійській Галичині (XIX – початок XX століття). Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2016. 392 с.

302. Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед русинів-українців і зміцнення польських позицій у Галичині в 1850-х рр. *З історії українсько-польських відносин другої половини XIX – початку XXI ст.* Колективна монографія / за ред. П.С. Федорчака. Івано-Франківськ, 2011. С. 8–41.

303. Райківський І. Я. Українське «національне відродження» (націотворення) в Галичині XIX – початку XX ст. у зарубіжній історіографії. *Чорноморський літопис*. 2013. Вип. 7. С. 112–123.

304. Райківський І., Жерноклеєв О. Станиславів під австрійською владою (кінець XVIII – початок XX ст.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2011. № 18–19. С. 11–25.

305. Райківський І. Перше виконання українських пісень-гімнів у Галичині «Мир вам, браття»(1848 р.) та «Ще не вмерла Україна»(1865 р.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. Вип. 15: Присвячується 75-річчю Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. С. 54-61.

306. Романюк В. «Рідна Школа» ім. Маркіяна Шашкевича. URL: https://gk-press.if.ua/ridna-shkola-im-markiyana-shashkevycha/

307. Рубанець О. М. Методологічний та онтологічний зміст об’єктивності. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2016. Вип. 1-2. С. 136-145. URL: https://www.researchgate.net/publication/338997846_Metodologicnij_ta_ontologicnij_zmist_ob'ektivnosti.

308. Рубель А. Хроніка філії Союзу Українок у Станиславові. Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2009. 128 с.

309. Савчук Б. Волинська «Просвіта». Рівне, Видавнича фірма «Ліста», 1996. 154 с.

310. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). Івано-Франківськ : Плай, 1999. 138 с.

311. Савчук Б. Твердиня віри. Історія Станіславського (Івано-Франківського) монастиря сестер Василіянок. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2011. 272 с.

312. Савчук Б. Український Пласт 1911–1939. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1996. 272 с.

313. Сарбей В. Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. К., 1993. № 7–8. С. 3–16.

314. Сарбей В. Г. Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. / за заг. ред. В. А. Смолія. К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 9. 336 с.

315. Сварник І. Приречений стати адвокатом свого народу. Історія легендарного військовика та політика Дмитра Вітовського. URL: https://localhistory.org.ua/texts/statti/prirechenii-stati-advokatom-svogo-narodu-istoriia-legendarnogo-viiskovika-ta-politika-dmitra-vitovskogo/.

316. Свистунь Ф.И. Галицко-руское войско вь 1848-1849 г. Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1900. № IV. Том XIII. С. 34–35.

317. Седляр О. Заснування та перші роки діяльності Товариства імені Михайла Качковського (1874–1877 рр.). *Roczniki biblioteczne*. Rok LXI. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2017. S. 135–160.

318. Середа О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 9. Львів, 2001. С. 379–392.

319. Середюк О. Переселенський рух із західноукраїнських земель (кінець XIX – початку XX ст.): масштаби, основні напрями, характерні особливості. *Краєзнавство*. 2019. № 1. С. 101–106.

320. Слободянюк О. Р., Краснянська, Н. Д. І.Могильницький – провісник національного відродження Галичини. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр., 2020. №4 (70). С. 10-13. URL: http://eprints.library.odeku.edu.ua/id/eprint/7462/

321. Созанський І. З літературної спадщини Василя Ільницького. *Наукове товариство імені Шевченка. Записки*. Том LXVI: виходять у Львові що два місяці під редакцією Михайла Грушевського. Львів, 1905. Кн. IV. [3]. С. 1–59.

322. Станиславів у мемуарах прокурора Островського, який вчився тут у гімназії. URL: https://report.if.ua/istoriya/stanyslaviv-u-memuarah-prokurora-ostrovskogo-yakyj-vchyvsya-tut-u-gimnaziyi-foto/

323. Станиславів-Станіслав-Івано-Франківськ : монографія : до 350-річчя Івано-Франківська, 1662-2012 / ПНУ ім. В. Стефаника [та ін. ; авт. ідеї В. Анушкевичус, голов. ред. В. Великочий]. Івано-Франківськ ; Л. ; К. : Манускрипт-Львів, 2012. 583 с.

324. Стеблій Ф. Початки українського національного руху в Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 1995. Вип. 2. С. 59–70.

325. Стеблій Ф. Предтечі «Просвіти». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 19: «Просвіта» – оберіг незалежності та соборності України. Львів, 2010. С. 7–21.

326. Ступарик Б. М. Шкільництво Галичини (1772-1939). Івано-Франківськ: [б.в.], 1994. 143 с.

327. Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: ідеологія та напрями діяльності (70–80-ті рр. XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2004. Вип. 7. С. 205-228.

328. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848-1865 рр. *Літературно-науковий вісник*. Т. 24, кн. 12. Львів, 1903. С.164–167.

329. Тихолоз Б, Тихолоз Н. Франко-мандрівник: 20 цікавих фактів. URL: http://surl.li/lcgqh.

330. Турій О. «Попи і хлопи»: соціальна «доктрина» греко-католицького духовенства і національно-політична мобілізація українського селянства Галичини в середині XIX століття. *Ковчег : наук. зб. із церковної історії*. Львів, 2001. Чис. 3. С. 296–320.

331. Турій О. Греко-католицька церква та українська національна ідентичність у Галичині. *Людина і світ*. 2001. № 10. С. 21–26.

332. Феллер М. Про наших великих духом. Есеї з україноюдаїки. Львів, 2001. 129 с.

333. Філософія. Навч. посібник / За ред. І.Ф. Надольного. К., 2003. 457 с.

334. Франко А. Григорій Ількевич як етнограф. *Наукове товариство імені Шевченка. Записки*. Т. CIX. 1912. С. 91–122.

335. Франко І. Русини в Станиславівській гімназії. ЛНВ, 1899. Т. 7. С. 130-131.

336. Франко/Станиславів. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. Львів, 2009. №9. URL: https://www.ji.lviv.ua/n55texts/55-zmist.htm.

337. Химка І.-П. Греко-Католицька Церква і національне відродження у Галичині 1772-1918. *Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії* / ред. Ярослав Грицак, Борис Ґудзяк. Число 1. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. С. 73–107.

338. Цаль А. З. Діяльність таємної молодіжної організації «Громада» в Тернополі у 1864–1877 рр. *Архіви України*. 2013. № 2. С. 122–127. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/10-16.pdf.

339. Целеський В. Новітні будинки Станиславова. Івано-Франківськ: «ЛІЛЕЯ-НВ», 2018. 64 с.

340. Чоповський В. Ю. Будителі національного духу: Діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукраїнських землях (друга половина XIX ст. – 20–30-ті роки XX ст.). Львів, 1993. 64 с.

341. Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів: Тріада плюс, 2018. 228 с.

342. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму 1861 – 1901 рр. Львів, 2000. 270 с.

343. Чорновол І. Українська фракція Галицького крайового сейму. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2018. 370 с.

344. Шарловський А. Станиславів і Станиславівський повіт з погляду історичного та географічно-статистичного. Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2009. 175 с.

345. Швець А. Іван Франко – Наталія Кобринська – Михайло Павлик: консенсуси та контроверзи. *Українське літературознавство*. 2014. Випуск 78. С. 152–161. URL: http://institutes.lnu.edu.ua/franko/wp-content/uploads/sites/7/ukr-literaturoznavstvo/78_2014/16_A_SHVETS.pdf.

346. Швець В., Радилицький Ю. Історичне підгрунтя формування фінансового контролю в Україні. URL: http://bulletin-econom.univ.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/01/118_21.pdf.

347. Швець А. Найбільша жінка галицької землі, яка завжди вміла «бути собою» (до 160-ліття від дня народження Наталії Кобринської). *Слово і Час*. 2015. №10. С. 68-75.

348. Швець А. Жінка з хистом Аріадни : Життєвий світ Наталії Кобринської в генераційному, світоглядному і творчому вимірах. Львів, 2018. 752 с.

349. Шокалюк О.І., Головчанська У.О. 1848 рік в Станіславі (до 150-річчя революції в Європі). *Науковий вісник Івано-Франківського інституту менеджменту і економіки*. Вип. 1. Івано-Франківськ, 1999. С. 28-36.

350. Шпільчак В., Соколовський З., Головатий М. Станиславів – Івано-Франківськ: Місто давнє і сучасне. Львів: Світ, 2011. 296 с.

351. Щепанський Я.С. Економічний розвиток міста Станиславова у другій половині XIX – на початку XX століття. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. IV-V. Івано-Франківськ, 2002. С. 13–20.

352. Яковлєв Ю. Денис Лукіянович і Радикальна партія. URL: https://zbruc.eu/node/83222.

353. Яринович А. Галичина в её прошлом и настоящем: очерки истории национальной жизни русинов в Австро-Венгрии. М.: Задруга, 1915. 51 с.

354. Ясь О. Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*: Зб. наук. пр.: У 2 ч. К., 2004. Ч.11, част.2. С. 209–227. URL: http://history.org.ua/JournALL/sid/11/2/12.pdf.

355. Яцишин Б. Соціально-демографічні зміни в містах Східної Галичини (XIX – початок XX ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 25. С. 135-146.

356. Dziennik urzedowy. 1897. N. 10. S. 3.

357. Finkel L., Głąbiński S. Historya I statystyka Monarchii Austryacko-Węgierskiej. Lwów : nakł. Tow. Nauczycieli Szkół Wyższych, 1904. Wyd. 2 przejrz, 92 s.

358. Gimnazjum żeńskie w Stanisławowie. *Kurjer Stanisławowski*. Nr. 1257. Dnia 10 października 1909. S. 1.

359. Grzybowski K. Galicja 1848-1914. Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Krakow-Wroclaw-Warszawa. 1959. 322 s.

360. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century. London-Basingstoke: The Macmillan Press Ltd, 1988. 358 p.

361. Ilyn L. M. Aspekt prawny kwestii języka nauczania w działalności Galicyjskiego Sejmu Krajowego w latach 1870-1876. *Науково-інформаційний*

вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право. 2016. № 2. С. 44-50.

362. Księga Pamiątkowa l-go Gimnazjum Państw.[owego] w Stanisławowie wydana z okazji Uroczystości jubileuszowych i Zjazdu byłych uczniów w dniach 21-go I 22-go września 1928 roku. Stanisławów 1929. Nakładem Komitetu Jubileuszowego. 215 s.

363. Księga pamiątkowa mieszczanstwa polskiego w Stanisławowie 1868-1934 r. pod. red. Dr. J. Zielinskiego. Stanisławow: nakł. Zjednoczenia mieszan polskich w Stanisławowie, 1935. 198 s.

364. Moklak J. W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach Galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892. Kraków, 2004. 318 s.

365. Parafia ormiańska w Stanisławowie. URL: http://stanislawow.net/historia/parafia.htm.

366. Pelczar R. Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869. Katolicki Uniwersytet Lubelski: KUL, 2009. 344 s.

367. Piżanowski R. Zarys Historii Żydów w Stanisławowie. URL: http://stanislawow.net/historia/zydzi_historia.htm.

368. Podraza A. Problem pograniczy w Europie Srodkowo-Wychodniey (na przykladzie pogranicza polsko-ukrainskiego). Prace komisii Srodkowoeuropejskiej. / Pod redakcija J. Machnika i I. Stanowy-Kawki.-Krakow Hakladem Polskiej Akademii Umiejetnosci, 1996. 274 s.

369. Powstanie diecezji grecko-katolickiej w Stanisławowie. URL: http://stanislawow.net/historia/diec_grec_kat.htm.

370. Rąkowski G. Stanisławów. URL: http://stanislawow.net/historia/historia_wg_rakowskiego.htm.

371. Sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego 17. posiedzenia 4. sesyi 3. peryody Sejmu galicyjskiego z dnia 2 Stycznia 1874.

372. Szarłowski A. Stanislawow i powiat Stanislawowski pod wzgledem historycznym i geograficzno-statustycznym. Stanislawow, 1887. 355 s. URL: https://polona.pl/preview/564df314-ddfc-4977-9667-4329375d5bdf.

373. Szarłowski A. Stanisławów. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i Innych Krajów Słowiańskich.* T. XI wydany pod red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego. Warszawa. 1880-1902. URL: http://stanislawow.net/historia/slownik.htm.

374. Ustawa z dnia 22 czerwca 1867 o języku wykładowym w szkołach ludowych i średnich Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkim Księstwem Krakowskim (Dz. u. kr. Nr 13). *Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Lwów, 1867. S. 21–23.

375. Wierzejski L. Stanisławów gród Rewery. URL: http://stanislawow.net/historia/rewera.htm.

376. Wystawa Rolniczo-Przemysłowa w Stanisławowie w 1875r. URL: http://stanislawow.net/historia/wystawa_rolniczo_przemyslowa.htm.

Дисертації та автореферати

377. Берест І.Р. Профспілковий рух у Східній Галичині в 1817-1918 роках. дис. доктора іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2019. 540 с.

378. Вараниця А. О. Учителі народних шкіл Галичини другої половини XIX – початку XX століття : дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2018. 316 с.

379. Зуляк І.С. Діяльність товариства «Просвіта» у національно-культурному відродженні українського народу Східної Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Чернівці, 1997. 24 с.

380. Ілин Л.М. Українське представництво Галицького Крайового сейму в 1870 – 1876 рр.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Івано-Франківськ, 2009. 214 с.

381. Лозинський Р. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження). Автореф. дис. кандидата географічних наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія». Львів, 2000. 18 с.

382. Монолатій І. С. Соціально-економічне становище та культурний розвиток німців у Галичині (1772–1923 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; НАН України. Ін-т історії України. К., 2002. 20 с.

383. Паска Г. М. Громадсько-політична діяльність Лева Бачинського (1872– 1930 рр.). Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії з галузі знань 03 Гуманітарні науки за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника МОН України, Івано-Франківськ, 2022. 361 с.

384. Савчук Б. П. Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): Дис. Доктора іст. наук: 07.00.01. К., 1999. 492 с.

385. Чуйко І.С. Громадська та парламентська діяльність Євгена Олесницького (1860–1917 рр.). дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В.Гнатюка. Тернопіль, 2007. 278 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Chuiko_Inna/Hromadska_ta_parlamentska_diialnist_Yevhena_Olesnytskoho_1860-1917_pp.pdf?

386. Шологон Л. Українські педагогічні товариства Галичини та Буковини 80-х рр. XIX – початку XX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 2002. 324 с.

387. Юрейко О. В. Головна руська рада: утворення та діяльність : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Львів, 2009. 14 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Лотоцький В. Діяльність українських громад у Станиславівській гімназії й учительській семінарії в другій половині XIX ст. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. Вип.18. С. 150–155.

2. Лотоцький В. Розвиток міського господарства Станиславова в 1848–1914 рр. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2011. Ч. 18-19. С. 26–36.

3. Лотоцький В. Релігійне життя української громади Станиславова другої половини XIX ст. *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис.* 2013. Ч. 22-23. С. 288-298.

4. Лотоцький В. Соціально-господарський фактор розвитку української громади Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Актуальні питання у сучасній науці*. Київ, 2023. №. 4 (10). С. 374–385. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4(10)-374-385.

5. Лотоцький В. Українські таємні й напівтаємні організації Станіславова кінця XIX – початку XX ст. *Věda a perspektivy*. Прага, 2023. № 4(23). С. 187–202. DOI: https://doi.org/10.52058/2695-1592-2023-4(23)-187-202.

6. Лотоцький В. Русини-українці в структурі населення міста Станиславова та їх соціальний статус (1848–1900). *Історичні пам'ятки Галичини*. Матеріали п'ятої наукової краєзнавчої конференції. 12 листопада 2010 р. Львів, 2011. С. 138–144.

7. Лотоцький В. Створення і практична діяльність окружної Руської Ради у м. Станиславові (1848–1850 рр.). *XII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Освітянське краєзнавство: досвід, проблеми, перспективи»*, присвячена 200-річчю від дня народження українських просвітителів І.Вагилевича та М.Шашкевича (6–7 жовтня 2011 року). Збірник матеріалів. Івано-Франківськ, 2011. С 231–238.

8. Лотоцький В.В. Взаємовідносини національних меншин Станіславова в другій половині XIX ст. *Формування науки: стан і перспективи розвитку в умовах сьогодення*. Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 24–25 березня 2023 р.). Одеса: Видавництво «Молодий вчений», 2023. С. 51–55. https://molodyivchenyi.ua/omp/index.php/conference/catalog/book/31.

Додаток Б

План міста Станіславова станом на 1904 рік

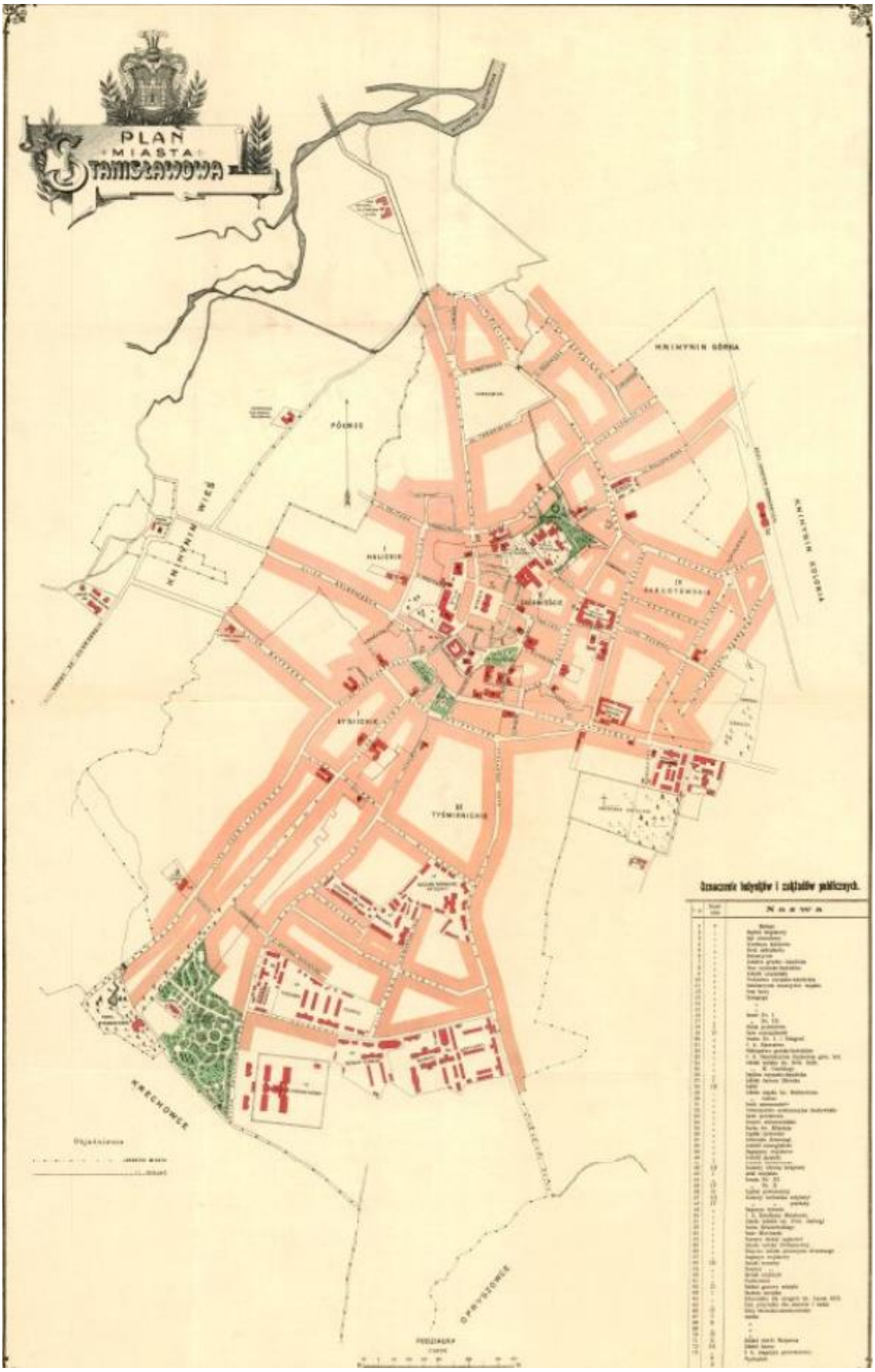

Додаток В

Проекція плану Станіславова 1904 р. на карті сучасного Івано-Франківська

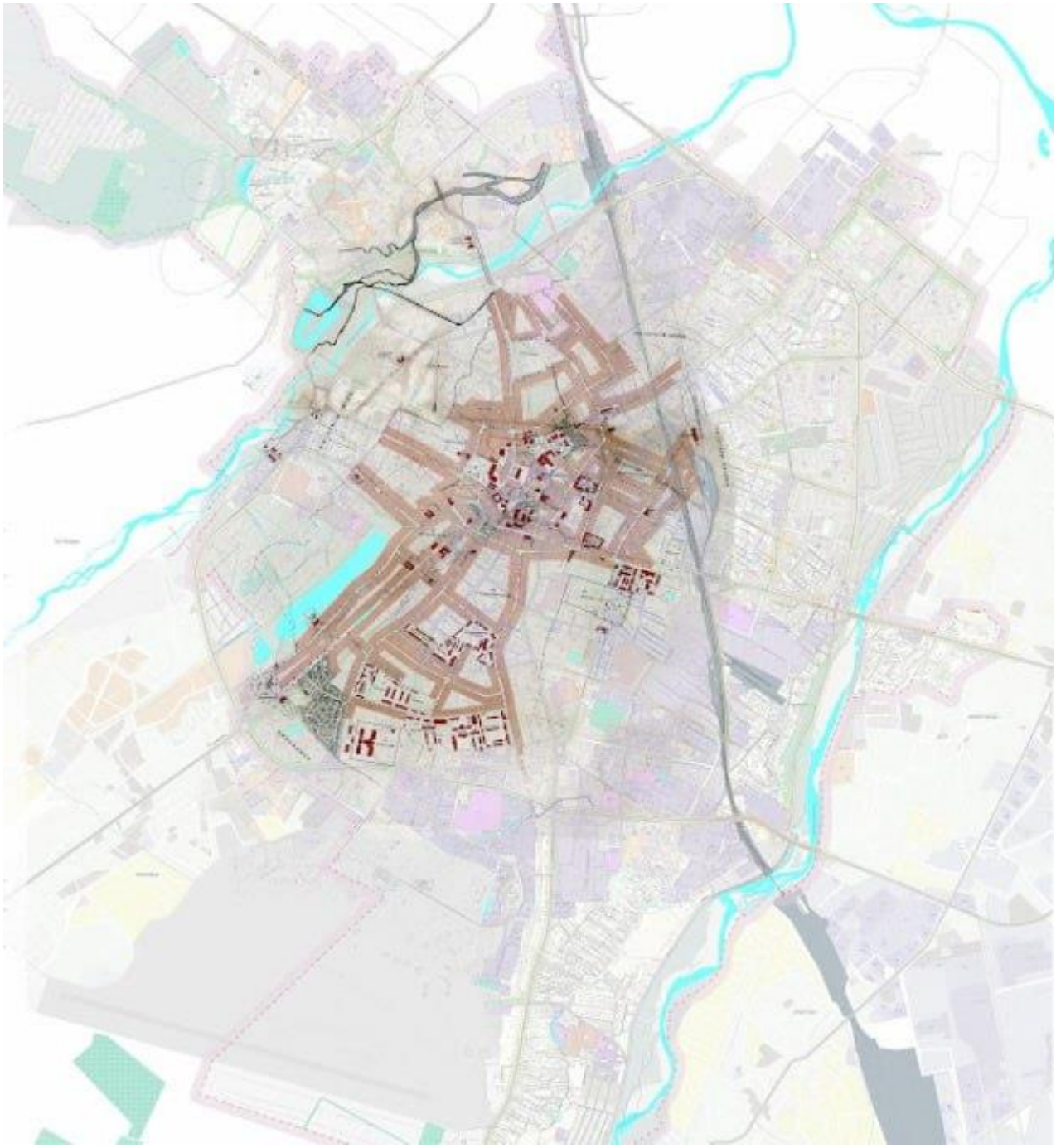

Додаток Г

Відомі представники української громади Станиславова[1]

Микола Сабат (1867-1930 рр.)

[1] Всі світлини взяті з мережі Інтернет

Софрон Недільський (1857-1917 рр.)

Іван Верхратський (1846-1919 рр.)

Євген Желехівський (1844-1885 рр.)

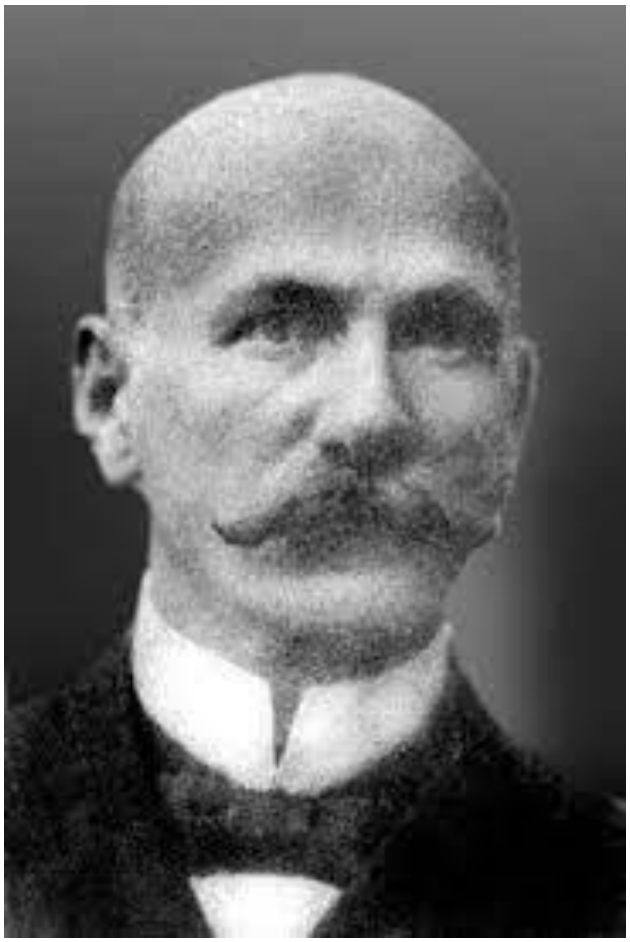

Роман Заклинський (1852-19361 рр.)

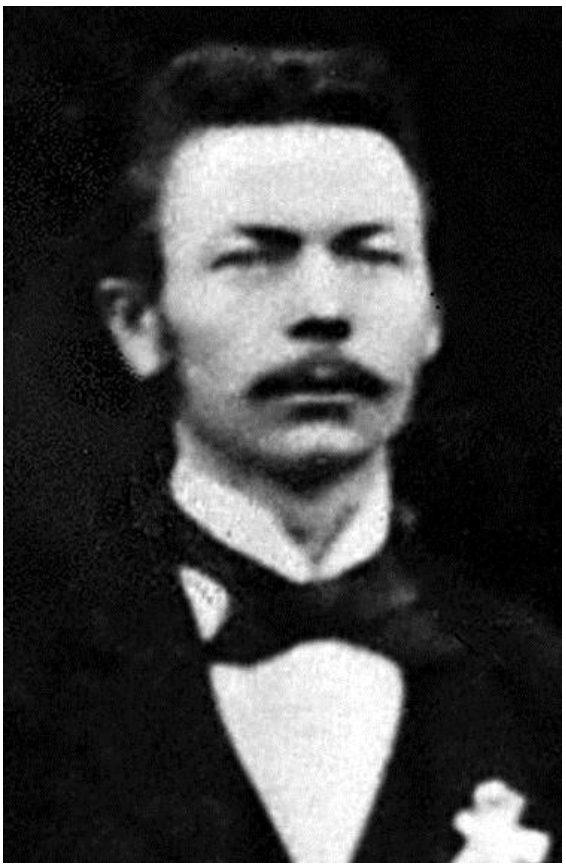

Ромуальд Зарицький (1863-1932 рр.)

Ярослав Грушкевич (1873-1964 рр.)

Денис Лукіянович (1873-1965 рр.)

В’ячеслав Будзиновський (1868-1935 рр.)

Володимир Навроцький (1847-1882 рр.)

Остап Терлецький (1850-1902 рр.)

Наталя Кобринська (1855-1920 рр.)

Лев Бачинський (1872-1930 рр.)

Йосиф Гурик (1853-1924 рр.)

Юліан Сас-Куїловський (1826-1900 рр.)

Андрей Шептицький (1964-1944 рр.)

Григорій Хомишин (1867-1945 рр.)